વિશ્વકોશવિમર્શ

સંપાદક

પ્રીતિ શાહ

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ ઇ-બુક શ્રેણી : 23

વિશ્વકોશવિમર્શ

સંપાદક

પ્રીતિ શાહ

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટના પ્રકાશનો ઓનલાઈન જોવા માટે લિંક
https://gujarativishwakosh.org/ebooks

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ

અમદાવાદ

Vishvakoshvimarsh : A Treatise on Encyclopaedia
Ed. by Preeti Shah
Pub. : Gujarat Vishvakosh Trust
Navrangpura, Ahmedabad 380 009

© ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ

પ્રકાશક

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ, રમેશપાર્કની બાજુમાં, બંધુસમાજ સોસાયટી સામે,
વિશ્વકોશ માર્ગ, ઉસ્માનપુરા, અમદાવાદ-380 013. ફોન : 2755 1703

Email : vishvakoshad1@gmail.com / website : www.vishwakosh.org

કિંમત રૂ. : 120/- ⦿ પહેલી આવૃત્તિ : મે, 2001

મુદ્રક :
ક્રિશ્ના ગ્રાફિક્સ
નારણપુરા ગામ, અમદાવાદ 380013 ફોન નં. : 2494393

મુખ્ય વિક્રેતા
ગૂર્જર સાહિત્ય ભવન, રતનપોળ નાકા સામે, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ-380 001

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ

પ્રકાશકનું નિવેદન

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટે ગુજરાતી ભાષામાં વિશ્વકોશ તૈયાર કરવાનો સંકલ્પ કર્યો તે પછી કોશને બને તેટલો સંપૂર્ણ અને પ્રમાણભૂત બનાવવાના પ્રયત્નો ટ્રસ્ટ દ્વારા થતા રહ્યા; તેમાંનો એક પ્રયત્ન તે રચના, સ્વરૂપ, પ્રકાર અને વિવિધ ભાષાઓમાં વિશ્વકોશના અવતરણ પરત્વે સર્વગ્રાહી ચર્ચા થઈ શકે તેવો પરિસંવાદ 21-22 માર્ચ, 1998ના દિવસોમાં યોજવામાં આવ્યો તે છે. ‘વિશ્વકોશ : સાંપ્રત વિશ્વના સંદર્ભમાં’ એ વિષય પર અધિકારી વિદ્વાનો દ્વારા એ પરિસંવાદમાં જે ચર્ચા-વિચારણા થયેલી તેને અહીં ગ્રંથસ્થ કરવામાં આવી છે. તેમાંની સામગ્રી વિશ્વ-કોશ વિશેના નિષ્ણાતોના વિભિન્ન અભિગમો ઉપરાંત અન્ય ભારતીય ભાષાઓમાં જોવા મળતી તેની ગતિવિધિનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપે તેમ છે.

પરિસંવાદમાંનાં વક્તવ્યો સાથે ‘ગુજરાતી વિશ્વકોશ : એક વિશિષ્ટ અભિયાન’ એ વિભાગ જોડ્યો છે. તેમાંનાં લખાણો અદ્યતન ગુજરાતી વિશ્વકોશનાં આયોજન અને વિકાસ પર પ્રકાશ પાડે છે. છેલ્લે ‘વિશ્વકોશ-સાહિત્યસૂચિ’ મૂકેલી છે. તેમાં વિશ્વના અને ભારતના મળીને આશરે એક હજાર જેટલા વિશ્વકોશોને આવરી લેવામાં આવ્યા છે.

એ રીતે વિશ્વકોશની રચના કે વિશ્વકોશનો ખાસ અભ્યાસ કરવા ઇચ્છના-રને માર્ગદર્શક નીવડે તેવું આ પુસ્તકનું આયોજન થયેલું છે. કદાચ, આ પ્રકારનું આપણી ભાષામાં આ વિષયનું આ પહેલું જ પ્રકાશન છે.

આજના માહિતીયુગમાં વિશ્વકોશ અનિવાર્ય જ્ઞાનસાધન બન્યું છે ત્યારે અહીં મૂકેલી સામગ્રી વિદ્યાલયો ઉપરાંત પૃથગ્જનોને પણ ઉપયોગી નીવડશે એવી આશા છે.

આ પ્રસંગે પુસ્તકનું ચીવટપૂર્વક સંપાદન કરવા બદલ ડૉ. પ્રીતિબહેન શાહનો, વિશ્વકોશ-સાહિત્યની સૂચિ તૈયાર કરવા બદલ કનુભાઈ શાહનો, પરિ-સંવાદમાં ભાગ લેવા બદલ વિવિધ ક્ષેત્રના વિદ્વજ્જનોનો અને આ કાર્યમાં ઉમળકા-ભેર સહકાર આપવા બદલ વિશ્વકોશ પરિવારના સૌ સભ્યોનો હૃદયપૂર્વક આભાર માનતાં આનંદ થાય છે.

31 જુલાઈ, 2011

ધીરુભાઈ ઠાકર
કુમારપાળ દેસાઈ

અનુક્રમ

1.	ભૂમિકા	પ્રીતિ શાહ	10
2.	વિશ્વકોશ : અનન્ય જ્ઞાનસાધન	ચંદ્રકાન્ત શેઠ	16
3.	અભિનંદનીય પ્રવૃત્તિ	સી. ડી. દેશપાંડે	28
4.	શિક્ષણપ્રવૃત્તિનું હૃદયંગમ પ્રાગટ્ય	એમ. એન. દેસાઈ	32
5.	જ્ઞાનતીર્થની યાત્રા	બંસીધર શુક્લ	36
6.	વિશ્વકોશ : પરિકલ્પના અને સર્જન	અરુંધતી દેવસ્થળે	40
7.	વિશ્વકોશ અને વૈજ્ઞાનિક અભિગમ	જ. દા. તલાટી	46
8.	વિશ્વકોશ : જૈન વિદ્યાના ચમત્કારનું દર્પણ	મ. શિ. દુબળે	51
9.	સમાજવિદ્યાઓના સંદર્ભમાં	રમેશ ભા. શાહ	57
10.	માનવવિદ્યાઓના સંદર્ભમાં	પી. કે. મહેતા	66
11.	વિશ્વકોશની આવતી કાલ	સુધીર પંડ્યા	70
12.	જ્ઞાનસાધનાની પ્રવૃત્તિ	વિ. પ્ર. ત્રિવેદી	75
13.	મરાઠી વિશ્વકોશ	જયંત ર. જોશી	80
14.	બંગાળી વિશ્વકોશ	અનિલા દલાલ	84
15.	હિન્દી વિશ્વકોશ	ગોવર્ધન શર્મા	90
16.	ગુજરાતીમાં વિશ્વકોશપ્રવૃત્તિ	ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા	96
17.	સંદર્ભસાધન	જયકુમાર ર. શુક્લ	103
18.	કલા અને વિશ્વકોશ	અમિતાભ મડિયા	106
19.	વિજ્ઞાન, ટેકનૉલૉજી અને વિશ્વકોશ	પ્રહલાદ છ. પટેલ	108

20.	વાણિજ્ય અને વિશ્વકોશ	**જયન્તિલાલ પો. જાની**	**112**
21.	ગણિતશાસ્ત્ર અને વિશ્વકોશ	**શિવપ્રસાદ મણિશંકર જાની**	**114**
22.	ભૂસ્તરવિદ્યા અને વિશ્વકોશ	**ગિરીશભાઈ પંડ્યા**	**119**
23.	જ્ઞાનવિસ્તરણનું સાધન	**બાળકૃષ્ણ માધવરાવ મૂળે**	**124**
24.	શિક્ષણ, સંશોધન અને વિશ્વકોશ	**રક્ષા શાહ**	**128**
25.	પત્રકારત્વ અને વિશ્વકોશ	**પ્રીતિ શાહ**	**132**
26.	સર્વસંગ્રાહક સંદર્ભગ્રંથ	**કુલીનચંદ્ર યાજ્ઞિક**	**137**
27.	શાન્ત ક્રાન્તિનું સમર્થ વાહન	**ધીરુભાઈ ઠાકર**	**142**
28.	વિશ્વકોશ : આયોજન અને નિર્માણ**ચંદ્રકાન્ત શેઠ**		**147**
29.	વિશ્વકોશની વિકાસવાર્તા	**ધીરુભાઈ ઠાકર**	**150**
30.	વિશ્વકોશ સાહિત્યસૂચિ	**કનુભાઈ શાહ**	**163**
	CONTENT		165
	General		172
	ગુજરાતી વિશ્વકોશો : વર્ગીકૃત સૂચિ		229

વિશ્વકોશવિમર્શ

❖

પ્રીતિ શાહ

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ આયોજિત પરિસંવાદની ઉદઘાટનવિધિ પ્રસંગે સર્વશ્રી સી. ડી. દેશપાંડે, એમ. એન. દેસાઈ, સુધીર પંડ્યા, ધીરુભાઈ ઠાકર, કુમારપાળ દેસાઈ અને ચંદ્રકાન્ત શેઠ

વિશ્વકોશ
સાંપ્રત વિશ્વના સંદર્ભમાં

ભૂમિકા	પ્રીતિ શાહ
વિશ્વકોશ : અનન્ય જ્ઞાનસાધન	ચંદ્રકાન્ત શેઠ
અભિનંદનીય પ્રવૃત્તિ	સી. ડી. દેશપાંડે
શિક્ષણપ્રવૃત્તિનું હૃદયંગમ પ્રાગટ્ય	એમ. એન. દેસાઈ

ભૂમિકા

પ્રીતિ શાહ

1

નાનકડા બીજમાંથી ધીરે ધીરે વિશાળ વટવૃક્ષ બને ત્યારે બીજની કલ્પના આવે ખરી ? 1985ના ઑગસ્ટ મહિનામાં આઝાદીમાં સક્રિય ભાગ લેનારા મજૂરો અને ગરીબોના બેલી એવા કર્મયોગી શ્રી સાંકળચંદભાઈ પટેલનો એમના મિત્ર અને ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રસિદ્ધ વિવેચક ડૉ. ધીરુભાઈ ઠાકર સાથે મેળાપ થયો. આ મેળાપ તે બીજ અને એમાંથી સર્જાયેલું વટવૃક્ષ એટલે ગુજરાતી વિશ્વકોશના ખંડો, કસ્તૂરભાઈ લાલભાઈ વિદ્યાવિસ્તાર શ્રેણીના ઉપક્રમે પ્રગટ થયેલા ત્રણ ગ્રંથો, કર્મયોગી સ્વ. સાંકળચંદ પટેલ જીવનઘડતર ગ્રંથશ્રેણીમાં પ્રગટ થયેલા અન્ય ત્રણ ગ્રંથો, વર્તમાનવિશ્વ અને વિશ્વકોશનું માહિતી આપતું દર મહિને પ્રગટ થયું 'વિશ્વવિહાર', બાળવિશ્વકોશ અંગેનો રાષ્ટ્રીય પરિસંવાદ અને એ જ પરંપરામાં અમદાવાદમાં યોજાયેલો 'વિશ્વકોશ : સાંપ્રત વિશ્વના સંદર્ભમાં' એ વિશેનો પરિસંવાદ. વિદ્યાકીય અને સાંસ્કારિક પ્રવૃત્તિનો આવો વિકાસ એમાં જોડાયેલા સહુની નિષ્ઠા અને નિસ્બતનો દ્યોતક ગણાય.

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટે આ પરિસંવાદનું આયોજન કર્યું એની પાછળ એના જુદા જુદા ઉદ્દેશો હતા. માત્ર થયેલા કાર્યની કેફિયત નહોતી, પરંતુ એ કાર્યમાં આવતી મુશ્કેલીઓ અંગે સહચિંતન કરવાનો પણ આશય હતો. ભારતીય ભાષાઓમાં ચાલી રહેલી આ પ્રવૃત્તિનો શિક્ષણ અને સંશોધન પરત્વે ક્યાસ કાઢવાની સાથોસાથ સાંપ્રત સમયના સંદર્ભમાં જ્ઞાનસાધન તરીકે

વિશ્વકોશની વિશિષ્ટતા તપાસવાનો પણ આશય હતો. વિશ્વકોશની ઉપયોગિતા દર્શાવવાની સાથોસાથ ગુજરાતમાં ચાલી રહેલી વિશ્વકોશના કાર્યની જાણકારી વાચક સુધી પહોંચાડવાનો પણ આમાં આશય હતો. વિશ્વકોશની પ્રવૃત્તિની ચર્ચા કરવા માટે જુદા જુદા વિષયના તજજ્ઞોએ આ પરિસંવાદમાં ભાગ લીધો. વળી મહત્વના જ્ઞાનસાધન વિશ્વકોશની રચના અંગે અને તેમાં પણ સંકલન, સંપાદન, વિષયસામગ્રી, તજજ્ઞો, પરામર્શન અને મુદ્રણ સુધીની બાબતો આવરી લેવાઈ. કેટલાક પ્રશ્નો વિશે વિચારગોષ્ઠિ પણ થઈ. જેમ કે વિશ્વકોશને કઈ રીતે 'અપડેટ' કરવો. દસ વર્ષે એક ઇયર બુક બહાર પાડવી. રોજેરોજના સમાચારને આધારે તેમજ વિદ્વાનોના સૂચનને આધારે હકીકતો કે માહિતીમાં સુધારા કરવા. કમ્પ્યૂટર દ્વારા માહિતીસંચય કરવો અને માહિતીકેન્દ્ર ઊભું કરીને માહિતી-વિતરણ કરવું. આ રીતે વિશ્વકોશને જ્ઞાનસાધન તરીકે વધુ સમૃદ્ધ અને અદ્યતન બનાવવા માટે શું કરવું એનો પણ આ પરિસંવાદમાં વિગતે વિચાર કરવામાં આવ્યો.

આજનો યુગ માહિતીયુગ છે અને તેમાં માહિતીની કક્ષા, વિપુલતા, વિતરણ અને ત્વરિતતા એ બાબતમાં આજના યુગે નવાં સીમાચિહનો રચ્યાં છે. આજે વૈશ્વિક મહત્વ ધરાવતા સમાચાર માત્ર બે મિનિટમાં આખા વિશ્વને વ્યાપી વળે છે. વિશ્વ નાનું બનવાની સાથે એના દેશો નજીક આવી ગયા છે અને એને પરિણામે કચ્છનો ભૂકંપ, નેપાળના રાજવંશની હત્યા, કૅન્સરમાં થતું નવું સંશોધન કે માનવ--જીનોમની વાત કોઈ પ્રદેશવિશેષની માહિતી રહેવાને બદલે વિશ્વની માહિતી બને છે. આનો સૌથી મોટો પડકાર વિશ્વકોશે ઝીલવાનો હોય છે. જુદા જુદા સમાજ, સમુદાયો, સંસ્કૃતિઓ અને સાંસ્કારિક પ્રણાલીઓ વચ્ચેનું આદાનપ્રદાન ઘનિષ્ઠ બન્યું છે. ધર્મ, શિક્ષણ, સાહિત્ય, કલા કે તત્વજ્ઞાન જેવાં ક્ષેત્રોના વિકાસની માહિતી સહુ કોઈને હાથવગી બની છે. ઉદારીકરણે ભારતના દૂરના ગામડાની હાટડીમાં અમેરિકાએ તૈયાર કરેલાં ઠંડા પીણાંઓ લાવી દીધાં છે. શહેર, પ્રદેશ, રાજ્ય કે દેશને બદલે હવે વિશ્વમાં ક્યાં એ માલની જરૂર છે તેનો વિચાર કરવામાં આવે છે. આ રીતે 'વસુધૈવ કુટુમ્બકમ્'ની પરિસ્થિતિ સર્જાય છે ત્યારે માનવીને માટે પોતાના વિસ્તારની નહિ બલકે આખી વસુધાની વાત જાણવી આવશ્યક બની છે. માનવી વિશ્વમાનવી બન્યો તેની સાથોસાથ એની જાણકારીનો વ્યાપ પણ આખા વિશ્વને આવરી લે છે. આ પરિસ્થિતિને કારણે માનવીએ પોતાની આસપાસની સૃષ્ટિ અને સંકુલ દુનિયાની જાણકારી રાખવી પડશે. આથી અગાઉ ક્યારેય નહોતી તેટલી વિશ્વકોશની જરૂર આજના યુગને છે. અગાઉ એક શતાબ્દીમાં જેટલો જ્ઞાનરાશિ પ્રાપ્ત થતો હતો તેનાથીયે અધિક જ્ઞાન આજે એક દસકાથી પણ ઓછા સમયમાં ઉપલબ્ધ થાય છે. આજના માનવીને આ જુદી જુદી વિદ્યાશાખાઓનું જ્ઞાન કયું જ્ઞા-નસાધન આપી શકે ? આને માટે દરેક સંસ્કૃત પ્રજા પોતાના વિશ્વકોશ તરફ દૃષ્ટિ

ઠેરવે છે. પ્રજાની જ્ઞાનજિજ્ઞાસાની પારાશીશી એની વિશ્વકોશ-પ્રવૃત્તિ ગણી શકાય. આ વિશ્વકોશમાં જ્ઞાનની શાખા-પ્રશાખાઓની અદ્યતન માહિતી એના વિશિષ્ટ આયોજન સાથે સંક્ષેપમાં પણ પ્રમાણભૂત રીતે પ્રાપ્ત થાય છે.

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટે 21–22 માર્ચ, 1998ના રોજ 'વિશ્વકોશ : સાંપ્રત વિશ્વના સંદર્ભમાં' વિષય પર યોજેલા પરિસંવાદની ભૂમિકા ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટી કુમા-રપાળ દેસાઈએ આપી જેમાં ગુજરાતી વિશ્વકોશની પ્રવૃત્તિના પ્રારંભથી અદ્યાપિ સુધીની વિકાસરેખા આપી. ત્યારબાદ મરાઠી વિશ્વકોશ સાથે ગાઢ રીતે સંકળાયેલા શ્રી સી. ડી. દેશપાંડેએ દીપપ્રાગટ્ય કર્યું. મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાંથી ડી. લિટ્.ની ડિગ્રી મેળવનાર. ઑસ્ટ્રેલિયાની કૅનબેરા યુનિવર્સિટીના મુલાકાતી અધ્યાપક, એકસોથી વધુ સંશોધન-પત્રો લખનાર મરાઠી વિશ્વકોશ મંડળના સભ્ય તેવા ડૉ. દેશપાંડેએ ગુજરાતમાં ગાળેલાં વર્ષોની સ્મૃતિઓ તાજી કરી. સ્વ. સાંકળચંદભાઈની ગતિશીલ પ્રતિભાને અંજલિ અર્પી. ગુજરાતી વિશ્વકોશ વિશે પ્રતિભાવ આપતાં એમણે કહ્યું : ''... મરાઠી વિશ્વકોશના કાર્યના મારા અનુભવના આધારે હું કહી શકું છું કે ગુજરાતી વિશ્વકોશનું આયોજન ઉત્તમ રીતે થયેલું છે... અને એ માટે વિશ્વકોશ મંડળના સંપાદકો તથા કાર્યકરો અભિનંદનના અધિકારી છે...'' તેમના અનુભવના આધારે તેમણે વિશ્વકોશને વધારે લોકોપયોગી બનાવવા માટે કેટલાંક ઉપયોગી સૂચનો કર્યાં. અભિવ્યક્તિ માટે ભાષા ઉચિત-અનુરૂપ હોવી જોઈએ. સ્થળનામોના ઉચ્ચારો સ્થાનિક ભાષા પ્રમાણે હોય તે ઉચિત છે. ઉદાહરણરૂપ તેમણે કહ્યું કે બૅંગલોર અંગ્રેજી નામ છે. સ્થાનિક નામ બંગલુરુ છે અને, મરાઠી વિશ્વકોશમાં અમે એ રીતે આ અધિકરણ મૂકેલું છે. તેમણે સૂચવ્યું કે કોશમાં સ્થળે સ્થળે અધિકરણ સાથે માનચિત્ર હોવું જોઈએ. તે ઉપરાંત, એકાદ ગ્રંથ માનચિત્રકોશ(ઍટલાસ)રૂપે આપવો જોઈએ. ભૌગોલિક વિષયો સમજવામાં આથી બહુ સહાય થાય છે. વિશ્વ-કોશના વેચાણનો પ્રશ્ન પણ એમણે ચર્ચ્યો. આ ક્ષેત્રે ઑસ્ટ્રેલિયાના અનુભવ પરથી આપણે શીખી શકીએ એવું સૂચન કર્યું. બધા ખંડો પ્રકાશિત થઈ જાય એ સાથે કોશનું કાર્ય સમાપ્ત થાય છે એવું માનવું ઉચિત નથી એમ શ્રી સી. ડી. દેશપાંડેએ કહીને તેનું સતત સંશોધન-સંવર્ધન કરતા રહી નવેસરથી પ્રકાશન કરવાનું ચાલુ રાખવું આવશ્યક છે એમ સમજાવ્યું. તેને અદ્યતન રાખવા પર ભાર મૂક્યો. આવાં કાર્યોમાં કેન્દ્ર સરકારના સહયોગ માટે તેમણે હાકલ કરી. તેમણે આશ્ચર્ય વ્યક્ત કર્યું કે કેન્દ્ર સરકાર ગૅઝેટિયરો–સર્વસંગ્રહોના પ્રકાશન માટે દર્શાવે છે તેવી ઉત્સુકતા વિશ્વકોશ માટે દર્શાવતી નથી. આ વલણ બરાબર નથી. વિશ્વકોશ પ્રત્યે પણ તેટલું જ ધ્યાન અપાવું જોઈએ. ગુજરાતી વિશ્વકોશના સુંદર કાર્ય માટે ડૉ. દેશપાંડેએ તેમાં ફાળો આપનારા સૌને અભિનંદન આપી વક્તવ્ય સમાપ્ત કર્યું.

કવિ, નિબંધકાર, વિવેચક, સંપાદક અને સંશોધક ડૉ. ચંદ્રકાન્ત શેઠે હાર્દરૂપ

વક્તવ્ય આપ્યું. ચંદ્રકાન્તભાઈએ વિશ્વકોશની વિભાવના, તેનાં મૂળ, આદિ વિશ્વ-કોશ, તેનાં વિવિધ સ્વરૂપ, તેની વિકાસયાત્રા, તેનાં પૂર્વ-પશ્ચિમ પરિપ્રેક્ષ્ય, નોંધપાત્ર કાર્યો અને સિદ્ધિઓ, ત્રુટિઓ, તેમનું નિવારણ અને વર્તમાન સમયમાં તેની સામેના પડકારો સુધીની લાંબી જ્ઞાનયાત્રા કરાવી. ઉદા. ગુજરાતી ભાષાનો પ્રથમ વિશ્વકોશ વાછા અને સોલન નામના બે પારસી વિદ્વાનોએ ચાર ભાગની યોજના અંતર્ગત પ્રથમ ભાગ રૂપે એપ્રિલ, 1891માં 'સર્વ વિદ્યામાળા અથવા ગુજરાતી સાઇક્લોપીડિયા' નામે પ્રસિદ્ધ કર્યો તે વાતનો ઉલ્લેખ કર્યો. વધુમાં એમણે જણાવ્યું કે વિશ્વ-કોશમાં માહિતી અને જ્ઞાન બંનેનો સમન્વય હોય છે. વિશ્વકોશ શુષ્ક માહિતી ને વિગતોનું જડ માળખું આપનારું જ્ઞાનસાધન નથી. વિશ્વકોશ તો એમાંની અવનવી માહિતીના આધારે જ્ઞાનરસિક વાચકના ચિત્તને 'ચેતનયાત્રા' કરાવે છે.

અતિથિવિશેષપદેથી ગુજરાત યુનિવર્સિટીના ભૂતપૂર્વ કુલપતિ ડૉ. એમ. એન. દેસાઈએ તેમના વિશ્વકોશના નિર્માણકાર્યના અનુભવોનું સ્મરણ કરાવ્યું. તેમણે કહ્યું કે વિશ્વકોશનું નિર્માણ એ કેટલું કઠિન કાર્ય છે એ તો તેમણે જ્યારે યુનિવર્સિટીના 'વિજ્ઞાન અને યંત્રવિદ્યાના જ્ઞાનકોશ'ના દસ ખંડનું પ્રકાશન કરાવ્યું ત્યારે સમજાયું. તેમણે નોંધ્યું કે શબ્દકોશ, વિજ્ઞાનશબ્દકોશ, લઘુ વિશ્વકોશ, વિજ્ઞાનનો વિશ્વકોશ એમ વિશ્વકોશક્ષેત્રે અનેક રૂપો પ્રચલિત છે, પરંતુ તે માટે ઉચિત પ્રશિક્ષણ માટે ક્યાંય કશી વ્યવસ્થા નથી. આ સંજોગોમાં વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટે આટલી ત્વરાથી નિર્ધારિત વીસમાંથી નવ ખંડોનું પ્રકાશન કર્યું તે અભિનંદનીય સિદ્ધિ છે. અત્રે તેમણે નિર્દેશ કર્યો કે અત્યારે જે વેગથી વિજ્ઞાન અને ટૅકનૉલૉજીનાં ક્ષેત્રોમાં પ્રગતિ થાય છે, તથા જે વેગથી માહિતીના ડુંગરો ખડકાય છે, તે જોતાં શ્રેણીના 20 ખંડો પૂરા થતા સુધીમાં તેની નવી સંશોધિત આવૃત્તિનું પ્રકાશન કરવા તૈયાર રહેવું પડશે. ડૉ. એમ. એન. દેસાઈએ કહ્યું કે આવાં કાર્યો યુનિવર્સિટી માટે અસંભવ છે. એમાંયે વિજ્ઞાનના વિષયો સરળ બનાવવાનું ઘણું કઠિન છે. અહીં ગુજરાતી ભાષાના વિદ્વાનો ભેગા મળે તેથી કામ પતી જતું નથી. વિશ્વકોશની જ – એ શબ્દની જ વાત કરીએ તો એન્સાઇક્લોપીડિયા માટે 'જ્ઞાનચક્ર' ઉચિત પર્યાય લાગે છે, જે રતનજી શેઠનાએ 1899માં તેમના પ્રથમ વિશ્વકોશ માટે પ્રયોજેલો. એમાં બીજો પણ મહત્વનો અર્થ મળે છે. ચક્ર ગતિનું પ્રતીક છે. જ્ઞાનના ક્ષેત્રના વિકાસનો વેગ એટલો ત્વરિત છે કે જો કોશના કાર્યમાં યોગ્ય વેગ ના જળવાય તો મુશ્કેલી થાય. તેમણે વર્તમાન પેઢીના જ્ઞાનવિમુખ થતા વલણ પ્રત્યે પણ ચિંતા દર્શાવી. સાથે પ્રમુખ સંપાદક ડૉ. ધીરુભાઈની ધૃતિની પ્રશંસા કરતાં ગુજરાતી વિશ્વકોશ જોઈ પોતાના ઘણા ભ્રમો ભાંગી ગયાનો સ્વીકાર કર્યો. વિજ્ઞાનના અઘરા વિષયો સરળતાથી પ્રસ્તુત કરાયા છે, તે સંતોષની વાત છે. યુનિવર્સિટીઓ માટે આવા ગ્રંથો ઉપયોગી સંદર્ભસાધનો પૂરાં પાડે છે. વિજ્ઞાનના વિષયો માટે સર્વમાન્ય પરિભાષા ચલણી

બને તેની આવશ્યકતા પર ડૉ. દેસાઈએ ભાર મૂક્યો, જેથી વિજ્ઞાનના વિષયોના વિશ્વકોશનું નિર્માણ સરળ બને. હળવાશથી તેમણે એક એવું સૂચન પણ કર્યું કે વિશ્વકોશ જેવા ગ્રંથોનો ઉપયોગ વૃદ્ધજનો પણ કરતા હોય છે, એટલું ધ્યાનમાં રાખી બીબાં મોટાં વાપરવાં વિચારવું જોઈએ. આ નોંધપાત્ર કાર્ય માટે એમણે સહુને ધન્યવાદ આપ્યા.

અધ્યક્ષસ્થાનેથી ડૉ. ધીરુભાઈ ઠાકરે સમાપન વક્તવ્ય આપતાં કહ્યું કે વિશ્વ-કોશના મુખ્ય સંપાદકનું કામ મહત્વનું છે. વિજ્ઞાનના વિષયમાં પાઠ્યપુસ્તકોના કે અધ્યાપકીય શબ્દોથી કામ સરતું નથી. વિષયનો સંદર્ભ સમજાવે તેવા સરળ શબ્દો પ્રયોજવા પડે છે. ગુજરાતી વિશ્વકોશે અપનાવેલી તમામ અધિકરણોની સૂચિ પ્રથમ તૈયાર કરવાની પદ્ધતિ પાછળનો હેતુ સ્પષ્ટ કરતાં તેમણે કહ્યું કે વિષયસૂચિનું નિ-ર્ધારણ આરંભે કરવાથી સમગ્ર કોશનું દર્શન ઊપસે છે. સમયાંતરે સૂચિમાં સુધારા-વધારા થતા રહે છે અને કોશની સર્વગ્રાહિતા જળવાય છે. વિષય પ્રમાણે સંપાદકો નિશ્ચિત માળખામાં વિષયનાં અધિકરણો ઢાળે છે. આધુનિક સગવડોને લીધે છેલ્લી ઘડીની વિગતો સમાવી શકાય છે. માંડણી પછી તેમણે પરિસંવાદનો હેતુ વિશ્વકોશ : સાંપ્રત વિશ્વના સંદર્ભમાં – અત્યારે કેવું વ્યાપક મહત્વ ધારણ કરે છે, તે વાતનો નિર્દેશ કર્યો. વીજાણુ યુગની સ્પર્ધામાં લિખિત શબ્દો માટે મોટો પડકાર ઊભો થયો છે. વિશ્વકોશના કાર્યની સતત અને ઘનિષ્ઠ સમીક્ષા આવશ્યક છે, જેથી ક્ષતિઓ ધ્યાનમાં આવે અને તેમના નિવારણ માટે સવેળા ઉપાય કરી શકાય.

ડૉ. ધીરુભાઈ ઠાકરે વિશેષમાં કહ્યું કે વિશ્વકોશ શબ્દબ્રહ્મનું સ્વરૂપ છે, તે અમર છે. જ્યાં સુધી માનવી પૃથ્વી પર છે, ત્યાં સુધી વિશ્વકોશ પણ હશે જ. વક્ત-વ્યનું સમાપન કરતાં તેમણે આયુર્વેદની હરીતકી વિશેની અવિસ્મરણીય ઉક્તિમાં થોડો સુધારો કરી તેને વિશ્વકોશને લાગુ પાડી

" વિશ્વકોશસ્તસ્ય પિતા યસ્ય નાસ્તિ ગૃહે પિતા "

ઉદઘાટન-બેઠકની સમાપ્તિ બાદ ત્રણ બેઠકોનું આયોજન કરવામાં આવ્યું જેમાં વિશ્વકોશની વિભાવના અને તેનું કાર્યક્ષેત્ર, સંદર્ભગ્રંથ તરીકે વિશ્વકોશ તેમજ ભારતીય ભાષાઓમાં થયેલી વિશ્વકોશની પ્રવૃત્તિ વિશે જુદા જુદા તજ્જ્ઞોએ વક્ત-વ્યો આપ્યાં જે અહીં ગ્રંથસ્વરૂપે પ્રગટ થઈ રહ્યાં છે. આ ઉપરાંત શ્રી જે. પી. જાનીએ 'વાણિજ્ય અને વિશ્વકોશ' વિશે અને શ્રી એસ. એમ. જાનીએ 'ગણિતશાસ્ત્ર અને વિશ્વકોશ' વિશે લખેલા લેખો પણ સમાવિષ્ટ કર્યા છે જેથી પરિસંવાદના આયોજનની કલ્પના યથાશક્ય શબ્દસ્થ કરી શક્યા છીએ. આ પરિસંવાદની ફળ-શ્રુતિ રૂપે વિશ્વકોશની પ્રવૃત્તિનું મહત્વ અને સમગ્ર રાષ્ટ્રમાં તૈયાર થતા વિશ્વકોશ અંગે મૂલ્યવાન માહિતી સાંપડી. વિશ્વકોશ અંગેના કેટલાક મૂળભૂત પ્રશ્નોની મોકળે મને સમીક્ષા થઈ અને હજી કયા કયા ક્ષેત્રના વિશ્વકોશ સર્જાવાના બાકી છે તેનો

અંગુલિનિર્દેશ થયો. અદ્યતન યુગની માગને પહોંચી વળે તેવા એના સઘન અને વ્યાપક સ્વરૂપની ચર્ચા થઈ. વિશ્વમાં અને સ્વાતંત્ર્યોત્તર કાળના વિદ્યાકીય નવોત્થાન રૂપે ભારતના વિવિધ પ્રદેશોમાં વિશ્વકોશરચનાનું આંદોલન ચાલે છે તેમાં ગુજરાતે પણ એની વિશ્વકોશપ્રવૃત્તિ દ્વારા પોતાનો અર્ઘ્ય આપ્યો છે.

ગુજરાતમાં ચાલતી વિશ્વકોશપ્રવૃત્તિનો સર્વગ્રાહી આલેખ મળી રહે તે માટે 'ગુજરાતી વિશ્વકોશ : એક વિશિષ્ટ અભિયાન' વિભાગમાં ગુજરાતી ભાષામાં તૈયાર થતા વિશ્વકોશ વિશેની માહિતી પૂરી પાડે છે. વિદ્યાકીય અને આર્થિક દૃષ્ટિએ વિશ્વકોશના મહાભારત સમા કાર્યનો કઈ રીતે ગુજરાતમાં પ્રારંભ થયો તેની તથા તેના આયોજન અને નિર્માણ અંગેની વિગતો આલેખાઈ છે. સમગ્ર વિશ્વમાં અને ભારતની અન્ય ભાષાઓમાં થયેલી વિશ્વકોશરચનાની પ્રવૃત્તિની સાથોસાથ ગુ-જરાતમાં કઈ રીતે આ પ્રવૃત્તિ સાંસ્કારિક આંદોલન જગાડે તેવું વિચારકો અને વાચસ્પતિઓનું સંયુક્ત સાહસ બન્યું એનો આલેખ આમાંથી મળી રહેશે. ગુજરાતી વિશ્વકોશના 14મા ગ્રંથનું વિમોચન કરતાં હિન્દીના સમર્થ સાહિત્યકાર શ્રી વિદ્યા-નિવાસ મિશ્રે કહ્યું હતું કે વીણાનો એક તાર વાગે એટલે બીજા તાર પણ વાગે એમ ગુજરાતમાં જે થાય છે તેનો પડઘો બીજાં રાજ્યોમાં પણ પડેલો છે. આ ગ્રંથમાં એના સૂર સંભળાય છે.

વિશ્વકોશ : અનન્ય જ્ઞાનસાધન

ચંદ્રકાન્ત શેઠ

2

મનુષ્યના વિકાસ સાથે જ્ઞાનનો અને જ્ઞાનના વિકાસ સાથે મનુષ્યનો વિકાસ થતો રહ્યો છે. મનુષ્યમાં જેમ જિજીવિષા તેમ જિજ્ઞાસા પણ છે. દેશકાળના સંદર્ભમાં મનુષ્ય જે જે અનુભવો પોતાને થતા જાય તે સર્વનો અર્ક જ્ઞાન રૂપે ચિત્તમાં સંચિત કરી, તેનો સર્જનાત્મક કે રચનાત્મક વૃત્તિથી લાભ લઈ, પોતાનાં સત્તાસામર્થ્યને વિકસાવવા–વિસ્તારવા સતત પ્રયત્નશીલ રહ્યો છે અને એ રીતે આત્મસમૃદ્ધ–જીવનસમૃદ્ધ પણ થતો રહ્યો છે. મનુષ્યની સમસ્ત જ્ઞાનપ્રવૃત્તિ અને જ્ઞાનસંપત્તિમાં એની ઉપર્યુક્ત પ્રકારની વૃત્તિ-ગતિ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. જ્ઞાનકોશો કે વિશ્વકોશો-ના નિર્માણ-વિકાસમાંયે આ વૃત્તિ-ગતિનો પ્રભાવ–પ્રતાપ વરતાય છે. અતીતની અનુભવમૂલક જ્ઞાનપરંપરાનો અર્ક, સાંપ્રતનો જ્ઞાના-ભિમુખી પુરુષાર્થ અને ભવિષ્યની ભૂમિકા માટે સ્ફુરતા જ્ઞાના-ત્મક વિચારતર્ક – આ ત્રિવેણીને સમન્વિત રૂપે ચિત્તમાં સંધારણ કરતી મનુષ્યની પ્રજ્ઞાશક્તિ જ જ્ઞાનકોશો કે વિશ્વકોશોનું પ્રેરક, સંવર્ધક ને નિયામક પરિબળ બની રહે છે. મનુષ્યના આત્મ-વિકાસ–જીવનવિકાસ સાથે, એના અન્નાદિ પંચકોશોના ઉઘાડ સાથે અવિનાભાવિ-સંબંધે સંલગ્ન જ્ઞાનવિકાસનાં ઇષ્ટ-મિષ્ટ ફળો રૂપે આપણે જ્ઞાનકોશો–વિશ્વકોશો વગેરેને જોઈ શકીએ.

મનુષ્યની સતત મથામણ પોતાની આસપાસના સમસ્ત વિશ્વને અને તદનુષંગે પોતાને વધુમાં વધુ પામવાની રહી છે. એ મથામણ અનવરત ચાલતી, વધુ ને વધુ ઉત્કટ, વ્યાપક ને પ્રબળ

બનતી લાગે છે. એ મથામણ જ જ્ઞાનકોશો–વિશ્વકોશોના ઉદભવ-વિકાસની પાછળ રહેલી છે. વિશ્વકોશ છે વિશ્વજ્ઞાન માટે, અને આપણે સૌ જાણીએ છીએ તેમ, વિશ્વ ઘણું સંકુલ, ગહન અને વ્યાપક છે. તેથી જ વિશ્વવિષયક જ્ઞાન પણ ઘણું સંકુલ, ગહન અને વ્યાપક હોય તે સ્વાભાવિક છે. આપણું વિશ્વ ચરાચર, સ્થૂળ-સૂક્ષ્મ જીવ-જંતુ ને પ્રાણી-પદાર્થોથી સભર, અપાર વૈવિધ્યવાળું, સતત પરિવર્તનશીલ ને વિકાસશીલ, मध्ये व्यक्त એવું છે. તેથી જ વિશ્વવિષયક જ્ઞાનવ્યાપારને કોઈ સીમા નથી. એ જ્ઞાનવ્યાપાર તબક્કાવાર ભિન્ન ભિન્ન રૂપે, અનેકાનેક ઉચ્ચાવચ શ્રેણીઓમાં ચાલતો ને પમાતો રહે છે. એ જ્ઞાનવ્યાપારના – એતદવિષયક માનવીય પ્રવૃત્તિઓના – પરિપાક રૂપે, એની એ જ્ઞાનસાધનાના અમરફળ સ્વરૂપે જ્ઞાનકોશો કે વિશ્વકોશોને ઓળખવા જોઈએ. સર્વ વિશ્વકોશો વસ્તુતઃ વિશ્વજ્ઞાનકોશો જ હોય છે. સાહિત્યક્ષેત્રે પણ જેમની ગતિ છે એવા આપણા એક ચિત્રકાર રજની વ્યાસે તો પોતાના એક જ્ઞાનસંદર્ભાત્મક ગ્રંથને 'વિશ્વજ્ઞાનકોશ' નામથી જ ઓળખવાનું મુનાસિબ માન્યું છે.

'વિશ્વકોશ' શબ્દ અંગ્રેજી 'એન્સાઇક્લોપીડિયા'નો ગુજરાતી પર્યાય છે. 'Encyclopaedia' શબ્દના મૂળમાં enkyklious / enkiklious તથા paideia / paedeia – આ બે ગ્રીક શબ્દો છે. સેન્ચુરી ડિક્શનરી અનુસાર 'એન્સાઇ-ક્લોપીડિયા'નો અર્થ 'કળાઓ અને વિદ્યાઓનું ચક્ર' એવો થાય છે. ઑક્સફર્ડ ડિક્શનરી પ્રસ્તુત શબ્દને 'general course of instruction' સાથે સાંકળે છે. 'એવરીમૅન્સ એન્સાઇક્લોપીડિયા' 'એન્સાઇક્લોપીડિયા'- ના મૂળમાં 'the circle of learning'નો અર્થ રહ્યો હોવાનું જણાવે છે. ગ્રીક પ્રજાની સાર્થક અને સમુત્કૃષ્ટ જીવન વિશેની વિભાવનામાં encyclic educationનો ભારે મહિમા હતો. મનુષ્યે કૂ-પમંડૂક ન રહેતાં પોતાના વિશે તેમ જ પોતાની આસપાસના વિશ્વ વિશે શક્ય તેટલું બધું જ જાણવા જેવું જાણી લેવું જોઈએ અને એ માટે જ સર્વગ્રાહી જ્ઞાન આપે એવા સંચયગ્રંથોનું સેવન કરવું જોઈએ. સંભવતઃ આ પ્રકારના ભાવનાત્મક ખ્યાલથી પ્રેરાઈને પ્લેટોના ભત્રીજા ને શિષ્ય સ્પ્યુસિપ્પસે (Speusippus) પશ્ચિમનો પ્રથમ જ્ઞાનકોશ તૈયાર કર્યાનું મનાય છે. કેટલાકના મતે ઍરિસ્ટોટલે ઈ. સ. પૂર્વે ચોથી સદીમાં પોતાના શિષ્યો માટે તત્કાલીન જ્ઞાન-ચિંતનનો જે સારસંચય કરેલો તેને પ્રથમ જ્ઞાનકોશ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ 'જ્ઞાનકોશ' શબ્દ સંસ્કૃતમાં છે, પરંતુ 'એન્સાઇક્લોપીડિયા'ના અર્થમાં નહિ. 'જ્ઞાનકોશ' શબ્દ એ અર્થમાં, આપણે ત્યાં અર્વાચીન યુગમાં પ્રયોજાતો થયો છે. મરાઠી જ્ઞાનકોશકાર ડૉ. શ્રીધર વ્યંક-ટેશ કેતકરે 1929માં ગુજરાતીમાં જ્ઞાનકોશના જે બે ભાગ આપ્યા તેમાં તે શબ્દ પ્રયોજાયો છે. એ શબ્દ પછી 'વ્યાયામ જ્ઞાનકોશ'(1941)માં, ગુજરાત યુનિવર્સિટી પ્રકાશિત જ્ઞાનકોશનાં વૉલ્યુમોમાં તથા બંસીધર શુક્લ પ્રયોજિત 'પ્રસન્નિકા જ્ઞા-

નકોશ’(1976)માં જોવા મળે છે. 1867માં ‘એન્સાઇક્લોપીડિયા’ માટે – વધુ ચોકસાઈથી કહેવું હોય તો ‘સાઇક્લોપીડિયા’ માટે રતનજી ફરામજી શેઠનાએ જે ‘જ્ઞાનચક્ર’ પર્યાય આપ્યો તે સૌથી વધુ સારો હતો, પરંતુ કમભાગ્યે, તે એમના જ્ઞાનકોશકાર્ય પૂરતો જ મર્યાદિત રહ્યો. ‘એન્સાઇક્લોપીડિયા’ માટે પ્રયોજાયેલો ‘વિશ્વકોશ’ શબ્દ 1967માં વિજયરાય વૈદ્યે તૈયાર કરેલા ‘સાહિત્યનો વિશ્વકોશ યાને સાહિત્યપ્રિયનો સાથી’ એ ગ્રંથમાં જોવા મળે છે, જે પછી ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટે સ્વીકારીને 1987માં શરૂ કરેલાં જ્ઞાનકોશનાં વૉલ્યુમોમાં પ્રયોજ્યો છે. ડૉ. ધીરુભાઈ ઠાકર ‘ગુજરાતી વિશ્વકોશ’ના ભૂમિકા ખંડમાં નોંધે છે : ‘‘વિશ્વકોશ એટલે વિશ્વવિદ્યાનો કોશ, સચરાચર સૃષ્ટિની સર્વાંગીણ માહિતીનો ભંડાર.’’ ગુજરાતીમાં ‘જ્ઞાનકોશ’ અને ‘વિશ્વકોશ’ બંનેય શબ્દો ‘એન્સાઇક્લોપીડિયા’ માટે રૂઢ થઈ ગયેલા છે અને ‘સાર્થ જોડણીકોશ’, ‘ભગવદગોમંડલ’ (1954) જેવા શબ્દકોશોમાં પણ આવી ગયા છે, વિજયરાય, ધીરુભાઈ ઠાકર વગેરેએ તે પ્રયોજ્યા તે પૂર્વે.

જ્ઞાનકોશાત્મક ગ્રંથો માટે ‘જ્ઞાનગંગોત્રી’ (ભોગીલાલ ગાંધી, 1967), ‘જ્ઞાનસંહિતા’ (બંસીધર શુક્લ, 1976), ‘જ્ઞાનસંચય’ (નટવરલાલ શાહ, 1978), ‘જ્ઞાનમંજૂષા’ (વંદના મહેતા, 1981) જેવા શબ્દપ્રયોગો પણ થયા છે. ‘ભગવદગોમંડલે’ ‘વિશ્વકોશ’ના પર્યાય તરીકે જે શબ્દો આપ્યા છે તેમાં ‘વિશ્વજ્ઞાનસંગ્રહ’, ‘સર્વકોષ’, ‘સર્વવિદ્યામાળાસંગ્રહ’, ‘સર્વવિદ્યાસંગ્રહકોષ’ તથા ‘સર્વસંગ્રહ’ ઉલ્લેખનીય છે. વળી એ જ ગ્રંથે ‘સર્વસંગ્રહ’ના પર્યાય તરીકે ‘વિદ્યાવળી’, ‘સર્વવિદ્યાકોષ’ અને અંગ્રેજી ‘સાઇક્લોપીડિયા’ શબ્દો આપ્યા છે. માણેકજી એદલજી વાછા તથા અરદેશર ફરામજી સોલને એપ્રિલ, 1891માં આપેલા પહેલા ગુજરાતી સાઇક્લોપીડિયા માટે ‘સર્વવિદ્યામાળા’ શબ્દ પ્રયોજેલો તે પણ સ્મરવો જોઈએ.

‘સાર્થ જોડણીકોશ’ ‘સર્વસંગ્રહ’ શબ્દ ‘ગૅઝેટિયર’ના અર્થમાં હોવાનું નોંધે છે. વળી ‘ભગવદગોમંડલ’માં ‘સર્વવિષયસંગ્રહ’ શબ્દ અલગ રીતે ‘સર્વજ્ઞાનસંગ્રહ’ના અર્થમાં નોંધાયો છે. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદીએ ‘એન્સાઇક્લોપીડિયા બ્રિટાનિકા’ના સંદર્ભમાં ‘સર્વવિષયસંગ્રહમાળા’ એવો પર્યાય આપ્યો છે.

જ્ઞાનકોશો કે વિશ્વકોશોના વંશકુલમાં જ સર્વસંગ્રહોનો સમાવેશ કરાય; આમ છતાં તેમનો એક અલગ વર્ગ પાડી શકાય. આપણે ત્યાં ‘ગુજરાત સર્વસંગ્રહ’, ‘કાઠિયાવાડ સર્વસંગ્રહ’, ‘ચરોતર સર્વસંગ્રહ’, ‘વડોદરા રાજ્ય પ્રાન્તિક સર્વસંગ્રહ’, ‘સૌરાષ્ટ્ર સર્વસંગ્રહ’ જેવા ગ્રંથોનો એક અલાયદો વિભાગ ચીંધી શકાય.

‘એન્સાઇક્લોપીડિયા’ શબ્દની અને તેના ગુજરાતી પર્યાયો વગેરેની ચર્ચા બાદ, ‘એન્સાઇક્લોપીડિયા’ની જે કેટલીક વ્યાખ્યાઓ અપાઈ છે તે જોઈએ :

‘એકૅડેમિક અમેરિકન એન્સાઇક્લોપીડિયા’માં તેની પરિચયાત્મક વ્યાખ્યા નીચે મુજબ છે :

Derived from the Greek enkyklios paideia for a 'circle of learning' the term encyclopedia is now applied to any work of one or more volumes with articles, usually in alphabetical order, on all branches of knowledge, or on all aspects of one subject. The purpose of the modern encyclopaedia is to condense current and essential information and make it accessible to the nonspecialist.

(Academic American Encyclopaedia, 1983)

'એન્સાઇક્લોપીડિયા બ્રિટાનિકા'માં તેની પરિચયાત્મક વ્યાખ્યા નીચે મુજબ છે :

An encyclopaedia is a self-contained reference work with three main aims : to include up-to-date knowledge about a particular discipline or group of disciplines, to encompass this knowledge in the unity of a system, and to make this knowledge conveniently accessible. It is rare that these three aims can be harmoniously accommodated in one work, and extensive compromises are often necessary. An encyclopaedia differs from a dictionary, in that it explains general subjects rather than merely supplies definitions of words and phrases. It differs from almanac in that the information contained in the latter is dated. An encyclopaedia differs from pedagogical texts in its attempt to be easy to consult and to be readily understood by the lay person. In its attempt to be comprehensive an encyclopaedia differs from guides, manuals, atlases and similar learning aids.

(Encyclopaedia Britannica, 1985)

'ધ વર્લ્ડ બુક એન્સાઇક્લોપીડિયા' નીચે પ્રમાણે તેની પરિચયાત્મક વ્યાખ્યા કરે છે :

Encyclopaedia is one or more books containing information about people, places, events, and things. It may deal with all areas of knowledge or it may confine itself to just one area. A general encyclopaedia, such as World Book, includes information in topics in every field of knowledge. Specialized encyclopaedias provide more detailed and technical information on specific areas of knowledge, such as art, medicine or the social sciences.

(The World Book Encyclopaedia, 1992)

ઉપરની વ્યાખ્યાઓના પ્રકાશમાં જોઈએ તો નીચેના મુદ્દાઓ વિશ્વકોશ બાબતે અર્થવિસ્તાર સાથે, તારવી શકાશે :

(1) વિશ્વકોશના કદનો કોઈ નિયમ નથી. એક ગ્રંથ પણ હોય (જેમ કે, The Hutchinson Encyclopaedia, 1948; The Encyclopaedia of Ignorance, 1977; The Cambridge Encyclopaedia, 1990; The Social Science Encyclopaedia, 1996 વગેરે) અને અનેક પણ. મોટા ભાગે અનેક ખંડો કે ગ્રંથોમાં વિશ્વકોશો તૈયાર થતા રહ્યા છે.

(2) વિશ્વકોશમાં લોકો, સ્થળો, બનાવો અને પદાર્થો વગેરેની માહિતી હોય છે. કેટલાક ગ્રંથો માનવજીવનનાં સર્વ જ્ઞાનક્ષેત્રોને આવરી લઈ તેમની સાથે સંકળાયેલા વિષયોની માહિતી આપે છે. તો કેટલાક જ્ઞાનનો કોઈ એક જ –ખાસ વિષય લઈ, તેનાં વિવિધ પાસાંને આવરી લેતી માહિતી આપે છે; જેમ કે, કળા, ઔષધશાસ્ત્ર, સમાજવિજ્ઞાનો વગેરેને લગતા જ્ઞાનકોશો. 'વિશ્વકોશ' શબ્દ 'જનરલ એન્સાઇક્લોપીડિયા' પૂરતો નિયત રાખવો ઠીક લાગે છે. ખાસ વિષયની – તેનાં વિવિધ પાસાંની ટૅકનિકલ જ્ઞાનસામગ્રી આપતા ગ્રંથોને તો 'જ્ઞાનકોશ' કહેવામાં જ ઔચિત્ય લાગે છે.

(3) વિશ્વકોશમાં જે વિષયલેખો આવે તે સામાન્ય રીતે અકારાદિ ક્રમે ગોઠવાયેલા હોય છે.

(4) જે કંઈ પ્રવર્તમાન અને અગત્યની જ્ઞાનમાહિતી હોય તે સંક્ષિપ્ત રૂપે અર્વાચીન વિશ્વકોશમાં આપવામાં આવે છે. એ માહિતી એવી રીતે અપાય છે કે તેથી જે તે જ્ઞાનવિષયના નિષ્ણાત ન હોય તેવા વાચકો પણ તે સમજી – ગ્રહી શકે.

(5) વિશ્વકોશને એક સ્વતંત્ર – સ્વયંપર્યાપ્ત સંદર્ભગ્રંથ તરીકે જોવો જોઈએ.

(6) વિશ્વકોશમાં છેલ્લામાં છેલ્લી કહેવાય એવી અપ-ટુ-ડેટ – અદ્યતન જ્ઞાનસામગ્રી આપવામાં આવે છે.

(7) વિશ્વકોશમાં નિર્ધારિત માહિતીજ્ઞાન એક સુસંવાદી, સુશ્લિષ્ટ માળખામાં સમાયોજિત કરીને આપવામાં આવે છે.

(8) વિશ્વકોશમાં અપાતું માહિતીજ્ઞાન ઉત્તમ પ્રકારનું તો હોય જ, સાથે વ્યવસ્થિત રીતે, રસપ્રદ થાય એમ રજૂ થયેલું હોય. આ ઘણું કપરું, છતાં કરવું ઘટે એવું કામ છે.

(9) શબ્દકોશથી વિશ્વકોશ ભિન્ન છે. શબ્દકોશનું લક્ષ્ય શબ્દની પર્યાયાત્મક ને વ્યાકરણી સમજૂતી આપવાનું છે, જ્યારે વિશ્વકોશનું લક્ષ્ય જ્ઞાનના વિવિધ વિષયોની તલસ્પર્શી શાસ્ત્રીય માહિતી આપી તેની તાત્ત્વિક, ઐતિહાસિક ને તુલનાત્મક સંદર્ભભૂમિકાએ સર્વાશ્લેષી સમજૂતી આપવાનું છે, જે સરવાળે જીવન તેમજ જગત ઉભયને ઉપયોગી થાય. એ ખરું કે કેટલાક શબ્દકોશો – જેમ કે, વેબસ્ટરનો

શબ્દકોશ, ગુજરાતીમાં 'ભગવદગોમંડલ' જેવા શબ્દજ્ઞાન આપવા સાથે જ્ઞાનકોશીય કામગીરી પણ કરે છે. એવા કોશોને 'એન્સાઇક્લોપીડિક ડિક્શનરી' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આમ છતાં શબ્દકોશોથી જ્ઞાનકોશોની પૃથક્તા સ્પષ્ટ છે.

(10) વિશ્વકોશો વાર્ષિકીઓથી પણ જુદા પડે છે. વાર્ષિકીઓમાંની માહિતી નિયત સમય પૂરતી સીમિત હોય છે. વિશ્વકોશની માહિતીને એ પ્રકારની સીમા હોતી નથી.

(11) પાંડિત્યભારવાળા ગંભીર જ્ઞાનગ્રંથોના કરતાં વિશ્વકોશની રજૂઆત સરળ – પ્રાસાદિક હોઈ તે બહુજનસ્પર્શિતાનો ગુણ દાખવે છે.

(12) વિશ્વકોશ જ્ઞાનનું સાધન છતાં, માર્ગદર્શિકાઓ, નકશાપોથીઓ અને પરિચયપુસ્તિકાઓ છે તે રીતનું સાધન નથી. તેની કામગીરી કેટલીક રીતે આગવી હોય છે.

વિશ્વકોશમાં માહિતી (information) અને જ્ઞાન (knowledage) – આ બંનેનો, ટી. એસ. એલિયટને ઇષ્ટ એવો, સમન્વય હોય છે. વિશ્વકોશ શુષ્ક માહિતી ને વિગતોનું જડ માળખું આપનારું જ્ઞાનસાધન નથી. વિશ્વકોશ તો એમાંની અવનવી માહિતીના આધારે જ્ઞાનરસિક વાચકના ચિત્તને, 'ગુજરાતની અસ્મિતા'(સંપા. રજની વ્યાસ)માં ઉમાશંકરે પ્રયોજેલો શબ્દ વાપરીને કહીએ તો, 'ચેતનયાત્રા' કરાવે છે. વિશ્વકોશના સેવનથી તેના વાચકની સૂઝ-સમજ ખીલે છે, તેની જ્ઞાનની ક્ષિતિજો વિસ્તરે છે અને 'જ્ઞાનગંગોત્રી'માં જણાવવામાં આવ્યું છે તેમ, જીવન અને જગતનાં મૂળભૂત સત્યો અને મૂલ્યોની શ્રદ્ધાનાં બીજ રોપાય છે. માનવના બહુવિધ વિકાસના મુખ્ય મુખ્ય મજલ–ટપ્પાઓનાં દર્શન દ્વારા માનવીની સંસ્કાર અને સંસ્કૃતિની જે ઘડતરકથા છે, એની જે આગેકૂચ છે તેનું રહસ્ય પામી શકાય છે. તેની દશાદિશા સમજી શકાય છે.

કોઈ પણ પ્રજાને જ્ઞાન-વિજ્ઞાનની સંપ્રાપ્તિ માટેના કોઈ ને કોઈ પ્રકારના ઉદ્યમ કે પુરુષાર્થ વિના ચાલ્યું નથી. પશ્ચિમની પાસે છે એવા જ્ઞાનકોશ આપણી પાસે નહોતા, પરંતુ 'અગ્નિપુરાણ' જેવાં પુરાણો જરૂર હતાં; જેમાં ઐહિક અને આમુષ્મિક, આધ્યાત્મિક અને વૈશ્વિક ઘણી જ્ઞાનસામગ્રીનાં વિચારચિંતન તેમ જ પરિચય-વર્ણન સમાવિષ્ટ હોય. ખાસ કરીને ધર્મ ને વિદ્યાકેળવણીના ક્ષેત્રે સક્રિય કેટલાક વિદ્વાનોને ધર્મ અને વિદ્યા-શિક્ષણના હિતમાં જ્ઞાનકોશ તૈયાર કરવાનું જરૂરી લાગ્યું. 'એન્સાઇક્લોપીડિયા કેથોલિકા' ને 'એન્સાઇક્લોપીડિયા ઑવ્ ઇસ્લામ' જેવા ધર્મને કેન્દ્રમાં રાખીને તૈયાર થયેલા જ્ઞાનકોશો મળે છે તો 'સ્પેક્યુલમ ટ્રિપ્લેક્સ' (Speculum Triplex), 'માર્ગારિટા ફિલૉસૉફિકા' (Margarita Philosophica) જેવા પાદરીઓ કે ધર્મગુરુઓ દ્વારા તૈયાર થયેલા જ્ઞાનકોશો પણ મળે છે.

જેમ જેમ જ્ઞાનનો ઉભાર – ભરાવો વધતો જાય છે તેમ તેમ જ્ઞાનકોશ કે વિશ્વકોશ જેવા તત્કાલ સંદર્ભસેવા પૂરી પાડે એવા જ્ઞાનગ્રંથોની જરૂરિયાત ને ઉપયોગિતા બંનેય ખૂબ વરતાયાં કરે છે. માનવસંસ્કૃતિના વિકાસે હવે રૉકેટગતિ પકડી છે. જેમ આ યુગ પરમાણુવિસ્ફોટ, વસ્તીવિસ્ફોટનો તેમ જ્ઞાનવિસ્ફોટનો પણ છે. જિજ્ઞાસુઓનાં સમય-શક્તિ વગેરે બચાવે અને એમને પ્રમાણભૂત જ્ઞાન સહેલાઈથી, ઝડપથી, સંક્ષેપમાં છતાં સર્વગ્રાહી રીતે પ્રાપ્ત થાય એવી ભાવના હવે જોર પકડી રહી છે. એક બાજુ દૃશ્યશ્રાવ્ય માધ્યમોની હરણફાળે, કમ્પ્યૂટરના અભૂતપૂર્વ પ્રદાને માહિતીજ્ઞાનની સંપ્રાપ્તિ બાબતે મોટી ક્રાન્તિ – કહો કે ઉત્ક્રાન્તિ સર્જી છે ત્યારે બીજી બાજુ સુવિકસિત મુદ્રણમાધ્યમમાં સમાવેશ પામતા જ્ઞાનકોશ કે વિશ્વકોશના ગ્રંથો માહિતીજ્ઞાનના સબળ સાધન તરીકે આજેય પૂરતા પ્રભાવક ને વર્ચસ્વી છે. અસીમ જ્ઞાન ને સામે સીમિત આયુષ્યવાળો મનુષ્ય. આ પરિસ્થિતિમાં પારાવાર જ્ઞાનસિંધુમાંથી શું શું, કેટલું, ક્યારે ને કઈ રીતે ગ્રહણ કરવું એ એક જટિલ સમસ્યા મનુષ્ય માટે બની રહે છે. જ્ઞાનની વિપુલતા, વિવિધતા ને અનંતતા જોતાં એમાંથી અગ્રતાક્રમે, ગૌણપ્રધાનભાવે, તારતમ્યબુદ્ધિએ, વિવેકપુરઃસર જે તે સ્વીકૃત પ્રયોજન કે પ્રયોજનોના સંદર્ભમાં યોગ્ય – ઉપયોગી વિષયસામગ્રીચયન કરવું અનિવાર્ય બની રહે છે.

સાંપ્રત દેશકાળમાં, મનુષ્યને સર્વાંગીણ વિકાસમાં ઉપકારક થાય તેવું વિષયસામગ્રીચયન કરતાં પૂર્વે વિશ્વકોશનાં કદ-માપ ને ખર્ચનોયે વાસ્તવિક ખ્યાલ કરવો પડે. એક જ ખંડનો વિશ્વકોશ આપવાનો હોય તો જ્ઞાનસામ્રગીના ચયનનું એક ધોરણ હોય ને એકાધિક ખંડોનો હોય તો બીજું. જ્ઞાનકોશો કે વિશ્વકોશો જ્યારે વૈયક્તિક પુરુષાર્થે તૈયાર થાય છે ત્યારે કદમાં નાના હોય છે, પણ જ્યારે તે સામુદાયિક પુરુષાર્થે તૈયાર થાય છે, ત્યારે ઘણાં વૉલ્યુમો રોકે છે. જ્ઞાનકોશની વિકાસયાત્રા જોતાં જણાશે કે શરૂઆતમાં જ્ઞાનકોશો – વિશ્વકોશો પ્રમાણમાં નાના હતા, પછી ક્રમશઃ બૃહત્ થતા ગયા. જ્ઞાનકોશ કે વિશ્વકોશ કેટલો મોટો જોઈએ એ અંગે કોઈ ચોક્કસ નીતિનિયમો નથી. 'પ્રસન્નિકા વિશ્વકોશ'માં, બંસીધરભાઈએ નોંધ્યું છે તેમ, વિશ્વનો સૌથી મોટો જ્ઞાનકોશ સ્પૅનિશ ભાષામાં 104 ભાગનો મળે છે. અનેક વિશ્વકોશો જોતાં, એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે કે, દસ-વીસ કે ત્રીસ-ચાલીસ વૉલ્યુમો ધરાવતા અનેક વિશ્વકોશો – જ્ઞાનકોશો મળે છે. મહાભારત ને પછી 'કાદંબરી'ના સંદર્ભે व्यासोच्छिष्टं जगत्सर्वम् ને बाणोच्छिष्टं जगत्सर्वम् ને बाणोच्छिष्टं जतत्सर्वम् એવું કહેવાયેલું. આજે સારા વિશ્વકોશોનું તો એ લક્ષણ જ લેખાય; જેમ કે, 'એન્સાઇક્લોપીડિયા બ્રિટાનિકા' (1768–1823), 'એન્સાઇક્લોપીડિયા અમેરિકાના' (1829–1833), 'ચેમ્બર્સ એન્સાઇક્લોપીડિયા' (1859–1868), 'કૉલિયર્સ એન્સાઇક્લોપીડિયા' (1950 –1985) વગેરે.

વિશ્વકોશ કઈ વય-કક્ષાના વાચકો માટે છે અથવા તે કયા પ્રકારના ઉપયોગ માટે છે તેના આધારેય તેમાંની સામગ્રીનું ચયન કરવાનું થાય; જેમ કે, આર્થર મીનો 'ચિલ્ડ્રન્સ એન્સાઇક્લોપીડિયા' (1907), 'ઑક્સફર્ડ જુનિયર એન્સાઇ-ક્લોપીડિયા' (1948–1955), 'ચિલ્ડ્રન્સ બ્રિટાનિકા' (1960) વગેરે. વળી એક જ વિષયના જ્ઞાનકોશ માટેના સામગ્રીચયનમાં વ્યાપને મુકાબલે વધુ ઊંડાણનોયે ખ્યાલ કરવામાં આવે. તેવા કોશ જ્ઞાનકોશનો એક પ્રકાર પણ બને છે; જેમ કે, આશિષ રાજાધ્યક્ષ અને પાઉલ વિલેમનનો 'એન્સાઇક્લોપીડિયા ઑવ્ ઇન્ડિયન સિનેમા' (1995), પી. એન. ચોપરાનો 'એન્સાઇક્લોપીડિયા ઑવ્ ઇન્ડિયા' (1988), 'મેક-ગ્રો-હિલ એન્સાઇ- ક્લોપીડિયા ઑવ્ સાયન્સ ઍન્ડ ટેકનૉલૉજી', 'ફોકલ એન્સા-ઇક્લોપીડિયા ઑવ્ ફોટોગ્રાફી', 'એન્સાઇક્લોપીડિયા ઑવ્ સોશિયલ સાયન્સીઝ', 'એન્સાઇક્લોપીડિયા ઑવ્ વર્લ્ડ આર્ટ', જ્યોફ્રીએ તૈયાર કરેલો 'ધ લૅરાઉઝે એન્સાઇક્લોપીડિયા ઑવ્ મ્યુઝિક' (1971), 'એન્સાઇક્લોપીડિયા ઑવ્ વર્લ્ડ ડ્રામા', એસ. પી. ભટ્ટાચાર્યજીનો 'એન્સાઇક્લોપીડિયા ઑવ્ ઇન્ડિયન ઇવેન્ટ્સ ઍન્ડ ડેઇટ્સ' વગેરે. ગુજરાતીમાં પણ એવા કોશોમાં 'વ્યાયામ જ્ઞાનકોશ' (1941), 'યોગકોશ' (1974–75), 'વિજ્ઞાન અને યંત્રવિદ્યાકોશ' (1977), 'ગુજરાતી સાહિ-ત્યકોશ' (1989 –90) વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

વિશ્વકોશમાં કયા વિષયો સમાવવા ને કયા નહીં તેનો નિર્ણય મુખ્ય સંપાદક અને તેમના સાથી-સહાયક સંપાદકોની જ્ઞાનસજ્ઞતા, સૂઝ-સમજણ, પ્રૌઢિ-વિવેક, રસ-રુચિ વગેરે પર નિર્ભર રહે છે. વિશ્વકોશ માટેની વિષયાનુક્રમણિકા તૈયાર કરવી – તેની ભૂમિકા બાંધવી તે ઘણો વિચારવિમર્શ ને વિચારપરામર્શ માગી લે છે. ઉતાવળ હિંસા છે, ને જ્ઞાનકોશ કે વિશ્વકોશમાં તો ખાસ. ખૂબ ધૃતિપૂર્વક ચારેય બાજુનો વિચાર કરી, વિશાળ પરિપ્રેક્ષ્યમાં જોઈ-ચકાસી, સ્વસ્થતા ને તટસ્થતાપૂર્વક વિષયચયન કરવાનું રહે છે. એક વાર આ રીતે વિષયચયન કરીને અનુક્રમણિકા તૈયાર થાય પછીયે અમુક સંજોગોમાં તે ભાવિ સુધારા-વધારા માટે તો ખુલ્લી રાખવી જ પડે.

મનુષ્યની જીવનયાત્રા સાથે જ એની જ્ઞાનયાત્રા સતત વિકસતી – વિસ્તરતી – પરિવર્તન પામી હોય છે. તેથી આ જ્ઞાનયાત્રાની ઝાંખી કરાવતા – તેના આલેખો આપતા જ્ઞાનકોશો કે વિશ્વકોશો સમયની રફતાર સાથે સુધારા-વધારા પામતા રહે એ હિતાવહ છે. આ અર્થમાં કોઈ જ્ઞાનકોશ કે વિશ્વકોશ છેવટનો કે સંપૂર્ણ હોતો જ નથી. એક 'એન્સાઇક્લોપીડિયા બ્રિટાનિકા'નો ઇતિહાસ તપાસતાંયે આ બાબત સ્પષ્ટ થાય છે. સો અઠવાડિક હપતા રૂપે શરૂ થયેલી 'બ્રિટાનિકા'ની કામગીરી વિકસતાં 1768માં એનો પ્રથમ ગ્રંથ મળ્યો તે પછી તો તેની અનવરત વિકાસગતિને કારણે 1975માં તેના પ્રોપીડિયા, મૅક્રોપીડિયા અને માઇક્રોપીડિયા – એ ત્રિવિધ

વિભાગોમાં અનેક વૉલ્યુમો શક્ય બન્યાં. વળી આ 'બ્રિટાનિકા'ની સામગ્રીને માટે પૂરક વિશોધક એવી વાર્ષિકીઓ બહાર પડી તેનોય ખ્યાલ કરવો જોઈએ. જેમ મનુષ્ય તેમ જ્ઞાનકોશ પણ કાળે કરીને વૃદ્ધ થાય છે. જ્ઞાનકોશ જ્ઞાનવૃદ્ધ થાય તે તો આવકાર્ય જ. જ્ઞાનકોશોનું કે વિશ્વકોશોનું પુનર્મુદ્રણ નહીં, નવસંસ્કરણ ઇચ્છનીય હોય છે. કમ્પ્યૂટરની જેમ જ્ઞાનકોશ કે વિશ્વકોશનોયે પેઢી દર પેઢી વિકાસ થતો રહેતો હોય છે.

વિશ્વકોશની વિષયાનુક્રમણિકા તૈયાર થાય એટલે એક વિશાળ મહાલય માટેનો જાણે નકશો તૈયાર થયો હોય તેમ સમજવું જોઈએ. વિશ્વકોશ એક વિશાળ મહાલય-શો હોય છે, જેમાં વિવિધ પ્રકારના અનેકાનેક જ્ઞાનખંડો છે. એ સર્વ સાથે રહીને મહાલયની ભવ્યતા ને ઉપયોગિતા સિદ્ધ કરે છે. વિશ્વકોશના મુખ્ય સંપાદક આ મહાલયના મુખ્ય સ્થપતિ કે ઇજનેર જેવા હોય છે, જેમણે ખૂબ ચીવટ ને ચાનકથી સજાગપણે આ મહાલયના મજૂરથી તે માલિક સુધી અનેકોની કામગીરીનું સંકલન કરીને ધાર્યું પરિણામ નિપજાવવાનું હોય છે. વિશ્વકોશ કે જ્ઞાનકોશનું કામ મોટે ભાગે વૈયક્તિક નહિ, તેટલું સામુદાયિક – સાંઘિક પુરુષાર્થનું ન જણાય તો જ નવાઈ. વિશ્વકોશ સર્વજ્ઞાનના સંગ્રહરૂપ હોઈ અને તે તૈયાર કરનાર મનુષ્ય સર્વજ્ઞ ન હોઈ અનેકોનો સાથ-સહકાર વિવિધ તબક્કે અનિવાર્ય થઈ પડતો હોય છે.

જેમ નાટક ભિન્નરુચિ જનોના એક સમારાધનરૂપ હોય છે તેમ વિશ્વકોશ પણ ભિન્નરુચિ જિજ્ઞાસુઓના પરિતોષ માટેના જ્ઞાનસાધનરૂપ હોય છે. વિશ્વકોશમાં જીવનનાં અનેક ક્ષેત્રોને લગતી માહિતી જે તે ક્ષેત્રના અધિકારી લેખકો દ્વારા મેળવવાની રહે છે. એમાં વિવિધ તબક્કે માર્ગદર્શન, પરામર્શન વગેરેય જરૂરી હોય છે. સર્વનાં લખાણો સંકલિત કરી – સંપાદિત કરી વિશ્વકોશ કે જ્ઞાનકોશનું અખંડ મહાલય ખડું કરવાનું રહે છે. વિશ્વકોશ કે જ્ઞાનકોશના મુખ્ય સંપાદકનું કાર્ય એક વિશાળ ઑરકેસ્ટ્રા ચલાવવા જેવું છે.

અધિકારી વિદ્વાનો દ્વારા જે વિષયલેખો આવે તેમાં આજ દિન સુધીની જ્ઞાનસાધનાનો નિચોડ હોવો જોઈએ. 'ધ વર્લ્ડ બુક એન્સાઇક્લોપીડિયા' નોંધે છે તેમ, 'An encyclopaedia is concerned with the who, what, when, where, how and why of things' એ રીતે વિશ્વકોશમાં જો રડાર વિશેનો લેખ હોય તો તેમાંથી રડાર શું છે, રડાર કોણે, ક્યારે ને ક્યાં શોધ્યું વિકસાવ્યું, તે કઈ રીતે કામ કરે છે અને તે રોજિંદા જીવનમાં શા માટે ઉપયોગી છે ? એવા એવા પ્રશ્નોના ઉત્તર મળી રહેવા જોઈએ. એ લેખોમાં પ્રમાણભૂતતા, તાર્કિકતા, વસ્તુલક્ષિતા, સત્યશુદ્ધિ અને સત્વશક્તિ આવેલાં હોય. એ લેખો સુશ્લિષ્ટ, સઘન અને સંક્ષિપ્ત છતાં પ્રાસાદિક – સરસ ને સચોટ હોય. તેમાં પ્રસ્તાર, વિષયાન્તર, પુનરાવર્તન, વાગાડંબર, પક્ષિલતા કે પૂર્વગ્રહ-દૂષિતતા, દુર્બોધતા, સંદિગ્ધતા, રજૂઆતની અરાજકતા જેવા

દોષો ન જ જોઈએ. યોગ્ય લેખોની યોગ્ય રીતે કોશમાં રજૂઆત થાય – માવજત થાય તે માટે મુખ્ય સંપાદકે અને તેમના મંડળે સજાગતાપૂર્વક, સતર્કતાથી કામ કરવાનું રહે છે. જે તે વિષયમાં નિષ્ણાતો તો અનેક હોય, પણ કોની, ક્યારે, કઈ રીતે ને કેટલી સહાય લેવી તે મુખ્ય સંપાદકની વિવેકદૃષ્ટિ પર અવલંબે છે. મુખ્ય સંપાદક કોશકાર્યના અનુભવી અને કોશશિસ્તના ચુસ્ત હિમાયતી હોવા જોઈએ. તેઓ અનુભવજ્ઞાનના વિશાળ પરિપ્રેક્ષ્યમાં જે તે વિષયને સમતોલપણે જોઈ-મૂલવી શકે એવા હોય. આમ તો જે તે વ્યક્તિની રસરુચિની મુદ્રા ઓછેવત્તે અંશે વિશ્વકો-શના વિષયલેખમાં અંકિત હોય જ, આમ છતાં વિવિધ વિષયલેખો વચ્ચે એકસૂ-ત્રતા રહે તે મુખ્ય સંપાદકે જોવાનું રહે છે. કોશનું પોતાનું એક આગવું વ્યક્તિત્વ પણ સિદ્ધ થાય અને એમાં મુખ્ય સંપાદકની પ્રતિભાશક્તિનોયે ઇષ્ટ સંકેત મળી રહે એ અપેક્ષિત છે.

મુખ્ય સંપાદકે વિષયલેખોની બે રીતે ચકાસણી કરવી–કરાવવી પડે છે – વિ-ષયવસ્તુની દૃષ્ટિએ અને ભાષાભિવ્યક્તિની દૃષ્ટિએ. એ માટે તેમણે યોગ્ય નિષ્ણા-તોની મદદ પણ લેવાની રહે છે. વિશ્વકોશનું કાર્ય જ એવું મોટું છે કે એકલદોકલ વ્યક્તિ ગમે તેટલી સશક્ત હોય તોપણ ન ચાલે નર્મદા પરનો સરદાર બંધ એક વ્યક્તિ ન જ બાંધી શકે તેમ. મુખ્ય સંપાદક જે તે વિષયલેખ વિષયનિષ્ણાત અને ભાષાનિષ્ણાત દ્વારા પ્રમાણિત થાય પછી જ કોશ માટે તેને સ્વીકારે છે. આ રીતે વિશ્વકોશમાં જ્ઞાનસામગ્રીના એકત્રીકરણ, સંપાદન-સંકલન વગેરેમાં ઘણી તકેદારી રાખવાની રહે છે.

વિશ્વકોશને જ્ઞાનની જડીબુટ્ટીતુલ્ય માની તેનો એ રીતે ઉપયોગ થવો જોઈએ. સામાન્ય રીતે એક-બેઠકે વાંચવા માટે જ્ઞાનકોશ કે વિશ્વકોશ હોતો નથી. એનું કાઠું – એનું સ્વરૂપ સંદર્ભગ્રંથનું હોઈ, તકે જ તેનું કામ પડતું હોય છે, અને ત્યારે તે જો ઉપયોગી થઈ શકે તો જ એની સાર્થકતા પ્રતીત થાય. વિશ્વકોશમાં એ રીતે લેખસામગ્રી રજૂ થઈ હોય કે જિજ્ઞાસુને તે વધુ જોવા-વાંચવા ઉશ્કેરે – લાલાયિત કરે. જેમ ‘લિખતે લિખતે લવ હો જાય’ કહેવાય છે તેમ ‘પઢતે પઢતે પ્યાર હો જાય’ તેવું થવું જોઈએ !

આ માટે વિશ્વકોશમાં, લખાણ ઉપરાંત જરૂરી ચિત્રો, તસવીરો, આલેખો, નકશાઓ, કોષ્ટકો વગેરેની – કેટલીક વાર તો વિવિધરંગી પણ – સામગ્રી યોગ્ય રીતે પ્રદર્શિત થવી જોઈએ. પંખીઓ વિશેના એક કોશમાં તો તેમના અવાજો સાંભળવા માટે ધ્વનિપટ્ટિકાયે જ્ઞાનકોશના ગ્રંથ સાથે સુલભ કર્યાનું મને યાદ છે. બાળકો માટેના તેમજ શાલેય જ્ઞાનકોશો કે વિશ્વકોશોમાં તો લેખનની સ્પર્ધા કરે એ પ્રકારે ચિત્રાદિ સામગ્રી મુકાવી જોઈએ. વળી મુદ્રણ ને ગ્રંથકલેવરનાં સુઘડતા – આકર્ષકતા ને ટકાઉપણું પણ ધ્યાનમાં રાખવાં જ રહ્યાં.

વિશ્વકોશનો ઉપયોગ સરેરાશ વાચક સહેલાઈથી કરી શકે એ માટે, આ પૂર્વે નિર્દેશ્યું તેમ, વિષયલેખોનું અકારાદિ ક્રમે આયોજન થાય એ મહત્વનું છે. શરૂઆતના વિશ્વકોશો – જ્ઞાનકોશોમાં વિષયાનુક્રમે આયોજન થતું. અરબી એન્સાઇક્લોપીડિયામાં 'પાવર', 'વૉર' જેવા વિષયો શરૂઆતમાં ને પછી અંતે 'ફૂડ' અને 'વુમન' જેવા વિષયો મૂકવામાં આવેલા. એ રીતે રોમન કાળના જ્ઞાનકોશોમાં ભૂસ્તરશાસ્ત્ર, ખગોળ જેવા વ્યવહાર-વિષયો પહેલા અને ઓછા પ્રચલિત વિષયો પાછળ મુકાતા. ફ્રાન્સિસ બેકને 1620માં એમના 'ઇન્સ્તાઉર્તિયો મૅગ્ના' (Instauratio Magna) ગ્રંથમાં બાહ્ય પ્રકૃતિ, મનુષ્ય, અને તેની પ્રકૃતિને અવલંબીને થતી વ્યવહારપ્રવૃત્તિ – એ રીતે ત્રણ મુખ્ય વિષયખંડોમાં જ્ઞાનસામગ્રીને વિભાજિત કરી હતી; પરંતુ સમય જતાં અકારાદિ ક્રમે વિષયલેખોનું આયોજન કરવાની પદ્ધતિ જ વ્યાપક બની. વળી વિશ્વકોશોની ઉપયોગિતા વધે એ માટે વિવિધ પ્રકારની સૂચિઓ તેમજ પ્રતિસંદર્ભો આપવાની પદ્ધતિયે અપનાવાઈ. શાલેય જ્ઞાનકોશોમાં તો જિજ્ઞાસુ વિદ્યાર્થીઓની ગ્રહણશક્તિની કસોટી માટેના પ્રશ્નોયે મુકાય છે. 'ધ વર્લ્ડ બુક એન્સાઇક્લોપીડિયા'માં કેટલાક મહત્વના વિષયલેખોમાં તો છેલ્લે એમાં રજૂ થયેલા મુદ્દાઓનું માળખું તથા સહાયક વાચનસામગ્રીના સંદર્ભો પણ આપવામાં આવ્યા છે. 'એન્સાઇક્લોપીડિયા ઑવ્ પોએટ્રી અને પોએટિક્સ'માં પણ જે તે વિષયલેખના સંદર્ભમાં મહત્વની વાચનસામગ્રીની સૂચિ આપવામાં આવી છે. આવી વિષયાનુક્રમણિકાઓ ને સૂચિઓ ક્યારેક જ્ઞાનકોશનો સંચ ખોલવા માટેના ચાવી–ઝૂડાની ગરજ પણ સારતી હોય છે. કેટલાક જ્ઞાનકોશો ને વિશ્વકોશોમાં તો વિવિધ પ્રકારની સૂચિઓનાં વૉલ્યુમ અલગ હોય છે. વળી વિશ્વકોશોમાં સંપાદકમંડળ, લેખકમંડળ, પરામર્શકમંડળ વગેરેનીયે જરૂરી માહિતી પૂરી પાડવાનો સિલસિલો પાળવામાં આવે છે.

વિશ્વકોશનું પ્રધાન કર્તવ્ય, ડ્રાયડનની રીતે કહીએ તો, to instructનું – બોધનું છે અને એ કરતાં આનંદ – delight મળે તો સોનામાં સુગંધ ભળ્યા જેવું થાય. વિશ્વકોશમાં સ્પષ્ટતયા વાચકની જ્ઞાનશક્તિના વિકાસનું કેળવણીવિકાસનું ધ્યેય હોય જ. વિશ્વકોશ તેના જિજ્ઞાસુ વાચકને 'jack of all' બનાવવાનું તાકે છે, 'master of one' બનાવવાની જવાબદારી એની નથી જ.

વિશ્વકોશો વિશ્વનાં વિકાસશીલ તેમજ વિકાસોન્મુખ રાષ્ટ્રોમાં નોંધપાત્ર પ્રમાણમાં રચાયા છે. એક રીતે તો વિશ્વકોશપ્રવૃત્તિ માટે આજની વૈશ્વિક પરિસ્થિતિ ઘણી જ સાનુકૂળ લેખાય. વર્તમાન સમયમાં તરેહ તરેહના જ્ઞાનકોશો તૈયાર થાય છે. આજે ઇંગ્લૅન્ડ, ફ્રાન્સ, જર્મની, ઇટાલી, સ્પેન, રશિયા જેવાં યુરોપનાં રાષ્ટ્રોએ; અમેરિકા, કૅનેડા ને ઑસ્ટ્રેલિયાએ; ચીન, જાપાન, ઇઝરાયલ, ભારત વગેરે એશિયાઈ રાષ્ટ્રોએ પણ વિશ્વકોશનિર્માણની પ્રવૃત્તિમાં અનેક નવાં સાહસો કરી નવાં નવાં પરિમાણો ને પરિણામોયે નિપજાવ્યાં છે. વિશ્વકોશમાં સામાન્ય રીતે

જે તે દેશકાળ કે સંસ્કાર-સંસ્કૃતિની છબી અંકિત થયેલી જ હોય છે. પશ્ચિમના ઉત્તમ કોશોમાં ત્યાંનાં (પાશ્ચાત્ય) સંસ્કાર-સંસ્કૃતિની ને સિદ્ધિઓની જેટલી ને જેવી વાતો હોય છે તેટલી ને તેવી પૌરસ્ત્યની આવેલી જોવા મળતી નથી. ભારતમાં તૈયાર થયેલા વિશ્વકોશમાંથી જો ભારતીયતાની મુદ્રા પ્રાપ્ત ન થાય તો કેમ ચાલે ? આપણા આ ગુજરાતી વિશ્વકોશમાં ગુજરાતનાં સંસ્કાર-સંસ્કૃતિ, ઇતિહાસ-ભૂગોળ અને ભાષા-સાહિત્યનું પ્રતિબિંબ, સમુચિત પ્રમાણમાં ઝિલાય એવું તો બનવાનું જ. 'એન્સાઇક્લોપીડિયા બ્રિટાનિકા'માં બ્રિટિશ, 'એન્સાઇક્લોપીડિયા અમેરિકાના'માં અમેરિકન, 'એન્સાઇક્લોપીડિયા કૅનેડિયાના'માં કૅનેડાના જનજીવનની તસવીર ઝિલાયેલી મળે છે.

વિશ્વકોશમાં આવતા માહિતી-જ્ઞાનની શ્રદ્ધેયતા વિવાદાતીત હોવી જોઈએ. વિશ્વકોશના નિર્માતાએ વિશ્વકોશને એવો સત્વ-સમૃદ્ધ – એવો પ્રમાણભૂત બનાવવો જોઈએ કે તેથી એ એના જનસમાજની 'દૈવી સંપત્તિ' બની રહે. જનસમાજ એનો શક્ય તેટલો લાભ ઉઠાવવા પ્રેરાય એવું બનવું જોઈએ. એ માટે શિક્ષણ અને સંસ્કારનાં મંડળોએ ઝુંબેશની રીતે જ્ઞાનકોશો–વિશ્વકોશોનો ઉપયોગ વધે એ માટે પ્રચારકાર્ય કરવું જોઈએ. વિશ્વકોશ જિજ્ઞાસુઓની હાથપોથી બની રહે એવું થવું જોઈએ. મરાઠી જ્ઞાનકોશકાર શ્રીધર વ્યંકટેશ કેતકર વિશ્વકોશની ચળવળનું કારણ 'જ્ઞાનવિષયી સ્વાતંત્ર્યની આકાંક્ષા ઉત્પન્ન થઈ' તે હોવાનું જણાવે છે. જ્ઞાનકોશ – વિશ્વકોશ પાછળ સમસ્ત પ્રજાની જ્ઞાનવિજ્ઞાનની તપઃસાધનાનું બળ હોય છે. જ્યાં આવી તપઃસાધના વટવૃક્ષની જેમ મૂળિયાં નાખીને વિસ્તરેલી હોય ત્યાં વિશ્વકોશોનું સર્જન-નિર્માણ જોરદાર રીતે ચાલતું હોય છે. આપણે ત્યાં એવી જ્ઞાનકોશ ને વિશ્વ-કોશને ઉપકારક તપઃસાધના જોરદાર રીતે ચાલો અને આપણે સૌ એ તપઃસાધ-નાના અગ્નિને સવિશેષ પ્રજ્વલિત કરવા આપણા તરફથી પણ યત્કિંચિત્ આહુતિ શ્રદ્ધાપૂર્વક સમર્પીએ એવી ભાવના વ્યક્ત કરું છું અને સાભાર વિરમું છું.

અભિનંદનીય પ્રવૃત્તિ

સી. ડી. દેશપાંડે

3

આ પરિસંવાદના પ્રસંગે આપે મને આમંત્રણ આપ્યું તે બદલ હું આપનો ઋણી છું. આ મહત્વના વિષય પર પરિસંવાદનું આયોજન કરી તેને અમલમાં મૂકવા બદલ હું ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટને તથા ડૉ. ધીરુભાઈ ઠાકરને અભિનંદન આપું છું. ગુજરાતની વૈભવશાળી પરંપરાઓના ફલસ્વરૂપે ગુજરાતી વિશ્વકોશના પ્રકલ્પને ગુજરાત રાજ્યમાં ઉદાર સહાય અને ઉમળકાભર્યો ટેકો સાંપડ્યાં છે તેનાથી મને આનંદ થયો છે. પણ મને વિશેષ આનંદ તો એ બાબતનો છે કે મારા મિત્ર, પ્રખર ગાંધીવાદી, સરદાર પટેલની ઉજ્જ્વળ પરંપરાઓમાં ઊછરેલા, લોકલાડીલા શ્રી સાંકળચંદ પટેલે આ પ્રકલ્પ માટે ઉદાર સખાવત દ્વારા તેની પહેલ કરી છે, ભલે તે પોતે ઓછું ભણેલા હતા.

આ પ્રકલ્પના અમલ દરમિયાન તેના સંચાલકોને કેવા પ્રકારની મુશ્કેલીઓ તથા કઈ કઈ સમસ્યાઓનો સામનો કરવો પડતો હશે તેનો ખ્યાલ હું કરી શકું છું, કારણ કે તર્કતીર્થ લક્ષ્મણશાસ્ત્રી જોશીના પ્રેરણાપ્રદ નેતૃત્વ હેઠળ વાઈ ખાતેના મરાઠી વિશ્વકોશ નિર્મિતિ મંડળ દ્વારા મરાઠી વિશ્વકોશના અત્યાર સુધી પ્રગટ થયેલા 18 ગ્રંથોના કાર્ય સાથે હું પોતે સક્રિય રીતે સંકળાયેલો રહ્યો છું. અઠંગ વિદ્વાન અને દેશભક્ત એવા શ્રી જોશીએ મહારાષ્ટ્રમાં આ શકવર્તી કાર્ય દરમિયાન એક એવો માહોલ ઊભો કર્યો જેને લીધે મરાઠી ભાષા અને સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં જ નહિ પરંતુ અન્ય ભારતીય ભાષાઓના ક્ષેત્રમાં પણ મરાઠી

વિશ્વકોશે એક આગવી ભાત ઊભી કરી છે. મને ખાતરી છે કે મારા સ્નેહી ડૉ. ધીરુભાઈ ઠાકરના ઉમદા નેતૃત્વ હેઠળ ગુજરાતી વિશ્વકોશ પણ ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં હરહંમેશ ઊંચાં ને ઊંચાં શિખરો સર કરતો રહેશે.

વાઈ ખાતેના પ્રકલ્પના મારા અનુભવને આધારે હું આ તબક્કે કેટલીક સંભવિત સમસ્યાઓનું બયાન કરવા માગું છું.

(1) આ કાર્યમાં સક્રિય રીતે ઉપયોગી નીવડી શકે તેવા વિદ્વાનો, તજ્જ્ઞો અને નિષ્ણાતોની સેવાઓ પ્રાપ્ત કરવી અને તેમને આ કાર્યમાં પરોવવા.

(2) તજ્જ્ઞો અને વિદ્વાનોની સહાયથી વૈજ્ઞાનિક તથા ભાષા અને સાહિત્ય સંબંધી પરિભાષાનો કોશ તૈયાર કરવો.

(3) સંદર્ભ રૂપે ઉપયોગમાં લઈ શકાય એવો પરિભાષા કોશ તૈયાર કરવામાં અનેક અડચણો આવતી હોય છે. તેમાં મુખ્ય વાત તો એ છે કે એક સામાન્ય વાચક અને શ્રોતા સુધી આપણા વિચારો અને માહિતી પહોંચાડવા માટે આપણે કયાં માધ્યમો અને ઉપકરણોની પસંદગી કરી શકીશું કે જે દ્વારા આપણો હેતુ સચોટ રીતે સિદ્ધ થઈ શકે ?

(4) આ કાર્યમાં નિમ્નલિખિત ક્ષેત્રોની કઈ ભૂમિકા રહેશે ?

(i) આધારભૂત કે પ્રમાણભૂત એવી પ્રાદેશિક ભાષાની ભૂમિકા,

(ii) તળપદી ગ્રામભાષાઓ તથા આદિવાસી સમાજની ભાષાઓની ભૂમિકા,

(iii) સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને પાલિ ભાષાની ભૂમિકા,

(iv) ફારસી, અરબી તથા ઉર્દૂ ભાષાની ભૂમિકા,

(v) ઉત્તર હિંદુસ્તાનની આર્યન ભાષાઓ તથા દક્ષિણ ભારતની દ્રવિડિયન ભાષાઓની ભૂમિકા, તથા

(vi) યુરોપીય અને તેમાં પણ ખાસ કરીને અંગ્રેજી, ફ્રેન્ચ, પોર્ટુગીઝ અને ડચ ભાષાઓની ભૂમિકા.

(5) વિચારો/માહિતીના પ્રસારણની પ્રક્રિયા દરમિયાન ઉપયોગમાં લેવાતી ભાષાઓના પ્રયોગ દરમિયાન તેનો સુયોગ્ય ઉપયોગ થાય તેની તકેદારી રાખવી જરૂરી છે. માધ્યમ તરીકે વપરાતી કોઈ પણ ભાષા આત્યંતિક સંસ્કૃતપ્રચુર અથવા તદ્દન તળપદી બને તે ઇષ્ટ પણ નથી અને જરૂરી પણ નથી. આ જ બાબત આપણી ભાષાના અંગ્રેજીકરણને પણ લાગુ પડે છે. સરવાળે, આપણા લેખકો, પરામર્શકો અને સંપાદકો માટે આ બાબત પડકારરૂપ છે.

(6) સ્થાન કે સ્થળ સાથે સંબંધ ધરાવતાં નામોનું લિપ્યન્તર કરવાની સમસ્યા પણ મહત્વની, જટિલ અને મુશ્કેલ છે. તર્કતીર્થ લક્ષ્મણશાસ્ત્રીજીનો તો હંમેશ આગ્રહ રહ્યો છે કે સ્થાન કે સ્થળને લગતાં નામો તથા તેમનું દેવનાગરીમાં લિપ્યન્તર કરતી વેળાએ સ્થાનિક/પ્રાદેશિક સમાજના લોકો તેનો જે રીતે ઉપયોગ કરતા હશે તે રીતે જ તે અપનાવવાં જોઈએ. તે મુજબ પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં ભારતનાં સ્થળો અને ભૌગોલિક લક્ષણોનાં નામો ઉચ્ચારણશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ (phonetically) જે રીતે મળી આવે છે તે રીતે અમે તેની સૂચિ તૈયાર કરી. પરંતુ ભારતની બહારનાં સ્થળોનાં નામો અને ભૌગોલિક લક્ષણો કે અંગો (features) વિશે અમારે આંતરરાષ્ટ્રીય શબ્દકોશોનો જ આધાર લેવો પડ્યો હતો.

(7) સરવાળે, વૈજ્ઞાનિક પરિભાષા તૈયાર કરતી વખતે તથા સ્થળોનાં નામ લિખિત સ્વરૂપે નિર્ધારિત કરતી વેળાએ એક તરફ 'શુદ્ધિનો હઠાગ્રહ' (purism) તો બીજી તરફ 'મિશ્રણ' અથવા 'એકીકરણ'ની ઝુંબેશ વચ્ચે ચાલતો આ ગજગ્રાહ છે.

(8) ભૂગોળની નકશાપોથીની અનિવાર્યતા : મારી દૃષ્ટિએ કોઈ પણ વિશ્વકોશ માટે ભૂગોળની નકશાપોથી અનિવાર્ય છે. હું આશા રાખું છું કે ગુજરાતી વિશ્વકોશના પ્રકલ્પના ભાગ રૂપે ભૂગોળની નકશાપોથી સ્વતંત્ર ગ્રંથરૂપ પ્રયોજવામાં તથા પ્રગટ કરવામાં આવશે.

(9) વાઈ ખાતે તૈયાર થતા મરાઠી વિશ્વકોશ અંગેના મારા અનુભવ પરથી હું કહી શકું છું કે વિશ્વકોશના ગ્રંથોનું છાપકામ તેની વિશિષ્ટ જરૂરિયાતોના સંદર્ભમાં ઘણી મુશ્કેલીઓ ઊભી કરે તેવું છે. તાજેતરનાં વર્ષો દરમિયાન માહિતીપ્રસારણની તકનીકના ક્ષેત્રમાં ઘણી પ્રગતિ થયેલી છે. આવા જ પ્રકારની પ્રગતિ કમ્પ્યૂટર તથા માહિતી/ડેટાના સંગ્રહના ક્ષેત્રમાં હાંસલ કરવામાં આવી છે જે છાપકામનું સુંદર સમર્થન કરે તેમ છે.

(10) વાઈ ખાતેના મરાઠી વિશ્વકોશના પ્રકલ્પ અંગેનો મારો અનુભવ એ છે કે હજુ આપણા વાચકો વિશ્વકોશ જેવા ગ્રંથો ખરીદવા ટેવાયેલા નથી. એક તરફ 1/4 ડેમી સાઇઝમાં છપાયેલા મરાઠી વિશ્વકોશનો 1000 પાનાંનો ગ્રંથ રૂપિયા 100માં ખરીદી શકાય છે તો બીજી બાજુ તદ્દન હલકી ગુણવત્તાવાળું માત્ર 100 પાનાંનું કચરા જેવું પુસ્તક પણ તેટલી જ કિંમતમાં વેચાતું હોય છે. કદાચ ગુજરાતી વિશ્વકોશના વેચાણ અંગે પણ આપનો આવા જ પ્રકારનો અનુભવ હશે. મહત્વની બાબત એ છે કે આપણે ત્યાં પણ ઇંગ્લૅન્ડના પરિવારોમાં જે પ્રકારનું આ અંગેનું વાતાવરણ હોય છે તેવો માહોલ આપણા દેશમાં પણ આપણે ઊભો કરવાની તાતી જરૂર છે. ઇંગ્લૅન્ડના લગભગ દરેક પરિવારે અન્ય સારી વસ્તુઓની સાથોસાથ ત્રણ વસ્તુઓ તો ખરીદેલી હોય છે જ : એક ભૂગોળપોથી, બીજી સારી જાતનો શબ્દકોશ અને ત્રીજી વસ્તુ તે વિશ્વકોશ. ત્યાં દરેક પરિવારના વડીલો લગભગ

દરેક સાંજે તેમનાં બાળકો સાથે જ્ઞાન અને માહિતીનાં આ ત્રણ માધ્યમોની મદદથી વિદ્યાકીય ગપસપ કરતા હોય છે.

આ પ્રસંગે હું વિશ્વકોશ પરિવારને તેમના માસિક સંપર્કપત્ર ‘વિશ્વરંગ’(નવું નામ ‘વિશ્વવિહાર’)ના સુડોળ અને માહિતીસભર પ્રકાશન માટે ખાસ અભિનંદન આપવા માગું છું. વિશ્વકોશ પરિવાર સાથે સંકળાયેલા વાચકવર્ગ સાથે જીવંત સંપર્ક સાધવા માટે ટૂંક સમયમાં તે એક અસરકારક માધ્યમ સાબિત થયું છે.

વિદ્વાનો અને તજ્જ્ઞોની સક્રિય ભાગીદારી સાથે પ્રયોજાયેલો આ પરિસંવાદ તેના ઉદ્દિષ્ટો હાંસલ કરવામાં સફળ નીવડશે અને ભવિષ્યમાં માત્ર ગુજરાતી વિશ્વકોશ માટે જ નહિ પરંતુ અન્ય ભારતીય ભાષાઓ માટે પણ ઉપયોગી અને નમૂનારૂપ સાબિત થશે એવી મને ખાતરી છે. મારી શુભેચ્છાઓ સાથે વિરમું છું.

શિક્ષણપ્રવૃત્તિનું હૃદયંગમ પ્રાગટ્ય

એમ. એન. દેસાઈ

4

કોશની રચનાનું કામ કેટલું કઠિન છે તેની પ્રતીતિ ગુજરાત યુનિવર્સિટી માટે યંત્રવિદ્યાનો વિજ્ઞાનકોશ લખ્યો ત્યારે મને થઈ. કોઈ જગ્યાએ વાંચ્યું કે વિદ્યાર્થીઓને લક્ષમાં રાખીને ગુજરાત યુનિવર્સિટીએ આ કોશ તૈયાર કર્યો છે. આ વાત તદ્દન સાચી છે, કારણ કે એકૅડેમિક અને જનરલ બંનેનાં લખાણો તૈયાર કરવાં બહુ અઘરું છે.

વિજ્ઞાનનો વિશ્વકોશ બનાવવો ઘણો મુશ્કેલ છે. અંગ્રેજી-માંથી શિષ્ટ ગુજરાતીમાં એનું રૂપાંતર કરનાર વ્યક્તિઓ આપણી કેળવણીની સંસ્થાઓમાંથી મળતી નથી. હું માનું છું કે ગુજરાતી વિશ્વકોશના વીસ ગ્રંથ સુધી પહોંચશો એટલે બધા ગ્રંથો ફરી લખવાના થશે. વિશ્વકોશને ઘડપણ બહુ વહેલું આવે છે. એમાં પણ વિજ્ઞાનવિષયક અધિકરણોને તો એથીય વહેલું ઘડપણ આવે છે. અત્યાર સુધીના યુગ 200 વર્ષ ચાલ્યા હતા. વિજ્ઞાન-ની ઘણી પ્રગતિ થઈ તેની સાથે છેલ્લી સદીએ ત્રણ યુગ જોયા. અણુયુગ, અવકાશયુગ અને છેલ્લે વીજાણુ અને કમ્પ્યૂટર યુગ. ફોટોગ્રાફી આજની સ્થિતિએ પહોંચી છે તેને સો વર્ષ લાગ્યાં. એની સરખામણીમાં આ સદીમાં જે થયું તે બહુ ત્વરિત થયું.

શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓ આપણે અહીં કરવાની જરૂર છે. યુ-નિવર્સિટીમાં કરવાનું લગભગ અશક્ય છે. વિજ્ઞાનના 50-100 શબ્દ એવા છે કે જેનું ગુજરાતી તેઓ અમારી સાથે બેસીને કરે. વિજ્ઞાનવાળા જાણી-જોઈને એટલી ક્લિષ્ટ ભાષામાં ભાષણ કરે

છે કે જેથી શ્રોતાઓને સમજ જ ન પડે આવી એક માન્યતા છે, પરંતુ કેટલાક વિષયો એવા છે કે એને વધુ સરળ બનાવવા જઈએ તો કદાચ સત્ય મરડાઈ જવાનો ભય રહે છે, અર્થનો અનર્થ થઈ જવાનો સંભવ રહે છે.

ગુજરાત યુનિવર્સિટીએ આઠ-દસ માહિતીસભર પુસ્તકો બહાર પાડ્યાં છે. સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટીએ પણ જ્ઞાનગંગોત્રીમાં લખાણો પ્રગટ કર્યાં છે, પણ આને પહોંચી વળવા માટે મોટું કામ ઉપાડવું પડે. પરંતુ લખનાર કોણ છે ? આ બધા નિવૃત્ત માણસો છે એટલે જલદી લખાવવું હોય એટલું લખાવી લો. હવે પછીની પેઢીમાં અર્થના અનર્થ થાય તેવા અનુવાદો થશે. આંબેડકર યુનિવર્સિટીમાં બે વર્ષ કામ કર્યું ત્યારે આર્ટ્સ–કૉમર્સનાં પુસ્તકો લખાવતાં મને ખૂબ મુશ્કેલી પડી હતી. સવા–દોઢ વર્ષમાં 117 પુસ્તકો લખાવ્યાં (60થી 80 પાનાંનાં). ખૂબ મુશ્કેલી પડી. માણસો મળે જ નહિ. આ પરિસ્થિતિમાં ધીરુભાઈને અભિનંદન આપવાનું મન થાય છે. એમને જોઉં છું ત્યારે મને થયું કે ઘણું શીખવાનું બાકી છે. જેટલું જાણતો હોવાનો ભ્રમ હતો તે ગુજરાતીમાં લખવા બેઠો ત્યારે ભાંગી ગયો. આપણા શિક્ષકો ગુજરાતી ભાષામાં એ વિષયને ઉતારે નહિ ત્યાં સુધી એની સમજ સ્પષ્ટ થઈ છે કે નહિ તેનો ખ્યાલ ન આવે.

વિશ્વકોશ એ સંદર્ભગ્રંથ તરીકે ઉપયોગી છે. બરોડા યુનિવર્સિટી સિવાય ગુજરાતી માધ્યમમાં બધા ભણે છે. ત્યારે આ વિશ્વકોશનાં પુસ્તકો સંદર્ભગ્રંથ તરીકે ખૂબ ઉપયોગી નીવડવાનાં છે. હવે પછીના દસકામાં તો ખાસ ઉપયોગી નીવડશે.

રસાયણશાસ્ત્રનો વિશ્વકોશ આપણી પાસે નથી. આપણે કેટલા પાછળ છીએ ? વિશ્વકોશના ટાઇપ મોટા હોવા જોઈએ. યુવાનો કરતાં 45 કે 50ની વય વટાવી ચૂકેલા આનો વધારે ઉપયોગ કરશે એમ હું માનું છું.

વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ કેળવણીની એક આદર્શ સંસ્થા તરીકે ભવિષ્યમાં વિકાસ સાધે તેમ ઇચ્છું છું. ઉત્તમ ગ્રંથાલય બનાવે. અનેક નિવૃત્ત પ્રોફેસરો આવીને બેસે એવી વ્યવસ્થા થાય તો કદાચ હું માનું કે ગુજરાતમાં શિક્ષણની પ્રવૃત્તિ દેખાતી નથી તે દેખાતી થશે. આપણે સહુ માત્ર ઉદ્યોગોમાં જ આગળ છીએ. સાહિત્ય અને વિજ્ઞાનમાં પણ હરીફાઈમાં ઊભા રહી શકીએ છીએ એવી પ્રતીતિ આપણે સમગ્ર વિશ્વને કરાવવાની છે. એવા કાર્યમાં વિશ્વકોશ દ્વારા આપણે સહભાગી થઈએ.

વિશ્વકોશ
વિભાવના અને કાર્યક્ષેત્ર

*	જ્ઞાનતીર્થની યાત્રા	બંસીધર શુક્લ
*	વિશ્વકોશ : પરિકલ્પના અને સર્જન	અરુંધતી દેવસ્થળે
*	વિશ્વકોશ અને વૈજ્ઞાનિક અભિગમ	જ. દા. તલાટી
*	વિશ્વકોશ : જૈવ વિદ્યાના ચમત્કારનું દર્પણ	મ. શિ. દુબળે
*	સમાજવિદ્યાઓના સંદર્ભમાં	રમેશ ભા. શાહ
*	માનવવિદ્યાઓના સંદર્ભમાં	પી. કે. મહેતા
*	વિશ્વકોશની આવતી કાલ	સુધીર પંડ્યા

જ્ઞાનતીર્થની યાત્રા

બંસીધર શુક્લ

5

માણસ અને અન્ય પ્રાણી વચ્ચે જે થોડા નોંધપાત્ર ફરક છે, તેમાં એક છે ભાષાનો. માણસ પાસે જેવી વિકસિત ભાષા છે, તેવી ભાષા બીજા કોઈ પ્રાણી પાસે નથી. આને કારણે માણસને એક વિશેષ લાભ મળ્યો તે એ કે જ્ઞાનનો સંચય તથા વિનિમય કરવાનું શક્ય બન્યું. સ્વાભાવિક જિજ્ઞાસાથી પ્રેરિત જ્ઞાનેન્દ્રિયો દ્વારા પર્યાવરણ અને પ્રકૃતિનું જ્ઞાન મેળવવાનું પ્રાણીમાત્ર માટે આવશ્યક હતું. એ રીતે તે જીવનપોષક આહારાદિ પદાર્થો તથા જીવનબાધક ભય આદિ પરિબળોની માહિતી મેળવી શકતું. ભાષાના માધ્યમથી આ જ્ઞાન પોતાના માટે તથા ભાવિ પેઢીઓ માટે સંચિત કરવાનું માનવી માટે સરળ બન્યું. આમ, જ્ઞાનસંચયની પ્રવૃત્તિનો આદિકાળમાં જ ઉદગમ થયો.

સુબોધ લિપિનો વિકાસ પાછળથી થયો, પણ માણસે વાણીમાં ઘણો સારો વિકાસ ઘણો વહેલો સાધ્યો. આથી પ્રારંભિક જ્ઞાનસંચય છંદોબદ્ધ શ્લોકો સ્વરૂપે કંઠસ્થ કરવાની પદ્ધતિ અપનાવાઈ. લિપિ ઉપલબ્ધ બન્યા પછી આ જ્ઞાન શિલા, ધાતુ, પત્ર, ચર્મ આદિ ઉપર અક્ષરદેહે અંકિત થયું. તેને શાશ્વતતા પ્રાપ્ત થાય તેવો અવસર સાંપડ્યો.

આપણા પ્રાચીન ગ્રંથોનાં લખાણોના બે ભાગ પાડી શકાય : (1) માણસે પ્રકૃતિનાં જે વિવિધ પાસાંનું નિરીક્ષણ કર્યું, જે અનુભવ કર્યો, તેનું તેણે શબ્દોમાં આલેખન કર્યું. (2) આ અનુભવે તેનામાં જે ચિંતનો પ્રેર્યાં તેમાંથી તેને પ્રકૃતિ પ્રત્યે અહોભાવ

જાગ્યો અને તેમાં દેવત્વ આરોપી તેની સ્તુતિ કરી. સ્તુતિઓમાં પણ ઘણે અંશે પ્રાકૃતિક દેવોનાં લક્ષણોનું વર્ણન છે. એટલે અંશે તે પ્રકૃતિનું જ્ઞાન છે.

ઋગ્વેદ સૃષ્ટિનો આદિગ્રંથ છે. તેની રચના લાંબા સમયગાળામાં ત્રુટકત્રુટક કર્તૃત્વ દ્વારા થઈ. આ રીતે તેમાં જે તે સમયના સમાજના જ્ઞાનનો સંચય થયો. ઋગ્વેદના દસમા મંડળનું નાસદીય સૂક્ત જ્ઞાનમીમાંસાની ઊંચી ભૂમિકાનું ષ્ટાંત છે. તેમાં બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિનો વિષય ચર્ચતા ઋષિઓનાં આ ઉચ્ચારણો હજારો વર્ષોથી માનવીના મનમાં પડઘા પાડતાં આવ્યાં છે :

को अद्या वेद क इह प्र वोचत्
कुत आजाता कुत इयं विसृष्टिः ।
अर्वाग् देवा अस्य विसर्जनेनाडथा
को वेद यत आबभूव ।। (ऋग्वेद, 10/129/6)

અર્થાત્, આ નાનાવિધ સૃષ્ટિ કયા નિમિત્તે, કયા ઉપાદાનથી પ્રગટ થઈ તે કોણ જાણે છે ? કોણ કહી શકે છે ? ત્યાં સુધી કોની દૃષ્ટિ પહોંચી શકે છે ? દેવગણ પણ ભૂતસર્ગ પછી ઉત્પન્ન થયો છે. ત્યારે આ સૃષ્ટિ કોણે કરી ? આ રહસ્ય કોણ જાણે છે ?

જ્ઞાનનો ઉદભવ પ્રશ્નો પૂછવાની ટેવમાંથી થાય છે. આપણા ઋષિઓએ સતત પ્રશ્નો પૂછતા રહી જાતે જ તેમના ઉત્તરો મેળવ્યા અને આ સકળ જ્ઞાન શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને પુરાણાદિ ગ્રંથોમાં સંકલિત કર્યું. અનુક્રમણી, નિઘંટુ, નિરુક્ત આદિ ગ્રંથો જ્ઞાનકોશોનાં મૂળ છે. પુરાણો વિશ્વના પ્રથમ જ્ઞાનકોશો છે. કેવળ અગ્નિપુરાણની જ વાત કરીએ તો તેમાં અનેકાનેક વિષયો છે : અવતારો, રામાયણ, મહાભારત, હરિવંશ, બુદ્ધ ભગવાનનું જીવન, સૃષ્ટિવર્ણન, માનવવંશ, દેવપૂજા, સ્નાનાદિ નિ-ત્યકર્મ, મૂર્તિપૂજા, યજ્ઞકાર્ય, મંત્રદર્શન, મુદ્રા, દીક્ષા, અભિષેક, સર્વતોભદ્રમંડલ, માર્જન, ચોલ સંસ્કાર, હોમહવન, દેવાલયનિર્માણ, પ્રતિષ્ઠા, અર્ઘ્ય, શિલાન્યાસ, મંદિર, ભૂતશાંતિ, મૂર્તિનાં લક્ષણો, પીઠિકા, શાલિગ્રામ, વિવિધ મંત્રો, દેવી, ચોસઠ જોગણીઓ, લિંગ, દિક્પાલ, અધિવાસન, દ્વાર, ધ્વજારોહણ, વાવ તથા કૂવાનું નિર્માણ, ઘર તથા સભાસ્થળનું નિર્માણ, જીર્ણોદ્ધાર, યાત્રા, તીર્થાટન, વ્રત, પર્વ, ઉત્સવ, વૃક્ષારોપણ, ગણેશપૂજા, સૂર્યનો મહિમા, શાંતિશોધન, વાસ્તુશાસ્ત્ર, પ્રાસા-દનિર્માણ, નગરવાસ્તુ, ભુવનકોશ, ગંગા–પ્રયાગ–વારાણસી–નર્મદા–ગયા આદિનાં માહાત્મ્ય, ભારતવર્ષનું વર્ણન, મહાદ્વીપનું વર્ણન, જ્યોતિષશાસ્ત્ર, કાલગણના, શ્રા-દ્ધકલ્પ, યુદ્ધશાસ્ત્ર, નક્ષત્રશાસ્ત્ર, ઘાતચક્ર, સેવાચક્ર, મહામારી, ષટ્કર્મ, ઔષધાદિ, મન્વંતર, વર્ણાશ્રમ, ગૃહસ્થધર્મ, બ્રહ્મચારીનો ધર્મ, વિવાહ, આચાર, શુદ્ધિ, સૂતક, વાનપ્રસ્થનો ધર્મ, સંન્યસ્ત, પાપ અને પ્રાયશ્ચિત્ત, સ્વર્ગ-નરક, દાનધર્મ, સંધ્યાપૂજા, રાજધર્મ, સામ–દામ–દંડ–ભેદ, રાજાની દિનચર્યા, રાજનીતિ, રણનીતિ, શુકનઅ-

પશુકન, સ્ત્રીપુરુષનાં લક્ષણો, રત્નપરીક્ષા, ધનુર્વેદ, ન્યાય તથા દંડ, ઉત્તરાધિકાર, સૂર્યવંશ–ચંદ્રવંશ, સિદ્ધૌષધિ, રોગ, રાજરોગ, મૃત સંજીવની, હાથીઘોડાની ચિકિત્સા, ગાયોનું આરોગ્ય, સર્પવિજ્ઞાન, પંચાંગ, સંમોહનશાસ્ત્ર, રાગ, છંદ, અલંકાર, કાવ્યશાસ્ત્ર, નાટ્યશાસ્ત્ર, એકાક્ષર કોશ, વ્યાકરણ, શરીરશાસ્ત્ર, ગર્ભશાસ્ત્ર, યમનિયમ, યોગ, પ્રાણાયામ, ધ્યાન, સમાધિ, ભગવદગીતા અને બ્રહ્મજ્ઞાન....

અથર્વવેદ પણ એક પ્રકારનો વિશ્વકોશ છે.

વિશ્વકોશના હેતુનો વિચાર કરતાં પ્રાચીન કાળ તથા અર્વાચીન કાળના હેતુઓ વચ્ચે સમાનતાની સાથે જ અંતર પણ જોઈ શકાય છે. ધર્મશાસ્ત્રમાં ગૃહસ્થે પ્રતિદિન પાંચ યજ્ઞો કરવાનું વિધાન છે. એમાં એક ઋષિયજ્ઞ છે. આ યજ્ઞમાં વેદીમાં આહુતિ આપવાની નથી, પણ વેદપાઠ કરવાનો હોય છે. જે પૂર્વજોએ આપણા લાભ માટે જ્ઞાનનો સંચય કરી આપણને અમૂલ્ય વારસો આપ્યો, તેમના પ્રતિના ઋણનું સ્મરણ વેદપાઠથી કરવાની ભાવનાનો મહિમા સમજી શકાય છે. ત્યારેય જ્ઞાનનો સાગર તો અમાપ હતો જ. છતાં જે કંઈ ઉપલબ્ધિ હતી તે ભાવિ સંતાનો માટે સંચિત કરવા પર લક્ષ હતું. અત્યારની સ્થિતિ સાવ ભિન્ન છે. અત્યારે આપણી સમક્ષ માહિતીના ડુંગરો ખડકાતા થયા છે. તેમાંથી જોઈતી માહિતી, વિશ્વસનીય માહિતી અને સમજી શકાય તેવી માહિતી શોધી કાઢવાનું કાર્ય ઘાસની ગંજીમાંથી સોય શોધી કાઢવાના કાર્ય કરતાં વધારે દુષ્કર છે. સંગણક અથવા કમ્પ્યૂટરમાં જ્યારે તમે નવ ઓછા ચારનો દાખલો આપી ‘બરાબર’ની કળ દબાવો ત્યારે પડદા ઉપર પાંચનો અંક આવે છે. આ બધું કેવી રીતે થાય છે તે કોઈ કમ્પ્યૂટર--ઇજનેર સમજાવી શકતા નથી. કસનળી-બાળક એટલે કે ટેસ્ટ-ટ્યૂબ બેબી અને ક્લોન એટલે કે સમજનીનક વચ્ચે પાયાનો ફરક છે. એ કયો ફરક છે તે સામાન્ય માણસને સરળ શબ્દોમાં સમજાવવાનું અત્યંત અઘરું છે. આનું કારણ કદાચ એ છે કે જેઓ નિષ્ણાતો છે તેમની પાસે સરળ ભાષાશૈલી નથી અને સુંદર ભાષાના જે સ્વામીઓ છે, તેમની વિષયની ગહનતા પામવાની ક્ષમતા ઊણી ઊતરે છે. આ સમસ્યાનો ઉકેલ કેવળ વિશ્વકોશ આપી શકે છે. તેમાં સઘળા વિષયોનો સમાવેશ કરાતો હોવાથી થોડાં પાનાં આગળપાછળ ફેરવીને વાચક પોતાને જોઈતા વિષયમાં સર્વગ્રાહી માહિતી પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

અહીં વાચકની અપેક્ષાનો પ્રશ્ન પણ વિચારવાજોગ જણાય છે. વિશ્વકોશ એકસાથે એક કરતાં વધારે હેતુઓ સિદ્ધ કરે છે. તે સાંસ્કૃતિક વારસાને સુરક્ષિત કરે છે, સમાજની અસ્મિતા જગાડે છે, ભાષાને સમૃદ્ધ કરે છે, વાચકને શિક્ષિત કરે છે ઉપયોગી માહિતી આપે છે, વાચકને સાત્વિક મનોરંજન પૂરું પાડે છે. મોટેરાં માટેના સર્વસામાન્ય વિશ્વકોશ ઘણુંખરું સંદર્ભગ્રંથોના સ્વરૂપે પ્રસ્તુત કરાય છે, પણ બાળકો તથા નવશિક્ષિતો માટે આ સ્વરૂપ નિરુપયોગી છે. તેમણે આ ગ્રંથનો સંદ-

ર્ભસાધન તરીકે ઉપયોગ કરવાનો હોતો નથી. તેમણે તો અક્ષરને ઓળખતા થયા પછી અક્ષરના માધ્યમથી જ્ઞાનવિશ્વમાં દૂર દૂર વિહાર કરવાનો હોય છે. તેમણે ગમે તે પાનું ઉઘાડી આરંભ કરવાનો હોય છે. આરંભ તેમની જિજ્ઞાસાને પ્રજ્વલિત કરે છે. તે જેમ વાંચતાં જાય તેમ તેમનાં રસરુચિ વધારે ઉત્તેજિત થાય છે. અધિકરણને અંતે તેમને કોઈ અનોખા જ્ઞાનતીર્થની યાત્રા કર્યાના આનંદનો અનુભવ થાય છે. આ જ વિશ્વકોશની સાર્થકતા છે.

વિશ્વકોશનું સર્જન સામાન્ય સાહિત્યિક ઘટના નથી. તે એક પ્રચંડ સાંસ્કૃતિક અને ઐતિહાસિક ઘટના છે. અનેક સંજોગોના વિરલ મેળથી જ તે સંભવે છે. તેમાં નેતૃત્વ, પ્રજ્ઞા, શ્રમ, ધન, સામાજિક સ્થિરતા આદિ પરિબળોનો વિરલ અષ્ટગ્રહયુ-તિ જેવો યોગ આવશ્યક છે અને આવા યોગો — चंदनं न वने वने અથવા मौक्तिकं न गजे गजेની જેમ – દરેક શતાબ્દીએ આવતા નથી.

વિશ્વકોશ : પરિકલ્પના અને સર્જન

અરુંધતી દેવસ્થળે

6

મારા વક્તવ્યનો વિષય 'વિશ્વકોશની પરિકલ્પના અને તેનું સર્જન' છે. 'ભારતીય સાહિત્યનો વિશ્વકોશ'ની પ્રવૃત્તિ સાથે પરામર્શક અને સંપાદક તરીકે હું છેલ્લાં દસ વર્ષથી જોડાયેલી છું. એ નાતે હું આપ જેવા નિષ્ણાતોની સાથે વિશ્વકોશ અંગે સહચિંતન કરતાં આનંદ અને ગૌરવની લાગણી અનુભવું છું. આપ સૌને વિદિત છે તેમ વિશ્વકોશનાં ખરીદનારાંઓની સંખ્યા કંઈ ઝાઝી નથી. અહીં તો આપણે એકમેકનાં વિશ્વકોશ અંગેનાં વિચારો અને ટાંચણોને સમજવાનાં છે. આમ થતાં આપણા અનુભવોને શબ્દનું સ્વરૂપ મળશે અને મને શ્રદ્ધા છે કે તેમાંથી આપણને ઘણું બધું નવું જાણવાનું મળશે. અહીં કોઈ પણ જાતની પૂર્વશરતોમાં બંધાયા વગર વિશ્વકોશ વિશેની આપણી પરિકલ્પના અને તેની પદ્ધતિ અંગેની ઠીક એવી સમજણ આપણા સ્વૈરવિહારમાંથી મળી રહેશે એમ મારું માનવું છે.

વિશ્વ વિશેનું સઘળું જ્ઞાન મેળવવા માટેની કઈ યુક્તિ વિશ્વકોશ પ્રયોજે છે ? વિશ્વકોશના ક્ષેત્રની વ્યાખ્યા કઈ છે ? વિશ્વકોશ જ્ઞાન પામવા માટેનું સાધન છે એ હકીકત સાચે જ ઉત્તેજક અને મહત્વાકાંક્ષી છે. અહીં વિશ્વને તેના સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ અને મહતો મહીયાન્ સ્વરૂપમાં જોવાનું છે. આપણો અભિગમ પૂર્ણતાને સમજવાનો છે. વિશ્વકોશે આખરે તો જ્ઞાનની અનેકવિધ શાખાઓને ધ્યાનમાં લેવાની છે અને બહુવિધ માધ્યમોને આવરી

લેવાનાં છે. વિશ્વકોશના કેટલાક પ્રકારો છે : સામાન્ય વિશ્વકોશ; દેશીય વિશ્વકોશ; વિજ્ઞાન અને વ્યાવહારિક વિશ્વકોશ; સમાજવિદ્યાઓ; વાણિજ્ય, ઉદ્યોગ અને વ્યવસ્થાપનનો વિશ્વકોશ; કલા, તત્વજ્ઞાન, ધર્મ, ભાષાઓ, સ્થાપત્ય, પુરાતત્વ વગેરેના વિશ્વકોશો સાંપડે છે.

સામાન્ય રીતે વિજ્ઞાન(શુદ્ધ અને પ્રયુક્ત)નો વિશ્વકોશ કરવો પ્રમાણમાં સહેલો છે, પરંતુ તત્વમીમાંસા અથવા અનેકવિધ જ્ઞાનશાખાઓને આવરી લે તેવા સાહિત્ય, માનવવિદ્યાઓ, સંસ્કૃતિ, કલા કે તત્વજ્ઞાનના વિશ્વકોશો રચવા સુલભ નથી. જોકે આ પ્રકારનો વિશ્વકોશ એક એવું બૌદ્ધિક સાધન છે કે જે તેનો ઉપયોગ કરનારને નવું દષ્ટિબિંદુ કે દર્શન કરાવી આપે છે. વિશ્વકોશ વાચકના મનને વિચારવંત કરે છે તે જ તેની મોટી સિદ્ધિ છે.

ભારતીય સાહિત્યના વિશ્વકોશની વ્યાખ્યા કઈ રીતે કરીશું ? ભારતીયોએ લખેલું સાહિત્ય એટલે ભારતીય સાહિત્ય ? લોકશાહીની અત્યંત જાણીતી વ્યાખ્યાની રીતે આપણે તેને ભારતીયો માટે, ભારતીયો દ્વારા લખાયેલ ભારતીયોનો વિશ્વકોશ કહી નવાજીશું ? ભારતીય સાહિત્યમાં રહેલું ભારતીયત્વ શું છે ? ભારતીય રાષ્ટ્રવાદના ઊગમ પહેલાં ભારતીય સાહિત્ય કેવું હતું ? અહીં હું રાજકારણની ઓથમાં કંઈ બોલતી નથી. હું તો ભારતીય સંસ્કૃતિ કે ભારતીય વિચાર જે રાજકીય વિચારધારાની પણ પહેલાં હતો તેની વાત કરું છું, નીરદ ચૌધરી, વિક્રમ સેઠ, એ. કે. રામાનુજનને આપણે ભારતીય સાહિત્યકારો તરીકે ઓળખીશું ? દા.ત., વિક્રમ સેઠની કૃતિ 'ગોલ્ડન ગેટ'ને સાહિત્ય અકાદમી ઍવૉર્ડ એનાયત થયો છે. આ કૃતિની નોંધ 'ભારતીય સાહિત્યનો વિશ્વકોશ'માં લેવાની થાય તો એક મૂંઝવણ જરૂર ઉદભવે છે. આ લેખકને ભારતીય કહી પણ શકાય અને ન પણ કહી શકાય. તેમની કૃતિનો વિષય અમેરિકન છે. અરે, તેમણે પ્રયોજેલ સ્વરૂપ પણ 'સૉનેટ' છે. આ કૃતિ સરસ છે અને તે આપણને સંપૂર્ણ આનંદ આપે છે. પરંતુ એને ભારતીય સાહિત્ય કઈ રીતે કહી શકાય ? આ લેખકો આમ મૂળના તો ભારતીય છે, પણ અમેરિકામાં કાયમી રીતે સ્થાયી થયા છે. તેઓ ભારતીય પ્રશ્નોના પરિપ્રેક્ષ્યમાં અને અન્ય પ્રશ્નોના સંદર્ભમાં લખે છે. આ સંદર્ભમાં એમ પણ કહી શકાય કે આ ભારતીય સંવેદનશીલતા જે પરદેશમાં જઈને વસી છે તેની સદંતર નોંધ જ ન લેવાય તે યોગ્ય છે ? આ દૃષ્ટિએ રાજા રાવ કે એ. કે. રામાનુજન કે વિક્રમ સેઠ કે વી. એસ. નૈપૉલ સિવાયનું ભારતીય સાહિત્ય કંઈક અંશે ઊણું તો નહિ રહે ને ? વિશ્વકોશના સંપાદક માટે આ હંમેશાનો પ્રશ્ન રહેવાનો જ છે.

ભારતીય સાહિત્યનો વ્યાપ 5,000 વર્ષમાં પથરાયો છે અને ભારતની 18

ભાષાઓમાં તે અભિવ્યક્ત થયો છે. આમાં સર્જકતાના અનેક સ્રોતો તો છે જ પણ એકમેકની સાથેના તાણાવાણાની અનેક અઘરી પ્રક્રિયાઓ પણ સંડોવાયેલી છે. લાંબા સમયાંતરે આમાં અનેકવિધ સાહિત્યિક સ્વરૂપ દુનિયાભરમાં સરજાયાં છે. આમ ભારતીય સાહિત્યનો વિશ્વકોશ રચતી વખતે તમે એકલા જ છો એમ માનીને ચાલી ન શકાય. દેશવિદેશના સાહિત્યની પણ નોંધ લેવી પડે છે. આનો શાબ્દિક અર્થ લેવાનો નથી, પણ ભૌગોલિક સીમાડાઓની આરપાર જવું આવશ્યક છે.

ભારતીય સાહિત્યના વિશ્વકોશના આ ગ્રંથોના વિશાળ પટમાં અનેક સર્જ-કોના વિચારો સમાવવામાં આવ્યા છે, એટલું જ નહિ, પરંતુ દુનિયાભરના ધાર્મિક નેતાઓ, તત્વજ્ઞાનીઓ, કવિઓ, સૌંદર્યશાસ્ત્રીઓ, લેખકો, વિવેચકોને પણ એમાં સ્થાન આપવાનું છે. આમ પ્લેટો, એરિસ્ટોટલ, ભરતમુનિ, આનંદવર્ધન, અશ્વઘોષ, તૉલ્સ્તૉય, કાન્ટ, હેગેલ કે શ્રીઅરબિંદોની સાથે સાથે રામચંદ્ર શુક્લ વગેરેનો પણ એમના વિચારોની દૃષ્ટિએ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. ભારતવર્ષની ખોજ એટલે આપણી અસ્મિતાની શોધ છે. અસ્મિતાની ખોજ કરતાં આનંદ પણ પ્રાપ્ત થાય છે અને એમ ન થતું હોય તો આપણે બધાએ લખવા કે વાંચવાનું પ્રયોજન જ શું રહે છે ? સંસ્કૃતિ અને ભાષાકીય વૈવિધ્યની વચ્ચે વિશ્વકોશ તો આપણા પ્રશ્નો અને પડકારોને વાચા આપે છે. આપણી સંવેદનશીલતા અને સમજને નવું દિશાસૂચન કરતા આ વિશ્વકોશના ગ્રંથો મનુષ્યચિત્તને નવા વિચારોથી સુસજ્જ કરે છે અને વર્તમાન સાથે સમજણ પામવાની તક આપે છે. આખરે તો આપણી સમક્ષ સૌથી મોટો પડકાર તો અભિગમ અને અભિવ્યક્તિ પરત્વે આપણું પોતીકું કહેવાય તેવું વિશિષ્ટ પોત પ્રગટાવવાનો છે. વિશ્વકોશ પ્રત્યેક કૃતિની સ્વાયત્તતાને ઓળખાવવાનું કાર્ય કરે છે. સાર્વત્રિકતા જેમ અનુપમતા પણ એટલી જ અગત્યની છે.

વિશ્વકોશનું ધ્યેય વૈવિધ્ય અને જટિલતામાં સંપૂર્ણતા નિપજાવવાનું છે. આ માટે ઇંદિરા ગાંધી સેન્ટર ઑવ્ આર્ટ દ્વારા રજૂ થયેલી યોજનામાં વિશ્વકોશ-ના મૂળ સ્થાપિત સ્વરૂપથી જુદા પડીને જે તે વિષય પરત્વે નવા અભિગમોની વાત છે. જેવી રીતે સિદ્ધાંત, વ્યવહાર કે મૂર્ત સ્વરૂપની બાબતમાં બને છે તેમ નવા કલાવિષયક વિશ્વકોશમાં મૂળ વાચના, સંદર્ભ અને સ્વરૂપને વિચારમાં લઈને તેનાં ત્રણ પરિમાણોનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. જોકે પ્રત્યેક વિશ્વકોશે પોતાનાં આદર્શ સ્વરૂપ અને રીત-પદ્ધતિનું નિર્માણ કરવાનું હોય છે. વિશ્વકોશ-સંપાદકો આખરે એક જ ધ્યેય માટે કામ કરતા હોય છે, છતાંય વિશ્વકોશની પદ્ધતિ સ્વા-ભાવિક જ વ્યક્તિગત રહેવાની. આનું જોખમ દેખીતું હોય જ છે. વિશ્વકોશના મુખ્ય સંપાદકે આ બધા વાસ્તવિક પ્રશ્નોનો સામનો કરવાનો હોય છે. વિરોધાભાસ પ્રાથમિક કક્ષાએ ઊભો થાય છે. આમાં સૌથી મોટો પ્રશ્ન અધિકરણના આત્મ-

લક્ષી સ્વરૂપનો છે. આ માટે પરામર્શકમંડળ કે વિશ્વકોશના શરૂઆતના યોજકો જ જવાબદાર હોય છે. વિશ્વકોશમાં વિવિધ વિષયોનાં અધિકરણોની પસંદગીમાં શું રાખવું કે રદબાતલ કરવું, તેને કેટલા શબ્દોમાં પરિમિત કરવું અને આ બધાં અધિકરણોમાં નામ કે કૃતિ, સ્થળ કે વિચાર કઈ રીતે પસંદ કરવાં એ બધું સંપાદકો પર આધારિત હોય છે. આ બધું વિશેષ કરીને અંગત ભાવના કે અભિપ્રાયથી અસ્પૃષ્ટ હોય તેમ કરવું દુષ્કર છે. આખરે તો આપણે બધા માણસો છીએ અને તેથી માનવસહજ મર્યાદાઓથી ભરેલા છીએ. આમ વિશ્વકોશનું સર્જન કંઈક અંશે માનવીય રહેવાનું જ. કલાસર્જન માટે એમ કહેવાય છે કે તે બે કક્ષાએ થાય છે : (1) ભૌતિક કક્ષા, (2) માધ્યમકક્ષા. દા.ત., ચિત્રકલા. ચિત્ર કોઈ ઘટનાનું હોય છે તેમાં રંગ અને કૅન્વાસનો ઉપયોગ થાય છે. આગ કે ચોરથી તેનું રક્ષણ થઈ શકે તેવી વ્યવસ્થા પણ પ્રથમથી જ વિચારી લેવાય તે સ્પૃહણીય છે. પરંતુ આ બધું હોવા છતાં જે કંઈ ચીતરવામાં આવે છે તે ચિત્રકલા બની શકે નહિ તે નિર્વિવાદ વાત છે. કલાને કોણ સમજે છે ? તે કલા છે તેનું પારખું કોણ કરે છે ? સર્જક પોતે કે તેનો ભાવક કે વિવેચક ? કલાનો જે નમૂનો મને સ્પર્શે છે તે કદાચ અન્ય ઉપર અસર ન પણ કરે. એટલે કોઈક ક્ષણે કલાના પારખામાં આત્મલક્ષીપણું પ્રવેશ કરવાનું જ. આ સંપૂર્ણ રીતે નકારી શકાય તેવી બાબત નથી. જોકે તેમાં આત્મલક્ષીપણાની માત્રા જરૂર ઘટાડી શકાય. જે તે લેખકને આપણી રીતે ઓળખવા રહ્યા. એટલે તેમની કૃતિઓનું આપણા સંદર્ભમાં મૂલ્યાંકન કરવું ઘટે. આપણા યુગને તે કેટલા પ્રસ્તુત છે તે શોધવાનો આયામ કરવો તે જરૂરી છે. મરાઠીમાં ફડકે કે ખાંડેકરનું આ પ્રમાણે પુનઃ મૂલ્યાંકન કરવું જોઈએ. વિશ્વકોશ માત્ર સાંપ્રત માટે નહિ, પરંતુ ભવિષ્યની પેઢીઓ માટે પણ છે, એટલે તો અધિકરણની પસંદગી અને તેની શબ્દ-સંખ્યાની મર્યાદા આંકવાનું જે કામ છે તેના માટે મુખ્ય સંપાદકે સભાન રહેવું ઘટે.

ભારતીય સાહિત્યના અંગ્રેજીમાં લખાયેલા વિશ્વકોશમાં ભારતની જેટલી ભાષાઓ છે તેનાં પૃથક્ પાઠાંતરો આવે તે સ્વાભાવિક છે. આમાં જે તે અધિકર-ણલેખકની જુદી જુદી શૈલીને બાજુ પર કઈ રીતે મૂકી શકાય ? વિશ્વકોશે પોતાને જીવંત રહેવું હોય તો આ બધી ભાષાઓની પ્રામાણિકતાને સ્વીકારવી રહે.

અંગ્રેજી આપણી ‘લિંગ્વા ફ્રાન્કા’ છે ત્યારે ભારતીય અંગ્રેજી પણ તે તે રાજ્યની જુદી જુદી છે. ભારતની આ બધી ભાષાઓમાંથી જે તે અધિકરણ માટે જે કંઈ વિગત મળે છે તે જુદા જુદા રીતરિવાજો ને લહેકાને લઈને આવે છે. કોઈ ખાસ શૈલી કે ઘાટમાં આ માહિતીને મૂકી શકાય. પરંતુ મૂળ શૈલીને તમે બદલી શકો ખરા ? તમારી પાસે મૂળ લખાણનો અંગ્રેજીમાં થયેલો અનુવાદ જ છે. આ અનુવાદ મૂળ ભાષાને વફાદાર ન પણ રહ્યો હોય. શૈલીઓ પણ જુદી જુદી હોય છે. આમાં

ક્વીન્સ ઇંગ્લિશ, અમેરિકન ઇંગ્લિશ અને ઇન્ડિયન ઇંગ્લિશ હોઈ શકે. આમ બધી શૈલીઓ સાથે સાથે રહી શકે છે. જોકે માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો મદદરૂપ બની શકે પણ એનાથી અધિકરણલેખકની શૈલીમાં ખાસ ફેર પડતો નથી. દા.ત., મહાશ્વેતાદેવી વિશેનું અધિકરણ. જુદા જુદા લેખકો તેના પર લખે પણ તે જુદી જુદી શૈલીમાં હોવાનાં. આમાં કોઈ એક જ 'પાઠ-શૈલી' હોય તેમ બનવાનું અશક્ય છે. વિશ્વકોશ-સંપાદકને આની નોંધ લેવી પડે છે. તમિળ ભાષાએ તો આવું કોઈ સ્વરૂપ હોય તેની ખેવના રાખી જ નથી, પરંતુ તેમ કરવા જતાં આ વાત વધુ ગૂંચવાડાભરી બની છે. આમ કરતાં તે તે ભાષાનાં ચિહનો, ઉચ્ચારણોમાં ગૂંચવાડો પેદા થવાનો જ. દા.ત. ક્યારેક એક જ નામ ત્રણ રીતે લખાતાં હોય છે. માધવન, મક્તાવન અને માથવન. પ્રત્યેક ઉચ્ચારણ સાચું છે એમ વિશેષજ્ઞ કહેશે. આ જુદાં જુદાં ઉચ્ચારણો સાચાં છે, પરંતુ અધિકરણોના ક્રમ આપતી વખતે આ બધાં જુદે જુદે સ્થાને આવે એટલે શોધનાર કે વાચક તે અધિકરણ સરળતાથી કઈ રીતે શોધી શકશે ? વળી આ વ્યક્તિવિશેષ મક્તાવન વિષે એક જણ એક રીતે લખે તો બીજું બીજી રીતે. આ બધાનો સમન્વય કઈ રીતે કરવો ? વળી વાચક તરીકે હું જાણું પણ કઈ રીતે કે આ તે જ વ્યક્તિ છે ? વળી અધિકરણલેખકને તમે કેટલા સ્મૃતિપત્રો લખી સાચી વાત જાણી શકશો ? તેમની પાસેથી સંતોષકારક પ્રત્યુત્તર ન મળે તો બીજા લેખકને શોધવો પડે ને અધિકરણ પુનઃ લખાવવું પડે. આમ અધિકરણ વધારે અઘરું બને છે. એટલે એક ચોક્કસપણું લાવવું એ તો કૌતુકપ્રિય શમણું છે.

છેવટે આપણો વિશ્વકોશ તો આપણે જેવા છીએ તેવો થવાનો. જુદા જુદા હોવા છતાં પણ આપણે કોઈ એક ઘડીએ તેમ કર્યે જ છૂટકો.

બીજી કઠણ વાત તે વિષયનિષ્ણાતો અને અનુવાદકોની છે. અનુવાદક મૂળ કૃતિને કાં તો સરજી શકે કે તેને વિપરીત સ્વરૂપમાં ઢાળી દે. અનુવાદની કલા અનુ-વાદકની વિશ્વસનીયતાને હરહંમેશ થતો પડકાર છે. દા. ત., 'માનવીની ભવાઈ', 'મળેલા જીવ', નિશીથનાં અધિકરણો લો. આ બધી શ્રેષ્ઠ કૃતિઓ છે. પરંતુ પ્રશિષ્ટ કૃતિઓ અંગ્રેજીમાં અનૂદિત થાય છે ત્યારે કેટલીક વાર કેટલી બધી વિકૃત થઈને પ્રગટે છે ? અરે, તમે મૂળ કૃતિને તો ભૂલી જ જાવ છો. આ તો કંઈ જુદું જ રંધાયું હોય તેમ લાગે છે. જોકે તેનું બાહ્ય સ્વરૂપ સુંદર મઠારેલું હોય છે –ખાસ કરીને પશ્ચિમના વાચકોને ગમે તેવું. પરંતુ ભાવક તો આ અનુવાદ વાંચીને છેતરાઈ જ જવાનો. તમે તો માત્ર અનુવાદ પર આધાર રાખીને ચાલો છો. કેટલાક લેખકો પોતાની માતૃભાષામાં ઉત્તમ લખે છે. પરંતુ જ્યારે તેઓ અનુવાદ કરે છે ત્યારે આ બધું અંધાધૂંધ થતું હોય તેમ લાગે છે. અનુવાદની આ મોટી મુસીબત છે. મુસીબતો તો અનંત છે. છતાંય મારે અંતે તો આશાવાદ સેવવો જ રહ્યો.

આ બધું હોવા છતાં વિશ્વકોશ જુદી જુદી જ્ઞાનશાખાઓમાંથી અર્થ તારવવાનું કાર્ય કરે છે. અહીં તો તમામ સાંસ્કૃતિક સંબંધોની પેલે પાર જવાનું છે. વિશ્વકોશે સંદર્ભનો ખપ પૂરો પાડવાનો છે. સાંસ્કૃતિક ઓળખનો એકડો કાઢી નાંખવાની હું વાત કરતી નથી, પણ સાથે સાથે ખાસ સાંપ્રત સાંસ્કૃતિક સંદર્ભોને સાર્વત્રિક વિચારના ચોકઠામાં મૂકવાના છે અને છતાંય જે સાંસ્કૃતિક જુદાપણું છે તેનો માનમરતબો તો જાળવવાનો જ છે.

અનુવાદ : **વિ. પ્ર. ત્રિવેદી**

વિશ્વકોશ અને વૈજ્ઞાનિક અભિગમ

જ. દા. તલાટી

7

વિજ્ઞાન એ અવલોકનો અને પ્રયોગ દ્વારા મળેલાં પરિણામોનો સમન્વય કરી, તેમની ચકાસણી અને વર્ગીકરણ કરી, તર્કબદ્ધ અને વ્યવસ્થિત રીતે મેળવવામાં આવેલું જ્ઞાન છે. તે કોઈ પણ બાબતને અશક્ય માનતું નથી, પણ સાથે સાથે તે બાબત જ્યાં સુધી ચકાસણીમાં પાર ન ઊતરે ત્યાં સુધી તેને સાચી પણ માનતું નથી.

વિજ્ઞાનની એ પણ લાક્ષણિકતા છે કે તેનાં કથનો ચોક્કસ (precise) તેમજ ચકાસણી અને સાબિતી(proof)ને સુગ્રાહી (susceptible) હોય છે. જોકે આવું હંમેશાં શક્ય હોતું નથી; દા.ત., ખગોળશાસ્ત્ર કે ભૂસ્તરવિજ્ઞાનમાં એવું બને છે કે એક ઘટના બની હોય તેનું માનવી દ્વારા પુનરાવર્તન કરવું શક્ય ન પણ હોય.

વિજ્ઞાનના દરેક વિષયની એ એક પૂર્વશરત હોય છે કે તેના વિષયવસ્તુનું નિરૂપણ કરવા માટે યોગ્ય પદ્ધતિ હોય. આ માટેની ભાષા વિષયના હાર્દને ચોકસાઈપૂર્વક તેમજ અનન્યપણે રજૂ કરે તેવી હોવી જરૂરી છે. રોજ-બ-રોજના ઉપયોગમાં લેવાતી ભાષા આવી ચોકસાઈ દર્શાવી શકે તેવી ન હોય તો જે તે વિષયે તેની પોતાની ભાષા વિકસાવવી પડે છે. આ માટે ઘણી વાર અન્ય ભાષાઓમાંથી શબ્દો કે સંજ્ઞાઓ લઈ તેમના મર્યાદિત (restricted) અર્થ ઉપજાવવામાં આવે છે. જરૂર પડે ત્યાં આ માટે સમીકરણોનો ઉપયોગ થાય છે, જેથી માહિતી ટૂંકાણમાં અને માત્રાત્મક

રીતે રજૂ કરી શકાય.

વસ્તુ કે ઘટનાની યોગ્ય સમજ માટે જે વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિઓ અપનાવવામાં આવે છે તે લક્ષમાં રાખેલ ઉદ્દેશ અને વિષયવસ્તુના પ્રકાર ઉપર આધાર રાખે છે. તેમાં બારીક અવલોકન, પ્રયોગ અને માપન, પુનરાવર્તન, વર્ગીકરણ, સહમતી (consensus) અને કાર્ય-કારણ (cause and effect), તર્ક વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

ન્યૂટને ઝાડ ઉપરથી સફરજનના નીચે પડવાની સામાન્ય ઘટનાનું બારીકાઈથી અવલોકન કર્યું ન હોત તો આપણને ભૌતિકશાસ્ત્રનો એક અગત્યનો નિયમ પ્રાપ્ત થયો ન હોત. રસાયણશાસ્ત્ર અને વનસ્પતિશાસ્ત્ર જેવા વિષયોમાં સંશ્લેષિત રેસાઓ, કૃત્રિમ ખાતરો, વિવિધ ઔષધો કે હાઇબ્રિડ બિયારણ એ જે તે ક્ષેત્રમાં કરવામાં આવેલા પ્રયોગોની ઉપલબ્ધિ છે. આ દર્શાવે છે કે ઘટનાની યોગ્ય સમજ માટે કે નવાં તથ્યોની શોધ માટે પ્રયોગકાર્ય એ એક અગત્યનું માધ્યમ છે. પ્રયોગકર્તા વિવિધ સંજોગો હેઠળ પ્રયોગ કરી એક કુદરતી ઘટના કેવી રીતે બને છે તે માટેની શરતો પ્રસ્થાપિત કરે છે. ઘણી વાર કુદરતમાં જોવા ન મળે તેવી પરિસ્થિતિ પણ તે ઊભી કરે છે; દા.ત., હજારો વાતાવરણના દબાણ હેઠળ પાણીની વર્તણૂક.

વર્ગીકરણની દૃષ્ટિએ વિજ્ઞાનના વિવિધ વિષયોને યથાર્થ વિજ્ઞાન (exact sciences) અને વર્ણનાત્મક વિજ્ઞાન (descriptive sciences) – એમ બે ભાગમાં વહેંચી શકાય. ભૌતિકશાસ્ત્ર તથા કંઈક અંશે રસાયણશાસ્ત્ર જેવા વિષયોને પ્રથમ પ્રકારમાં મૂકી શકાય, કારણ કે તેમાંનાં ઘણાં કથનોનું ચોક્કસ માપન અથવા તેમની સાબિતી શક્ય, છે. બીજા પ્રકારમાં વર્ગીકીય (taxonomical) વનસ્પતિશાસ્ત્ર અથવા પ્રાણીશાસ્ત્ર જેવા વિષયોનો સમાવેશ થાય છે. તેમાં વર્ણન અને વર્ગીકરણની ચોકસાઈ મુખ્ય બાબત છે.

વિજ્ઞાનનું એક સૌથી વધુ ઉત્તેજનાપૂર્ણ અને પડકાર આપતું પાસું એ છે કે તેની સીમાઓ (frontiers) હંમેશાં બદલાતી કે વિસ્તરતી રહે છે. તેનો વિકાસ અવલોકન, પ્રયોગ અને તર્કપૂર્ણ ચર્ચાના ફળસ્વરૂપે ઊપસી આવતી હકીકતો પર આધારિત હોવાથી નવી માહિતી પ્રાપ્ત થતાં એક માન્ય સિદ્ધાંત બદલાઈ પણ શકે છે.

છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોમાં થયેલ અધ્યયન-સંશોધનને લીધે ઉદભવેલા જ્ઞાન-વિસ્ફોટને કારણે વિષયો વચ્ચેની સીમારેખાઓ ઝાંખી બની ગઈ છે અને એક વિષયે બીજામાં સંક્રમણ (ingression) કર્યું છે. પરિણામે નવા વિષયો વિકસ્યા છે; દા. ત., આણ્વીય જીવવિજ્ઞાન (molecular biology), જનીનિક ઇજનેરી (genetic engineering), અવકાશવિજ્ઞાન (space science), પર્યાવરણવિજ્ઞાન (environmental science), ન્યૂક્લિયર સાયન્સ, કમ્પ્યૂટર સાયન્સ, ઇન્ફર્મેશન ટૅકનૉલૉજી વગેરે.

નવાં નવાં સંશોધનોને કારણે વિજ્ઞાન અંગેનો કોઈ પણ ગ્રંથ સંપૂર્ણપ-

ણે વ્યાપક (comprehensive) રહેતો નથી. જોકે તેના દ્વારા એક મજબૂત પાયો નાંખવાનું શક્ય બને છે. વિશ્વકોશ વિજ્ઞાનની આવી વિવિધ શાખાઓનું પાયારૂપ જ્ઞાન ઉપલબ્ધ બનાવીને જે તે વિષય માટેનો આધાર બની શકે.

વિશ્વકોશમાં આવરી લેવાયેલાં વિજ્ઞાનને લગતાં અધિકરણોએ સામાન્ય નાગરિક, વિદ્યાર્થીઓ, અધ્યાપકો, ઉદ્યોગસાહસિકો અને પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિ સાથે સંકળાયેલા સૌની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવાની હોય છે. તેનો આશય બાળકો અને પ્રૌઢોને વિજ્ઞાન અંગેની રસપ્રદ (fascinating) તથા આજના વિશ્વને સમજવામાં મદદરૂપ થાય તેવી ઘટનાઓની સ્પષ્ટતા કરવાનો હોઈ તેમાં રજૂ થતી માહિતી વિષયને લગતી, અદ્યતન અને સાચી હોવી જોઈએ એટલું જ નહિ; તે સરળ, આકર્ષક (attractive) અને સારી રીતે મઠારેલા સ્વરૂપ(format)માં પણ હોવી જોઈએ.

રેડિયો, ટી.વી. કે સમાચારપત્રો જેવાં માધ્યમોમાં નવી નવી રસપ્રદ શોધો અંગે ઘણી વાર ઉલ્લેખ થતો હોય છે; પણ તેમાંની માહિતી સંક્ષિપ્તમાં હોય છે અથવા તેમાં મુદ્રણદોષો હોય છે. જોકે તે માનવીમાં જિજ્ઞાસા જરૂર જગાવી જાય છે. છેલ્લા દાયકામાં રજૂઆત પામેલી કેટલીક શોધોનો ઉલ્લેખ કરીએ તો,

(1) પ્રોસ્પેક્ટર અવકાશયાન દ્વારા ચંદ્ર પર પાણીનો સારો એવો જથ્થો હોવાની શોધ અને ચંદ્ર-વસાહતની શક્યતા.

(2) 8 વર્ષ સુધી નિમ્નતાપી પ્રવાહીમાં રાખ્યા પછી ભ્રૂણનું પ્રતિરોપણ.

(3) અત્યંત નીચાં તાપમાનો મેળવવાના પ્રયત્નો રૂપે શક્ય બનેલું 10^{-7} k જેટલું તાપમાન.

(4) ગ્રૅફાઇટ અને હીરા ઉપરાંત ફુલેરીન તરીકે ઓળખાતું કાર્બનનું વધુ એક રૂપ.

(5) 240 k જેટલા તાપમાને જોવા મળેલ અતિવાહકતા (superconductivity)

(6) ક્લોનિંગ

(7) 500 km/કલાક કરતાં વધુ ઝડપે દોડતી મેગ્લેવ પ્રકારની ટ્રેન.

(8) માનવ-જીનૉમ (human-genom) પરિયોજના(project)નાં તારણો.

(9) નાભિકીય સંગલન (nuclear fusion) વગેરે.

(10) જૈવ અવક્રમણીય (priodegradable) અને વિદ્યુતવાહક પ્લાસ્ટિક.

વિશ્વકોશને યથાર્થ બનાવવા માટે તેમાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં થયેલી આવી શોધો અને તેમની ઉપલબ્ધિઓનો સમાવેશ થઈ શકે. સમગ્ર રજૂઆત એવી હોવી જોઈએ કે માનવીને મૂળભૂત ખ્યાલોનો પ્રથમ પરિચય થાય. તે પછી વાચક જે તે વિષય-

માંનાં પોતાની પસંદગીને લગતાં વિશિષ્ટ અધિકરણો / વ્યાપ્તિલેખો જોઈ સવિસ્તર માહિતી મેળવી શકે.

વિજ્ઞાનમાં કથનની સ્પષ્ટતા અને પ્રયોગ સમયના સંજોગોની ચોકસાઈ જેવી બાબતો અગત્યની હોઈ લેખક દ્વારા વૈજ્ઞાનિક અભિગમ કેળવાય તે જરૂરી છે. લખાણમાં છેલ્લામાં છેલ્લી માહિતી રજૂ થાય તે માટે વિવિધ પાઠ્યપુસ્તકો, સામયિકો, હૅન્ડબુકો, સંદર્ભગ્રંથો, અન્ય ભાષાઓમાં લખાયેલા વિશ્વકોશ જેવા ગ્રંથો, દશ્ય-શ્રાવ્ય માધ્યમો તેમજ ઇન્ટરનેટનો ઉપયોગ થઈ શકે છે.

લખાણમાં વિવિધ રાશિઓ દર્શાવવા માટેના એકમો (units) દર્શાવતી વખતે પણ પૂરતી કાળજી લેવાય તે જરૂરી છે. આ સંદર્ભમાં Conference Generale de Poids et Mesures (CGPM), International Union of Pure and Applied Physics (IUPAP), International Union of Pure and Applied Chemistry (IUPAC), International Organization for Standardization (ISO) વગેરેની ભલામણો ધ્યાનમાં લેવી જરૂરી છે, એ ભલામણો પ્રમાણે કામ કરવાથી લખાણોમાં એકસૂત્રતા લાવી શકાય.

એકસૂત્રતાની બાબતમાં એક બીજી વાત પણ અત્રે કરવાનું જરૂરી લાગે છે. રસાયણશાસ્ત્રમાં 92 તત્વો (અનુ-યુરેનિયમ તત્વોને બાદ કરતાં) છે. અત્યાર સુધીમાં જે તત્વોને લગતાં અધિકરણો લખાયાં છે તેમાં દરેકનો ઢાંચો એકસરખો નથી. તત્વની શોધ, તેનાં પ્રાપ્તિસ્થાનો કે ખનિજો, તેનું ધાતુકાર્ય, ગુણધર્મો, ઉપયોગો, સંયોજનો વગેરે બાબતો ચોક્કસ ક્રમમાં જ ઉલ્લેખાય તે જરૂરી છે. તેમ ન થાય તો સંપાદકીય કાર્ય વધી જવાનો સંભવ રહે છે. તેવું જ સંજ્ઞાઓ, સમીકરણો વગેરેની બાબતમાં પણ સમજવું જોઈએ.

સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિ પછી આપણે ત્યાં શિક્ષણનો વ્યાપ સર્વ સ્તરે વધતો રહ્યો છે. વળી શિક્ષણના માધ્યમ તરીકે માતૃભાષાનો સ્વીકાર થતાં સ્નાતક અને અનુસ્નાતક-કક્ષા સુધી માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણનો કાર્યક્રમ અમલી બન્યો છે. પણ વિજ્ઞાન વિદ્યાશાખામાં વિદ્યાર્થીસંખ્યા ઓછી હોવાને લીધે કે અન્ય કારણોસર ગુજરાતીમાં વિજ્ઞાનને લગતાં પુસ્તકો, સામયિકો કે સંદર્ભગ્રંથો પ્રમાણમાં ઓછાં પ્રાપ્ય છે. આને લીધે સામાન્ય માનવીને કે વિષયના અભ્યાસીને પૂરતી માહિતી ઉપલબ્ધ થતી નથી. જોકે સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી દ્વારા પ્રકાશિત થયેલ જ્ઞાનગંગોત્રી શ્રેણી, ગુજરાત યુનિવર્સિટી તરફથી પ્રકાશિત થયેલ વિજ્ઞાન અને યંત્રવિદ્યાકોશ તેમજ અન્ય કેટલાંક પ્રકાશનો દ્વારા આ મુશ્કેલી હળવી કરવાનો પ્રયત્ન જરૂર થયો છે.

ગુજરાતી ભાષામાં આધુનિક કહી શકાય તેવો આ પ્રથમ વિશ્વકોશ છે. તેમાં 40 % જેટલાં અધિકરણો વિજ્ઞાનને લગતાં છે. તે micropaedia અને macropaedia-ના સમન્વય સ્વરૂપનો હોઈ તેમાં લઘુનોંધરૂપ લખાણો, મધ્યમ કદના લેખો તેમજ

વ્યાપ્તિલેખોનો પણ સમાવેશ થયેલો છે. આ વ્યાપ્તિલેખો વાચકને જે તે વિષયની ઊંડી સમજ આપવામાં ઉપયોગી બની શકે તેમ છે; દા.ત., (i) અપૃષ્ઠવંશીઓ, (ii) અવપરમાણુ કણો, (iii) અંતરીક્ષ અન્વેષણો, (iv) આંકડાશાસ્ત્રીય અનુમાન, (v) આબોહવા, (vi) ન્યૂક્લિઇક ઍસિડ, (vii) દૂધ અને દુગ્ધવિદ્યા, (viii) દૂરવાણી અને દૂરસંવેદન, (ix) ધાત્વિક ક્ષારણ, (x) ધ્વનિ, (xi) ધાત્વિક નિષ્કર્ષણ જેવાં અધિકરણો આ પ્રકારનાં છે.

ગુજરાતી વિશ્વકોશમાં સામગ્રીની અદ્યતનતા, પ્રમાણભૂતતા અને ચોકસાઈની ચકાસણી માટે તેમજ વિષયના વ્યાપ અને ઊંડાણનો સ્તર નક્કી કરવા સારુ જે તે લખાણને અંતિમ સ્વરૂપ આપતાં પહેલાં એક પ્રકારની સંશોધનની પ્રક્રિયા થાય છે. તેથી એમ કહી શકાય કે વિશ્વકોશનો ઉપયોગ એ સંશોધનની દિશામાં પ્રથમ પગલું છે. આ વિશ્વકોશ દ્વારા વિદ્યાર્થીને વિજ્ઞાનના એકાદ વિષયમાં ઊંડો રસ પડે અને તે વિષયના કોઈ એક પાસામાં વિશિષ્ટ સંશોધન કરવા પ્રેરાય તો તે વિશ્વકોશની મોટી ઉપલબ્ધિ હશે અને તેનું પ્રકાશન સાર્થક થયું ગણાશે.

વિશ્વકોશ : જૈન વિદ્યાના ચમત્કારનું દર્પણ

મ. શિ. દુબળે

8

મારી દૃષ્ટિએ વિશ્વકોશ એટલે વિશ્વના વિવિધ ઘટકો અને ઘટનાઓનું દર્શન કરાવતું દર્પણ. વિશ્વકોશમાં જીવસૃષ્ટિના વિવિધ સભ્યો અને તેને લગતી ઘટનાઓની માહિતી આપવા ઉપરાંત જીવવિદ્યાઓના વિવિધ ક્ષેત્રે હાલમાં સધાયેલી પ્રગતિ, માનવની સમૃદ્ધિના સોપાન તરીકે તેનું સ્થાન, માનવીને મૂંઝવતા પ્રશ્નો અને તેનો સંભાવ્ય ઉકેલ વગેરે પાસાંઓનો સમાવેશ વિશ્વકોશમાં કરવામાં આવે તે ખાસ અગત્યનું છે. હાલમાં જૈવ તકનીકીમાં સધાયેલી પ્રગતિએ ઔદ્યોગિક વિકાસ અને આરોગ્ય-પરિચર્યાથી માંડીને ગ્રાહકલક્ષી ઉત્પાદનમાં થયેલા ધરખમ વધારામાં મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે. ચીઝ જેવા પોષક આહારથી માંડીને ઉપલબ્ધ એવા માત્ર સૂક્ષ્મ દૈહિક અવશેષને આધારે પીઢ ગુનેગારને પણ સજા ફરમાવી શકાય તેવો સચોટ પુરાવો સહેલાઈથી આપી શકાય તેવી સિદ્ધિ હાંસલ થઈ છે.

હાલમાં જમાનો 'સિંગલ વિન્ડો' પુરવઠાનો છે. જો આપણે એકાદ વિસ્તીર્ણ સુપરમાર્કેટ તરફ નજર ફેરવીએ તો ત્યાં સામાન્ય ગ્રાહકલક્ષી જરૂરિયાતો પૂરી પાડનાર ઘણી ચીજો જૈવ તકનીકી આધારિત ઉત્પાદનને લગતી હશે. આ સુપર માર્કેટમાં પ્રવેશતાં જ કદાચ સૌપ્રથમ શાકભાજી કે ફળફળાદિના વેચાણનો વિભાગ નજરે પડશે. ત્યાં અગાઉ માત્ર વિશિષ્ટ ઋતુમાં પ્રાપ્ય

વસ્તુઓ હતી. હવે બારેય માસ, સૌને પોસાય તે ભાવે બધી વસ્તુઓ ઉપલબ્ધ હશે. સામાન્યપણે વનસ્પતિ-પેશીમાં પ્રોટીનના ભાગ રૂપે આવેલ 'લાયસિન' ઍમિનોઍસિડનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું હોય છે. પરંતુ ત્યાં વેચાણમાં મળતી કેટલીક વનસ્પતિમાં લાયસિનનું પ્રમાણ વધારે હશે. ત્યાં ખરીદવા આવેલ ગ્રાહક ગૃહિણીએ આપેલ યાદી પ્રમાણે શાકભાજી ખરીદવા આવ્યો છે તે સમજી શકાય. પરંતુ ત્યાં એક બીજો ગ્રાહક એમના 'consultant physician' દ્વારા આપેલ પ્રિસ્ક્રિપ્શન-નોંધ લઈને આવ્યો છે. તેને એવા ટૉમેટો ખરીદવા છે કે જેના પ્રાશનથી પ્રોસ્ટેટ ગ્રંથિની વિકૃતિ મટાડી શકાય.

છેલ્લી માહિતી મુજબ 48 % જેટલા કૅન્સરના વ્યાધિને અટકાવી શકાય તેવાં ટોચ કારણોમાંથી 25 % જેટલાં કારણો અપૂરતા પ્રમાણમાં ખાવામાં આવતાં ફળ અને શાકભાજી સાથે સંકળાયેલાં છે. ડૉક્ટરની સલાહ મુજબ અહીંની શાકભાજી અને ફળો ખરીદવાથી કૅન્સરથી બચી જવાય તેમ છે. સહેજ આગળ જતાં ત્યાં આવેલ ડેરી વિભાગમાં વિશિષ્ટ પ્રકારનું યૉગર્ટ, ચીઝ, અલ્પમેદીય (toned), પ્રમાણિત તેમજ 'સંપૂર્ણ' (whole) દૂધ ઉપરાંત, જેમાં માનવી-રુધિરની જમાવટમાં અગત્યનું એક એવું કારક (factor) સમાવાયું છે તેવું દૂધ પણ ખરીદી શકાય, જે હીમોફિલિયાના વ્યાધિ સામે અકસીર દવાની ગરજ સારે છે.

સહેજ આગળ જતાં ત્યાં એક દવાની દુકાન નજરે પડશે. લ્યો, ત્યાં મળતાં 'ચ્યૂઇંગ ગમ'ને ખરીદીને તેને વાગોળવાથી 'Osteoporosis'થી પીડાતા દર્દીને પૂરતા પ્રમાણમાં કૅલ્શિયમ ઉપલબ્ધ થશે. તદુપરાંત જૈવ તકનીકીને આધારે બનાવેલ રસી અને પ્રતિજૈવકો ઉપરાંત માનવીને બદલે બૅક્ટેરિયા દ્વારા ઉત્પાદિત માનવી- ઇન્સ્યુલિન પણ વેચાતું મળશે.

આ સુપર માર્કેટમાં એક અનેરા એવા ખંડનો સમાવેશ થયેલ હશે. પાટિયું વાંચો : 'Babies made to order'. તમે સંતાનવિહોણાં છો ? કન્યા-સંતાન થશે તેની ગૅરંટી આપીશું. દામ 2,500 ડૉલર. સંતાન તરીકે નોબેલ લૉરિયેટ જોઈશે ? 4,000 ડૉલર. ડાકુ ? 6,000 ડૉલર, પાટલીબદલુ વિધાનસભ્ય માત્ર 1,500 ડૉલર. સ્વાતંત્ર્ય પર્વની સુવર્ણજયંતીને નિમિત્તે ખાસ વળતર – 5 % થી 25 %.

અહીંના પશુ વિભાગમાં વેચવામાં આવતી મરઘી, આખા વર્ષ દરમિયાન લગભગ દરરોજ એક ઈંડું આપ્યા કરશે તેની ગૅરંટી. અહીં વેચવામાં આવતી વાછરડી ઓછા નિભાવખર્ચે, સારા પ્રમાણમાં દૂધ આપશે. ચિંતા ન કરશો. ગૅરંટી પત્ર સાથે આપવામાં આવશે.

સમજનીનીકરણ (cloning) અને સમજનીનકો (clones) : પ્રજનકનાં આનુવંશિક લક્ષણો માટે કારણભૂત બધાં જ જનીનો પણ સંતાનોમાં આવ્યાં હોય તેવા સંતાનને સમજનીનક કહે છે. પ્રજનકનાં બધાં લક્ષણો સંતાનોમાં ઊતરે તે ઇચ્છવા

જોગ છે. પ્રજનક જો એક હોય તો જ તેનાં બધાં જનીનો સંતાનોમાં ઊતરે એવું બને. પરંતુ પ્રાણીઓમાં બે પ્રજનકોના સમાગમથી સંતાનો પ્રાપ્ત થતાં હોવાથી તેવાં સંતાનો સમજનીનકો તરીકે જન્મે તે અશક્ય છે. પરંતુ હાલમાં થયેલ સફળ પ્રયોગો વડે વૈજ્ઞાનિકો પ્રાણીઓમાં પણ ‘સમજનીનકો’ પેદા કરવામાં સફળ નીવડ્યાં છે. સમજનીનકોની આ ઉત્પત્તિ જૈવ તકનીકી વિજ્ઞાનની ખાસ નવી ‘દેણ’ છે. 1997 વર્ષના માર્ચ મહિનામાં એડિનબરોના રોઝેલિન ઇન્સ્ટિટ્યૂટના પ્રજનન-દેહધર્મવિજ્ઞાની કૅમ્પબેલ અને તેના સાથીદારો સૌપ્રથમ ‘ડૉલી’ નામની એક જ પ્રજનક એવી પોતાની માતાની સમજનીનક ઘેટીને જન્મ આપવામાં સફળ થયા છે. ત્યારબાદ આખા વર્ષમાં ડૉલીના સાત સમજનીનકોનું ઉત્પાદન કરવામાં સિદ્ધિ પણ હાંસલ કરી છે. હાલમાં ગર્ભનો વિકાસ કોઈ પણ ભ્રૂણપોષી (surrogate) માતાના શરીરમાં થઈ શકે તેમ હોવાથી અનેક સમજનીનકો એકીસાથે મેળવવા તે સહેલું બન્યું છે. હાલમાં સમજનીનક તકનીકી વડે ‘માનવીનું ઉત્પાદન’ એક ચર્ચાનો વિષય બન્યો છે. પોતાનો સમજનીનક જન્મ્યો છે તેની માહિતી કદાચ પ્રજનકને પણ ન હોય. માતાપિતાવિહોણી સમજનીનક વ્યક્તિનું સ્થાન સમાજમાં કયા પ્રકારનું હશે એ પ્રશ્ન છે. માનવીના સમજનીનીકરણનો સંભાવ્ય દુરુપયોગ ટાળી શકાશે ખરો ? આ એક સાંપ્રત સમાજમાં ચર્ચાનો વિષય બન્યો છે. અમેરિકાએ તો માનવીના સમજનીનીકરણ પર પ્રતિબંધ મૂકવાનો નિર્ણય જાહેર કર્યો છે.

વનસ્પતિસૃષ્ટિમાં સમજનીનીકરણ સહેલાઈથી કરી શકાય. ડાળીના રોપણથી કે કલમ કરવાથી સમજનીનકોનું ઉત્પાદન સહેલાઈથી થાય છે. દહાણુના ચીકુ, વલસાડી આફૂસ કે બારડોલીની શેરડીની મબલકની પેદાશ સમજનીનીકરણને આભારી છે. જનીન-ઇજનેરી વડે જનીનોનું સ્થાનાંતર કરીને માત્ર એક કોષમાંથી વિશાળ વૃક્ષનું સર્જન થઈ શકે છે. વિશ્વબૅંકે ખેડૂત-સહાયક સમી જૈવ તકનીકી વડે અન્ય સમસ્યાને હલ કરવા અનુરોધ કર્યો છે અને તે અંગે જોઈતી મદદ કરવા તત્પરતા પણ દાખવી છે. અગાઉ જણાવેલ ફળફળાદિ, દવા જેવાં ઉત્પાદનો પણ જનીન-ઇજનેરીનો ચમત્કાર છે. જૈવ સંશોધને અન્ય ક્ષેત્રે પણ અપાર સિદ્ધિઓ હાંસલ કરી છે. માનવીએ ‘પુશબટન’ જમાનામાં પ્રવેશ કર્યો છે. આવી સુવિધાઓથી આપણા પૂર્વજો સાવ વંચિત હતા. આમ હોવા છતાં આજનો સામાન્ય માનવી તણાવપૂર્ણ અવસ્થામાંથી પસાર થઈ રહ્યો છે. પ્રગતિની નબળી બાજુ એટલે ગીચ વસ્તી, વાનસ્પતિક જંગલોનો વિનાશ. સિમેન્ટ-જંગલોનો વધતો વિસ્તાર, પીવાના પાણીની તંગી, પ્રદૂષિત પર્યાવરણ, રાસાયણિક ખાતર તેમજ કીટનાશકોના વપરાશનો અતિરેક વગેરેની માઠી અસર વિશ્વના પર્યાવરણ (ecosystem) પર પડી છે. અમદાવાદની સાબરમતીને ભારતની ચૌદમા ક્રમાંકની સાવ પ્રદૂષિત નદી તરીકે જાહેર કરવામાં આવી છે. ઔદ્યોગિક વિકાસમાં મોખરે એવો વટવાથી વાપી સુધીનો

વિસ્તાર પ્રદૂષિત બન્યો છે. ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રમાં થઈને પસાર થતી નદીઓ માછલી વિહોણી બની છે, ભૂગર્ભજળનો સંગ્રહ સાવ ઘટ્યો છે. નીચલા સ્તરે આવેલ પાણી ફ્લોરાઇડયુક્ત હોવાથી ઉત્તર ગુજરાત, અમરેલી તેમજ છોટાઉદેપુર પ્રદેશ પર ફ્લોરોસિસની અસર થઈ છે. વનસ્થલી ઘટી જવાથી કચ્છ-પ્રદેશમાં વસતા ઘુડખ-ર(wild ass)ની સંખ્યા ઘટી છે. ગુજરાતમાંથી ઘોરાલ (Indian bustard), ચિત્તા, દીપડા, રીંછ, વાઘ, વરુની સંખ્યા સાવ વિરલ થઈ છે. માંસાહારી પ્રાણીઓને ક્રૂર ગણીને તેમની અવગણના કરવી તે યોગ્ય નથી. સાચા અર્થમાં વનસ્પતિ-સૃષ્ટિના રખેવાળ છે અને પર્યાવરણની સમતુલા જાળવવામાં તેમનું અસ્તિત્વ અનિવાર્ય છે. સાપ એક અત્યંત બીકણ પ્રાણી છે અને તે હંમેશાં માનવીથી દૂર રહેવા મથે છે. તે મુખ્યત્વે પાકને ખતરનાક એવી જીવાત પર નભે છે. ઝેરી સાપ જવલ્લે જ અને ભયમાં મુકાય ત્યારે જ કરડે છે. આ બધાં પ્રાણીઓ માનવજાતના મિત્રો છે.

કચ્છના અખાતનો દરિયો એટલે અજાયબ સજીવ સૃષ્ટિનું સંગ્રહાલય અહીંની સજીવસૃષ્ટિ વિદ્યાર્થી તેમજ સંશોધનકારોને આકર્ષવા ઉપરાંત દેશવિદેશના ઘણા પર્યટકોને આકર્ષે છે વન્યજીવોને સંરક્ષણ આપવા કચ્છના અખાતનો વિસ્તાર રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાન તરીકે જાહેર કરાયો છે. આમ છતાં આ પ્રદેશમાં વસતી સજીવ સૃષ્ટિની વિવિધતા ઘટતી જાય છે.

અલંગ નૌભંજન ક્ષેત્ર એક અત્યંત પ્રદૂષિત ક્ષેત્ર તરીકે કુખ્યાત છે. ત્યાં ભાંગવામાં આવતાં વહાણોનાં રંગદ્રવ્યો, થર્મોકૉલ, ગ્લાસવુલ, ખનિજતેલ, ગ્રીઝ, હાઇડ્રોકાર્બનો, પૉલિક્લોરિનેટેડ-બાય-ફીનાઇલ જેવાં દ્રવ્યોનો પ્રસાર દરિયાના પાણીમાં થવાથી મત્સ્યોદ્યોગ ભયમાં મુકાયો છે. તેની અસરથી સુંદરી (mangrove) વૃક્ષોનો વિનાશ સર્જાતાં કિનારાની જમીન ઢસડાય છે. ત્યાં રોકાયેલા કારીગરોને અત્યંત મુશ્કેલીનો સામનો કરવો પડ્યો છે અને વારંવાર થતા અકસ્માતનો ભોગ બનવું પડે છે.

'Necessity is the mother of invention'. જ્યારે મુશ્કેલીઓ ઊભી થાય છે. ત્યારે માનવી તેના નિવારણ માટે કુશળ યોજના ઘડી કાઢે છે. હું માનું છું કે હાલની પ્રગતિમાં પરંપરાગત નક્કર મૂલ્યો અને પદ્ધતિનો કુશળતાપૂર્વક સમન્વય કરવાથી મુશ્કેલીઓનો સામનો સફળતાપૂર્વક કરી શકાય તેમ છે. અહીં આપણે પાણીની તંગીની વાત કરીએ. PRLના શ્રી ગુપ્તા અને તેમના સાથીદારોએ આ માટે સરસ યોજના ઘડી કાઢી છે. 'અક્ષયધારા' નામે ઓળખાતી એક પરંપરાગત યોજના મુજબ સૌરાષ્ટ્ર ઉપરાંત દેશ-વિદેશના ઘણા ભાગોમાં જૈવિક ઉપચાર વિના વરસાદના પાણીનું ભૂગર્ભમાં પુનઃચક્રણ (recycling) કરવામાં આવે છે. આ યોજનામાં સહેજ ફેરફાર કરી વૈજ્ઞાનિકોએ પોતાની યોજના ઘડી કાઢી છે. આ યોજનાને અધીન, જાજરૂમાંથી વહેતા પાણીને સુએઝ-તંત્ર તરફ વાળીને શેષ

પાણીનું પુનઃચક્રણ (recycling) કરીને તેમજ વરસાદના પાણીને ભૂગર્ભ-જલવિજ્ઞાનીઓની સલાહ મુજબ જમીન તૈયાર કરી આ જમીન વાટે ખાસ તૈયાર કરેલ સ્રવણ-કૂવા(percolation)માં ઠાલવવામાં આવે છે. સ્રવણ-કૂવાઓ કરતાં પરંપરાગત ડુબાડ-કૂવા (soak well) અલગ પ્રકારના હોય છે. ડુબાડ-કૂવાના પાણીનું શુદ્ધીકરણ જૈવિક ઉપચાર વડે થાય છે. મ્યુનિસિપાલટી જેવી જાહેર સંસ્થાઓ ગંદા પાણીને સૌપ્રથમ ઠારણ-કૂવા (settlement tank) તરફ વાળતી હોય છે, જેમાં ઘન કચરો એકઠો થાય છે. અજારક બૅક્ટેરિયા તેને સેન્દ્રિય ખાતરમાં ફેરવે છે. જ્યારે શેષ પાણીને નદી જેવાં જળાશયો તરફ અથવા તો ખેતરોમાં વાળી શકાય. તેમાં રહેલાં શેષ દ્રવ્યોના ઉપયોગથી વાતજીવી સૂક્ષ્મજીવો અને શેવાળ જેવી વનસ્પતિની વૃદ્ધિ થતાં પાણી વાપરવા લાયક બને.

હવે આપણે કૃષિક્ષેત્રે ઊભી થયેલ મુશ્કેલીઓના ઉકેલ તરફ દૃષ્ટિ નાખીએ. જૈવ તકનીકીના આધારે ઉત્પન્ન થયેલ વનસ્પતિનું પરફલન વન્ય જાત સાથે કરવાથી દવાના છંટકાવ વગર જીવાતો અને પેશીજન્ય રોગોનો સામનો કરી શકાય તેમ છે. હાલમાં મેક્સિકોમાં વર્ષો સુધી મકાઈનો સારો પાક લઈ શકાય તેવી એક મકાઈની જાત શોધી કાઢવામાં આવી છે. નવાઈની વાત તો એ છે કે તેનું વાવેતર દર વર્ષે કરવાની જરૂર નથી હોતું.

કૃત્રિમ ખાતર પર આધાર રાખ્યા વિના મબલક પાક મેળવવા તરફ વૈજ્ઞાનિકોએ પોતાનું સંશોધન કેન્દ્રિત કર્યું છે. નાઇટ્રોજનનું સ્થિરીકરણ કરનાર સૂક્ષ્મજીવોનો ફેલાવો ખેતરમાં કરવાથી સારા પ્રમાણમાં પાક ઊપજે છે. બીજી એક યોજના મુજબ અળસિયાં વડે ખેતર ખેડી શકાય. અળસિયાં ખોરાક મેળવવા જમીનની ઊથલપાથલ કરતાં હોય છે અને સાથે સાથે મળત્યાગ વડે સેંદ્રિય દ્રવ્યોનો ફેલાવો પણ કરે છે.

હાલમાં મધ્યસ્થ સરકારના જૈવ તકનીકી વિભાગે સૌરાષ્ટ્રના મોચા ગોરાસર ગામને આદર્શ જૈવ ગામ(bio-village)માં ફેરવવા 41 લાખ રૂપિયાની યોજના મંજૂર કરી છે. આ યોજના અન્વયે ભાવનગરની CSMRI સંશોધન સંસ્થાએ દરિયાનાં પાણીને લવણ-રહિત બનાવવાની પ્રક્રિયા શોધી છે. આ ગામના ખેડૂતોને માત્ર નૅશનલ પ્રયોગશાળાઓએ તૈયાર કરેલ જૈવ ખાતરનો પુરવઠો પૂરો પાડવામાં આવશે અને જીવાત તેમજ પેશીઓના નિર્મૂલન માટે જૂનાગઢના કૃષિ-સંશોધન ક્ષેત્રમાં બનાવવામાં આવેલ કુદરતી કીટકનાશકો વડે ઉપચાર કરવામાં આવશે.

જૈવિક વિવિધતા(bio-diversity)ની જાળવણી માનવીના વિકાસ માટે ખાસ અગત્યની પુરવાર થઈ છે. સ્મિથસ્નોનિયન ઇન્સ્ટિટ્યૂટના ટૉમસ ઇ. લવજૉયના મંતવ્ય મુજબ તેનો વિશેષ લાભ કૃષિ અને આરોગ્ય-પરિચર્યા ક્ષેત્રે થઈ રહ્યો છે. ભારતનું સર્જન કરી શકાય તેવા ‘હર્બલ-બ્યૂટી-પાર્લરો’નો વ્યાપ દેશ-વિદે-

શોમાં ફેલાયો છે. વાસ્તવમાં આયુર્વેદીય, પરંતુ હાલમાં હર્બલ-મેડિસિન એટલે કે વનસ્પતિજન્ય દવાઓનો પ્રચાર દેશ-વિદેશમાં પણ થઈ રહ્યો છે.

જૈવ વિદ્યાકીય ક્ષેત્રે હાંસલ કરેલ સિદ્ધિઓનો લાભ સર્વેને મળી રહે, જૈવિક વિવિધતા જળવાય, પુનઃચક્રણ(recycling)ની પાણીની તંગીનું નિવારણ થાય, તેમજ આધુનિક પ્રગતિ તેમજ પરંપરાગત નક્કર મૂલ્યો અને પદ્ધતિનો સમન્વય થાય – આ બધા મુદ્દાઓને ધ્યાનમાં રાખીને આ પરિસંવાદમાં મારા વિચારોની રજૂઆત કરી છે. આ વિચારોના સંદર્ભમાં વિશ્વકોશમાં જૈવ વિદ્યાકીય ક્ષેત્રે સજીવસૃષ્ટિનું વર્ણન. સજીવની ઉત્પત્તિ અને ઉદવિકાસ જેવા પાઠ્ય-પુસ્તકીય વિષયો પૂરતું મર્યાદિત રાખવાને બદલે, જૈવ વિદ્યાક્ષેત્રે સધાયેલી પ્રગતિ, તેના અતિરેક વડે ઉદભવેલા માનવીને મૂંઝવતા પ્રશ્નો, તેના ઉકેલ વિશેની માહિતી નિષ્ણાત ઉપરાંત સામાન્ય જિજ્ઞાસુ વ્યક્તિને ગુજરાતી વિશ્વકોશ દ્વારા મળી રહે તેવી વ્યવસ્થા આવશ્યક છે. વિશ્વકોશ તકનીકી વિષયોનો સંદર્ભગ્રંથ અને સંશોધનનું ઉપકરણ બને અને એ રીતે જૈવ વિદ્યાના ચમત્કારનું દર્પણ બની રહે તેમાં તેનું સાર્થક્ય છે.

સમાજવિદ્યાઓના સંદર્ભમાં

રમેશ ભા. શાહ

9

પશ્ચિમના દેશોમાં ઐહિક વિશ્વને સમજવાની જે તીવ્ર જિજ્ઞાસા કેટલીક સદીઓથી પ્રગટેલી છે તેના એક આવિષ્કાર રૂપે આપણને સંશોધનો અને તેમના આધાર પર પુસ્તકો તથા સામયિકોના રૂપમાં વિપુલ પ્રમાણમાં સાહિત્ય ઉપલબ્ધ થયું છે. અહીં સંશોધનને સ્વ. મશરૂવાળાએ આપેલા અર્થમાં સમજવાનું છે : ન જાણેલું જાણવું અને જાણેલું સુધારવું એટલે સંશોધન. આવાં સંશોધનો માનવસુખાકારી અને માનવજાતની પ્રગતિને નજર સમક્ષ રાખીને આગળ વધે તેને ઇચ્છનીય લેખવામાં આવે છે; જોકે બધા જ ઐહિક વિષયોનું ખેડાણ તેની તત્કાળ ઉપયોગિતાને નજર સમક્ષ રાખીને કરવામાં આવે છે એવું નથી.

આ પ્રકારના સંશોધનમૂલક વિદ્યાકીય પુરુષાર્થનાં પરિણામો આપણને વિવિધ સ્વરૂપે પ્રગટ થયેલાં જોવા મળે છે. શિક્ષણની સંસ્થાઓમાં જોડાતા વિદ્યાર્થીઓ માટે પાઠ્યપુસ્તકો, લેખસંચયો અને બીજા સ્વરૂપે સંદર્ભગ્રંથો, વિવિધ અભિગમથી તૈયાર કરવામાં આવેલા શબ્દકોશો, વિવિધ વિદ્યાશાખાઓ માટેના પારિભાષિક કોશો અને એન્સાઇક્લોપીડિયા કે વિશ્વકોશો – એ બધાં અધ્યયનશીલ સમાજ(learning society)ની એક સાંસ્કૃતિક લાક્ષણિકતા છે. અલબત્ત, આવા અધ્યયનશીલ નાગરિકો નાની લઘુમતીમાં હોય છે, પરંતુ એ લઘુમતી જ સમાજનું નેતૃત્વ કરતી હોય છે. આ સમાજના વિદ્યાભિમુખ નાગરિકો તેમને લાધેલા જ્ઞાનને લેખિત સ્વરૂપે પ્રગટ કર્યા વિના રહી શકતા નથી; એવા

જ અધ્યયનશીલ અન્ય નાગરિકો એ જ્ઞાનનું શોધન કર્યા વિના રહી શકતા નથી અને આ પ્રક્રિયામાં ઉપલબ્ધ થતાં જ્ઞાન અને માહિતીનો ઉપયોગ કરવાનું વલણ એ સમાજોમાં વ્યાપક રીતે કેળવાયેલું છે, એટલે કે ઐહિક વિષયોના જ્ઞાનને એ સમાજોમાં એક મૂલ્ય પ્રાપ્ત થયેલું છે. તેથી સમાજને ઉપલબ્ધ જ્ઞાન અને માહિતીનો સંચય કરતું વિપુલ સાહિત્ય એ સમાજોમાં પ્રગટ થતું રહે છે. તેના એક ભાગ રૂપે 'એન્સાઇક્લોપીડિયા બ્રિટાનિકા' જેવા સર્વસામાન્ય સ્વરૂપના અને અર્થશાસ્ત્ર, પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાનો, ટૅકનૉલૉજી વગેરે ચોક્કસ વિષયો પરના જ્ઞાનકોશો કે વિશ્વકોશો આપણને અંગ્રેજીમાં મોટી સંખ્યામાં જોવા મળે છે.

વિશ્વકોશના મધ્યવર્તી ઉદ્દેશો

'એન્સાઇક્લોપીડિયા' શબ્દ જે ગ્રીક શબ્દ પરથી ઊતરી આવ્યો છે તેનો એક અર્થ અંગ્રેજીમાં 'જનરલ એડ્યુકેશન' થાય છે. આમાંથી 'જનરલ એડ્યુકેશન'ના અર્થ વિશે સ્પષ્ટતા કેળવવાનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે; પરંતુ શબ્દ કોઈ એક અર્થનો ભાર લઈને ચાલતો નથી. તેમાં કાળક્રમે નવા નવા અર્થો ઉમેરાતા રહે છે. જેને આપણે 'વિશ્વકોશ' કહ્યો છે તેની બાબતમાં પણ આવું જ બન્યું છે. આરંભમાં જ્ઞાનના બધા વિષયોને આવરી લેતા કોશો તૈયાર થયા, સમય જતાં વિષયવાર કોશો તૈયાર થયા. આ વિષયવાર કોશોમાં પણ આવરી લેવામાં આવેલા મુદ્દાઓ અને ચર્ચાના વ્યાપ તથા સ્તરની બાબતમાં મોટા તફાવતો પડવા માંડ્યા. અર્થશાસ્ત્રમાં એક જ ગ્રંથમાં સમાઈ જતો કોશ પણ છે અને ચાર મોટા ગ્રંથોમાં સમાવાયેલો કોશ પણ છે. (આનુષંગિક રીતે અહીં એ ઉમેરવું જોઈએ કે તેનું મૂળ નામ The New Palgrave : A Dictionary of Economics રાખવામાં આવ્યું છે. ગઈ સદીનાં અંતિમ વર્ષોમાં કદાચ એ એક પારિભાષિક કોશ રૂપે પ્રગટ થયો હશે, તેની છેલ્લી આવૃત્તિ વિશ્વકોશ જ છે.) આની સાથે વિવિધ વિષયોના પારિભાષિક કોશો પણ મોટી સંખ્યામાં પ્રગટ થયા છે. તેમાં કેવળ પારિભાષિક શબ્દોની વ્યાખ્યા જ કરવામાં આવી હોય એવું બનતું નથી. તેની સાથે સંલગ્ન મુદ્દાઓની ચર્ચા પણ સંક્ષેપમાં કરવામાં આવી હોય છે. આમ 'એન્સાઇક્લોપીડિયા' શબ્દની છત્રછાયા નીચે ભારે વૈવિધ્ય ધરાવતા કોશો આપણને જોવા મળે છે. તેથી તેમના વિશે ઝાઝી અર્થપૂર્ણ વ્યાપ્તિઓ થઈ શકે તેવી સ્થિતિ આજે રહી નથી; તેમ છતાં આ પ્રકારના કોશોની બાબતમાં જે થોડી વ્યાપ્તિઓ સર્વસામાન્ય રીતે થઈ શકે તેમ છે તે નીચે પ્રમાણે છે :

1. પ્રસ્તુત ગણવામાં આવેલાં જ્ઞાન અને માહિતીનાં ક્ષેત્રોના અદ્યતન (latest) જ્ઞાન-માહિતીને અધિકૃત (authentic) રીતે રજૂ કરવામાં આવે છે. સંભવિત વાચક અને તેને અનુલક્ષીને ચર્ચાનો સ્તર જે હોય તે, તેમાં ઉપર્યુક્ત બે બાબતો પર

ભાર મૂકવામાં આવે છે. જે તે વિષયની માહિતી ભરોસાપાત્ર અને અદ્યતન હોવી જોઈએ.

2. જ્ઞાન અને માહિતીની રજૂઆતનો એક સ્પષ્ટ અભિગમ હોય છે, તેની એક ચોક્કસ તરેહ હોય છે; દા. ત., જે તે ક્ષેત્રમાં પ્રદાન કરનાર વ્યક્તિઓના જીવનની રૂપરેખામાં કઈ બાબતોનો સમાવેશ કરવામાં આવશે તે વિશે સ્પષ્ટતા પ્રવર્તતી હોય છે.

3. જ્ઞાનની રજૂઆત સગવડભરી રીતે કરવામાં આવે છે; દા. ત., અધિકર-ણોને અકારાદિ ક્રમમાં ગોઠવવામાં આવે છે અને મોટી સંખ્યામાં cross references આપીને વાચકને માર્ગદર્શન આપવામાં આવે છે.

4. વિશ્વકોશ કેવળ શબ્દકોશ નથી, જેમાં શબ્દો કે શબ્દસમૂહોની વ્યાખ્યા કરીને અટકી જવામાં આવ્યું હોય; તેમ એ પાઠ્યપુસ્તક પણ નથી, જેમાં બધી જ બાબતો વિષયનો અભ્યાસ શરૂ કરનાર વિદ્યાર્થીને નજર સમક્ષ રાખીને એકડે એકથી સમજાવવામાં આવી હોય. આ બેની વચ્ચે નિર્ધારિત વિશ્વકોશ કેવું સ્વરૂપ ધારણ કરશે તે જે તે કોશના સંપાદકો તેમના સંભવિત વાચકોની જરૂરિયાતને નજર સમક્ષ રાખીને નક્કી કરતા હોય છે.

અહીં મારે સામાજિક વિજ્ઞાનોને સ્પર્શતા જ્ઞાનકોશોના સંદર્ભમાં વિશ્વકોશની રચનાનાં કેટલાંક પાસાંની ચર્ચા કરવાની છે. સામાજિક વિજ્ઞાનોમાં કઈ સમાજવિ-દ્યાઓનો સમાવેશ કરવો ઘટે એ એક અભિપ્રાયનો વિષય છે, પરંતુ મારી આજની ચર્ચાના સંદર્ભમાં આ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો નથી. મેં ચાર કોશોને નજર સમક્ષ રાખીને ચર્ચા કરી છે :

1. Encyclopaedia of the Social Sciences, પ્રથમ આવૃત્તિ, 1930–35, 15 ગ્રંથો.
2. International Encyclopaedia of the Social Sciences, પ્રથમ આવૃત્તિ, 1968, 18 ગ્રંથો.
3. The Social Science Encyclopaedia, બીજી આવૃત્તિ, 1995, એક ગ્રંથ.
4. Encyclopaedia of Economics, 1982, એક ગ્રંથ.

ઉપર્યુક્ત કોશોને જે ત્રણ ઉદ્દેશોને નજર સમક્ષ રાખીને મેં તપાસ્યા છે તે નીચે પ્રમાણે છે :

1. કયા ઉદ્દેશો અને વાચકોને નજર સમક્ષ રાખીને આ કોશો તૈયાર કરવામાં આવ્યા છે ?

2. અધિકરણોની પસંદગી કઈ રીતે કરવામાં આવી છે ?

3. સામાજિક વિજ્ઞાનો માટેનો વિશ્વકોશ તૈયાર કરવામાં કયા વિશિષ્ટ પ્રશ્નો ઊભા થાય છે ?

ઉદ્દેશો અને વાચકો

સામાજિક વિદ્યાઓને આવરી લેતો જે પ્રથમ કોશ આ સદીના પૂર્વાર્ધમાં અમેરિકામાં પ્રગટ થયો તે તૈયાર કરવા પાછળના ઉદ્દેશની ચર્ચા એના સંપાદકે ટૂંકમાં કરી હતી. તેમણે નોંધ્યું હતું કે વીતેલા દસકાઓમાં સામાજિક વિજ્ઞાનો પોતાની રીતે વિકસ્યાં છે. આ બધાં વિજ્ઞાનોએ પોતાના દૃષ્ટિબિંદુથી માનવીના વર્તનનો અભ્યાસ કર્યો છે, પરંતુ માનવીના વર્તનને અખિલાઈમાં જોવા-તપાસવા-ની જરૂરિયાત સ્વયંસ્પષ્ટ છે. તેથી માનવીના સામાજિક વર્તનના વિવિધ દૃષ્ટિએ થયેલા અભ્યાસોને એકસાથે મૂકી આપતા પ્રકાશનની આવશ્યકતા છે, એમ પ્રસ્તુત કોશના સંપાદક જ નહિ, અમેરિકાનાં ઘણાં શૈક્ષણિક મંડળો અને વિદ્વાનો પણ માનતા હતા. એ જરૂરિયાત સંતોષવાના એક સાધન તરીકે સામાજિક વિજ્ઞાનોનો વિશ્વકોશ તૈયાર કરવામાં આવ્યો હતો.

1968માં જે International Encyclopaedia of the Social Sciences પ્રગટ થયો તેમાં ઉદ્દેશોની ચર્ચા વધુ વિગતે કરવામાં આવી હતી. તેમાં નીચેના ઉદ્દેશો નોંધવામાં આવ્યા હતા :

1. અધ્યાપકોમાં પ્રવર્તતા સર્વસામાન્ય અભિપ્રાયને ટાંકીને નોંધવામાં આવ્યું હતું કે ‘‘ભૌતિક વિજ્ઞાનોના વિદ્યાર્થીઓ માટે જે જરૂરિયાત પ્રયોગશાળાની છે, તેવી જ જરૂરિયાત સામાજિક વિજ્ઞાનોનો અનુસ્નાતક-કક્ષાએ અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓને વિશ્વકોશની છે.’’

2. વેપારી-ઔદ્યોગિક પેઢીઓ સરકારી વિભાગો અને સંસ્થાઓ વગેરે બિન-શૈક્ષણિક ક્ષેત્રોમાં કામ કરતા સામાજિક વૈજ્ઞાનિકો ગ્રંથાલયોમાં જઈને સંખ્યાબંધ સંદર્ભગ્રંથો જોઈ શકે નહિ. તેમને એકસાથે વિવિધ વિદ્યાશાખાઓમાં પ્રસ્તુત વિષય પર થયેલા ખેડાણનો ખ્યાલ એકસાથે કોશમાં મળી જાય. આમ એક હાથવગાને સગવડભરેલા સાધન તરીકે કોશ તેમને કામ આપી શકે.

3. ઉચ્ચશિક્ષણની સંસ્થાઓમાં કામ કરતા વિવિધ વિદ્વાનોને પણ આ પ્રકા-રના સંદર્ભગ્રંથની જરૂરિયાત જણાતી હતી. આ પ્રકારના કોશથી પોતાની વિદ્યા-શાખા સાથે સંકળાયેલી અન્ય વિદ્યાશાખાઓના મુખ્ય પ્રવાહો અને તેમાં ચર્ચવામાં આવેલા મુખ્ય પ્રશ્નોનો ખ્યાલ જે તે વિદ્યાશાખાના અભ્યાસીને આવી જાય તે તેની એક ઉપયોગિતા છે.

4. ઉચ્ચશિક્ષણ સાથે સંકળાયેલા બધા જ અધ્યાપકો તેમના વિષયનાં વિવિધ

પાસાંના પ્રવાહોથી વાકેફ રહી શકતા નથી, કારણ કે તેમને તેમના અધ્યાપન અને સંશોધનની જરૂરિયાતને કારણે વિશેષીકરણ સાધવું પડતું હોય છે; તેમ છતાં તેમને પોતાના વિષયનાં અન્ય ક્ષેત્રોમાં થઈ રહેલા વિકાસ વિશે અવારનવાર જાણકારી મેળવવી પડતી હોય છે. સામાજિક વિજ્ઞાનોને આવરી લેતો કોશ આ જરૂરિયાત સારી રીતે સંતોષી શકે.

સામાજિક વિજ્ઞાનો અંગેના 1995માં પ્રગટ થયેલા કોશમાં ઉપર વિસ્તારથી રજૂ કરવામાં આવેલા ઉદ્દેશોનો સાર આપતા હોય એમ તેના સંપાદકે નોંધ્યું છે : ‘‘કોશનો ઉદ્દેશ વિશેષીકરણ પામેલા ન હોય એવા સુશિક્ષિત વાચકોની જરૂરિયાત સંતોષવાનો છે. આમાં સામાજિક વૈજ્ઞાનિકો, સામાજિક વિદ્યાઓના વિદ્યાર્થીઓ, પત્રકારો, મૅનેજરો, આયોજકો અને વહીવટદારોનો સમાવેશ થાય છે.’’ આવા વાચકોને સામાજિક વિજ્ઞાનોનું ‘‘વ્યાપક ફલક પર પ્રમાણભૂત અને અદ્યતન જ્ઞાન સગવડભરેલા સ્વરૂપે સુલભ કરવાના ઉદ્દેશથી’’ પ્રેરાઈને પ્રસ્તુત કોશનું આયોજન કરવામાં આવ્યું છે.

આમાંથી ફલિત થતા મુદ્દાને સ્પષ્ટ કરીએ. સામાજિક વિજ્ઞાનો માટેના કોશો (તે વ્યક્તિગત વિષય માટે તૈયાર કરવામાં આવ્યા હોય કે તેમાં અનેક વિષયોને સમાવી લેવામાં આવ્યા હોય) વાચકોના એક ચોક્કસ વર્ગને ધ્યાનમાં રાખીને તૈયાર કરવામાં આવ્યા હોય છે. તેમનો વાચકવર્ગ જે તે વિષયનો અનુસ્નાતક--કક્ષાએ અભ્યાસ કરી ચૂક્યો હોય છે અથવા કરી રહ્યો હોય છે. આ બાબતમાં તે ‘બ્રિટાનિકા’ જેવા સર્વસામાન્ય (જનરલ) સ્વરૂપના કોશોથી જુદા પડે છે.

અધિકરણોની પસંદગી

સામાજિક વિજ્ઞાનો માટેના આંતરરાષ્ટ્રીય કોશ માટે અધિકરણોની પસંદગી કઈ રીતે કરવામાં આવી તેનું વર્ણન તેમાં કરવામાં આવ્યું છે. પ્રત્યેક મુદ્દા(topic)ને તેના અંગભૂત ઘટકોમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યો અને એ પ્રત્યેક ઘટક માટે લેખો તૈયાર કરાવવાનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો. તેની સાથે એ પણ નક્કી કરવામાં આવ્યું કે કોઈ લેખ 5,000 શબ્દોથી વધારે લાંબો ન હોવો જોઈએ. આ રીતે અધિકરણો-ની જે યાદી સંપાદકમંડળે તૈયાર કરી તે જે તે વિષયના પસંદગીના વિદ્વાનો પર મોકલી આપવામાં આવી. તેની સાથે તેમને એક વિનંતી કરવામાં આવી : ‘‘યાદીમાં સમાવિષ્ટ કોઈ અધિકરણ (topic) તમને બિનજરૂરી જણાય તો તેના પર ચોકડી મારશો. તમારી દૃષ્ટિએ કોઈ મુદ્દો સમાવવા જેવો હોય અને તે રહી ગયો હોય તો તે નોંધશો.’’ આ રીતે સુધારાવધારા સાથે જે યાદીઓ પરત આવી તેના પર વિચાર કરીને અધિકરણોની યાદીને અંતિમ સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું.

અર્થશાસ્ત્રના જે કોશનો મેં ઉપર ઉલ્લેખ કર્યો છે તેમાં પણ અધિકરણોની

પસંદગીની પ્રક્રિયા વર્ણવવામાં આવી છે. એ કોશના સંપાદકોએ તેમની જ પ્રકા-શન-પેઢી દ્વારા પ્રગટ કરવામાં આવેલા પારિભાષિક કોશથી પ્રારંભ કર્યો. તેમાં આપવામાં આવેલા 1,400 જેટલા પારિભાષિક શબ્દોમાંથી 200ને અધિકરણો માટે પસંદ કરવામાં આવ્યા. તે શબ્દો સંપાદકોને મહત્વના લાગ્યા હતા, કેમ કે, તેમની વધુ વિગતે ચર્ચા કરી શકાય તેમ હતી. એ 200 અધિકરણોની યાદી 50 જેટલા અર્થશાસ્ત્રીઓ પર મોકલી આપવામાં આવી હતી. તેમણે જે સૂચનો કર્યાં તેમાંથી છેવટે 310 અધિકરણોની યાદી તૈયાર કરવામાં આવી. આ પછી જે અધિ-કરણો માટે અધિકારી લેખકો મળી શક્યા નહિ તે પડતાં મૂકવામાં આવ્યાં. એ જ રીતે લખાઈને આવ્યા પછી જે અધિકરણો, તેમાં થયેલી ચર્ચાના આધારે સમાવવા જેવાં ન લાગ્યાં તે પણ પડતાં મૂકવામાં આવ્યાં. અલબત્ત, આ રીતે પડતાં મૂકવાં પડેલાં અધિકરણોની સંખ્યા મોટી ન હતી.

અધિકરણોની પસંદગી અંગેની આ ચર્ચામાંથી બે નોંધપાત્ર મુદ્દાઓ ફલિત થાય છે. એક, જે તે વિષયના ચારપાંચ વિદ્વાનોની બનેલી સમિતિ તેમની સમજના આધારે અધિકરણોની પસંદગી સંતોષકારક રીતે કરી શકે નહિ. તે માટે વિદ્વાનોના એક મોટા સમૂહને સામેલ કરવો પડે. બીજું, જે તે વિષયના પારિભાષિક કોશનો ઉપયોગ આ હેતુ માટે બહુ વિવેકપૂર્વક કરવો પડે. તેમાં સમાવવામાં આવેલા મોટા ભાગના શબ્દો વિશ્વકોશમાં અપેક્ષિત ચર્ચાનો ભાર ખમી શકે તેવા નથી હોતા. આ બીજો મુદ્દો નોંધપાત્ર લાગવાનું કારણ મારે સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ. આપણા ‘ગુજરાતી વિશ્વકોશ’ માટે આર્થિક બાબતોને સ્પર્શતાં અધિકરણોની યાદી બનાવવા માટેની સમિતિનો હું એક સભ્ય હતો. તેમાં અધિકરણોની પસંદગીમાં અમે પારિભાષિક કોશના અભિગમથી દોરવાઈ જવાની ભૂલ કરી છે એમ હું માનું છું.

પ્રસ્તુત કોશોમાં વિદ્વાનોનાં જીવન એક અધિકરણ તરીકે સમાવેશ પામેલાં છે. આ બાબતમાં વિભિન્ન કોશોમાં વિવિધ અભિગમો જોવા મળ્યા છે. તેની થોડી વિગતે ચર્ચા આપણા માટે પ્રસ્તુત છે. આ સદીના પૂર્વાર્ધમાં પ્રગટ થયેલાં સામાજિક વિજ્ઞાનો અંગેના કોશમાં 4,000 જેટલા વિદ્વાનો પર અધિકરણો લખાવવામાં આવ્યાં હતાં. તેમની પસંદગીમાં એક નકારાત્મક સ્વરૂપની કસોટી અપનાવવામાં આવી હતી : જે તે વિદ્વાન હયાત ન હોવો જોઈએ.

આની તુલનામાં 1968માં પ્રગટ થયેલા આંતરરાષ્ટ્રીય કોશમાં ફક્ત 600 વિદ્વાનોનો જ પરિચય આપવામાં આવ્યો છે. તેના સંપાદકોએ ઓછા જાણીતા વિદ્વાનોને પડતા મૂકવા માટે બે કારણો આપ્યાં હતાં. એક, જેઓ જાણીતા થયેલા ન હોય તેમના વિશે જાણવાની જિજ્ઞાસા ધરાવતા વાચકો અપવાદ રૂપે જ હોઈ શકે. બીજું, એવા વિદ્વાનો વિશે અધિકારપૂર્વક લખી શકે એવા લેખકો ન પણ મળે.

જેમનો પરિચય આપવાનું સ્વીકારવામાં આવ્યું તેમની બાબતમાં પણ એક

ધોરણ સ્વીકારવામાં આવ્યું હતું : એ નામી વિદ્વાન વિદ્યમાન હોય તોપણ તે નિવૃત્ત થયેલા હોય અથવા નિવૃત્તિના આરે પહોંચેલા હોય. આના સંદર્ભમાં 1880 પછી જન્મેલા વિદ્વાનનો સમાવેશ કોશમાં ન કરવાનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો હતો.

જેની બીજી આવૃત્તિ 1995માં પ્રગટ થઈ છે અને જે એક જ ગ્રંથમાં પ્રગટ થયેલો છે તે સામાજિક વિજ્ઞાનોના કોશમાં કુલ કેટલા વિદ્વાનોનો પરિચય આપવામાં આવ્યો છે તે નોંધવામાં આવ્યું નથી, પરંતુ તેમાં ફક્ત છ અર્થશાસ્ત્રીઓને સમાવવામાં આવ્યા છે. જે અર્થશાસ્ત્રીઓને સમાવવામાં આવ્યા છે તેમાં પસંદગી માટેનું કોઈ ધોરણ જણાતું નથી.

અર્થશાસ્ત્ર પરના વિશ્વકોશમાં એક પણ અર્થશાસ્ત્રીનું જીવન આપવામાં આવ્યું નથી. તેનું કારણ આપતાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે ''જીવનચરિત્ર આલેખવા માટેનું સંદર્ભસાહિત્ય (source material) દુર્લભ હોવાથી કોઈ ચરિત્રાત્મક લેખનો સમાવેશ આ કોશમાં કરવામાં આવ્યો નથી.'' આ કારણમાં એક નોંધપાત્ર મુદ્દો અભિપ્રેત છે : કોશમાં અધિકરણો લખવા માટે લેખક સંશોધન કરે તેવી અપેક્ષા રાખવાની નથી. અધિકરણો ઉપલબ્ધ સ્રોતોનો ઉપયોગ કરીને લખવાનાં છે.

વિદ્વાનોનો પરિચય આપવાની બાબતમાં વિભિન્ન કોશોના સંપાદકોએ જે અભિગમ અપનાવ્યા છે તેની બાબતમાં બે મુદ્દાઓ મને નોંધવા જેવા જણાયા છે. એક, જેમ જેમ વિવિધ વિજ્ઞાનોનો વિકાસ થતો ગયો છે તેમ તેમ વિજ્ઞાનોના વિષયવસ્તુને સમાવવા માટે વધુ જગા ફાળવવી પડી છે અને તેથી ચરિત્રાત્મક અધિકરણો માટે ઓછી જગા ફાળવી શકાઈ છે. તેને પરિણામે સમાવવાયોગ્ય વિદ્વાનોની પસંદગીનાં ધોરણો ક્રમશઃ કડક થતાં ગયાં છે. બીજું, પરિચય માટે જે નામી વિદ્વાનોને સમાવવામાં આવ્યા છે તેમના અંગત જીવનની વિગતોને ગૌણ ગણીને તેને એકાદ-બે ફકરામાં સમાવી લેવામાં આવી છે, જ્યારે વિદ્વાને આપેલા પ્રદાન માટે પૂરતી જગા ફાળવવામાં આવી છે; દા.ત., સામાજિક વિજ્ઞાનો અંગેના બે બૃહદ કોશોમાં અર્થશાસ્ત્રી ઍડમ સ્મિથ માટે જે જગા ફાળવવામાં આવી છે તેમાં તેમના અંગત જીવન માટે ફાળવવામાં આવેલી જગા પાંચ ટકાથી ઓછી છે.

સામાજિક વિજ્ઞાનો માટેના કોશના પ્રશ્નો

સામાજિક વિજ્ઞાનો માટેનો વિશ્વકોશ તૈયાર કરવામાં જે કેટલાક પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે તે તેમના આગવા પ્રશ્નો છે એમ હું માનતો નથી. એ જ પ્રકારના પ્રશ્નો પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાનો અને અન્ય વિદ્યાશાખાઓના કોશ તૈયાર કરવામાં થતા જ હશે.

આ સદીના પૂર્વાર્ધમાં જ્યારે સામાજિક વિજ્ઞાનો માટેનો વિશ્વકોશ તૈયાર કરવાની દરખાસ્ત કરવામાં આવી ત્યારે તેની સામે એક વાંધો રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો : સામાજિક વિજ્ઞાનોમાં ઝડપથી પરિવર્તનો આવી રહ્યાં છે. એવી

ટકોર કરવામાં આવી હતી કે વિશ્વકોશ જે દિવસે પ્રગટ થશે એ જ દિવસે કાલબાહ્ય (out of date) થઈ જશે. આજે પણ આ ટીકા સામાન્ય રીતે કરવામાં આવે છે. આજે એમ કહેવામાં આવે છે કે વિશ્વમાં જ્ઞાનનો વિસ્ફોટ થઈ રહ્યો છે.

ઉપરની ટીકાના જવાબમાં પ્રથમ કોશના સંપાદકે જણાવ્યું હતું કે વિશ્વકોશ પસાર થઈ ચૂકેલી પેઢીએ કરેલા પ્રદાનનો નિચોડ આપી શકે. ચાલુ પેઢી વિજ્ઞાનોના ક્ષેત્રે જે વિકાસ સાધી રહી છે તેની બુનિયાદ અગાઉની પેઢીઓએ તૈયાર કરી હોય છે. આ સાથે એ સ્વીકારવામાં આવ્યું હતું કે 25–30 વર્ષે વિશ્વકોશની નવી આવૃત્તિ તૈયાર કરીને તેને શક્ય તેટલો અદ્યતન રાખી શકાય. આમાં એ અભિપ્રેત છે કે જેને ખરેખર જ્ઞાન કહી શકાય તેમાં 5–10 વર્ષના ટૂંકા ગાળામાં કોઈ નોંધપાત્ર વધારો થતો નથી. નવા સિદ્ધાંતો અને વિચારો રજૂ થાય ત્યારે આવેશ અને ઉત્સાહપૂર્ણ ચર્ચાના રૂપમાં ભારે ગરમી પેદા થતી હોય છે, પરંતુ પ્રકાશ ઝાઝો પડતો નથી. નવા વિચારોએ સર્જેલો ઊહાપોહ શમી જાય ત્યારે જ જ્ઞાનમાં ખરેખર કેટલી વૃદ્ધિ થઈ તેનો ખ્યાલ આવે છે. હું મારા વિષયમાંથી દાખલો આપીને આ મુદ્દાને સ્પષ્ટ કરીશ. 1936માં કેઇન્સનું પુસ્તક ‘જનરલ થિયરી’ પ્રગટ થયું ત્યારે તેને કેઇન્સપ્રેરિત ક્રાંતિ તરીકે વધાવી લેવામાં આવ્યું હતું અને બે દસકા દરમિયાન તેને અનુલક્ષી વિપુલ સાહિત્ય લખાયું હતું, પરંતુ આજે હવે કેઇન્સના પ્રદાનને બેત્રણ પાનાંમાં રજૂ કરી શકાય તેમ છે.

વિશ્વકોશ અદ્યતન હોવો જોઈએ એવા આદર્શના સંદર્ભમાં ઉપરની ચર્ચા એક મહત્વનો ફલિતાર્થ ધરાવે છે. આમાં ચર્ચવા જેવો શબ્દ અદ્યતન નથી, પરંતુ જ્ઞાન છે. જ્યાં સુધી નવા વિચારો કે સિદ્ધાંતો ચર્ચાની એરણ પર હોય ત્યાં સુધી એને જ્ઞાન ગણવું કે કેમ એ પ્રશ્ન છે. નવા વિચારો કસોટીમાંથી પાર ઊતરે પછી જ તેમનો જ્ઞાન તરીકે સ્વીકાર થઈ શકે. આ પ્રક્રિયામાં ઠીક ઠીક સમય વીતતો હોય છે. તેથી ધારવામાં આવે તેટલી ઝડપે જ્ઞાનકોશો કાલબાહ્ય થતા નથી. અલબત્ત, તેમાંનો માહિતીને સ્પર્શતો કેટલોક ભાગ કાલબાહ્ય થાય છે.

સામાજિક વિજ્ઞાનોના જ્ઞાનકોશની બાબતમાં જે બીજો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કરવામાં આવ્યો હતો તે વધારે ગંભીર સ્વરૂપનો છે. સામાજિક વૈજ્ઞાનિકો વિવિધ વિચારધારાઓ(સ્કૂલ્સ)માં વહેંચાયેલા હોય છે. પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત કરવામાં આવ્યો હતો કે જ્ઞાનકોશમાં તમે કઈ વિચારધારાને રજૂ કરશો ? અર્થશાસ્ત્રનો દાખલો આપીને કહું તો જેને અર્થશાસ્ત્રનો મુખ્ય પ્રવાહ ગણવામાં આવે છે તેના અર્થશાસ્ત્રીઓ કેઇન્સવાદી, નાણાવાદી એવી અડધો ડઝન જેટલી વિચારધારાઓમાં વહેંચાયેલા છે. આની સાથે જેનો સમાવેશ અર્થશાસ્ત્રીઓના મુખ્ય પ્રવાહમાં કરવામાં આવતો નથી એવા ડાબેરી અર્થશાસ્ત્રનો એક પ્રવાહ પણ સમાંતરે વહી રહ્યો છે. આ બધા અર્થશાસ્ત્રીઓ આર્થિક ઘટનાઓ અને સિદ્ધાંતોને પોતાની દૃષ્ટિએ તપાસે છે અને

તેથી તેમની રજૂઆત અને તેમના નિષ્કર્ષોમાં ઘણા તફાવતો જોવા મળે છે. આને કારણે કઈ વિચારધારા કે પ્રતીતિ ધરાવતા વિદ્વાને અધિકરણ લખ્યું છે તેના પર અધિકરણમાં રજૂ થતા વિચારો અવલંબતા હોય છે; એટલે કે જેની જ્ઞાન તરીકે રજૂઆત થાય છે તે અમુક અંશે આત્મલક્ષી ચીજ બની રહેતી હોય છે.

વિશ્વકોશના જાણીતા આદર્શ સાથે ઉપરની સ્થિતિનો મેળ બેસતો નથી. વિ-શ્વકોશમાં વસ્તુલક્ષી રીતે બધા વિવાદાસ્પદ મુદ્દાઓની રજૂઆત થયેલી હોય એવી અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે; પરંતુ વિવાદાસ્પદ મુદ્દાઓનો ઝીણવટથી અભ્યાસ કરવા છતાં પોતાના ચોક્કસ તારણ પર ન પહોંચ્યો હોય એવો વિદ્વાન ભાગ્યે જ મળે. અલબત્ત, આપણે ત્યાં આવા જળકમળવત્ અનેક વિદ્વાનો મળી આવે છે. આના સંદર્ભમાં The Encyclopaedia of Philosophyના સંપાદકે લીધેલું નિખાલસ વલણ નોંધપાત્ર છે. તેમણે નોંધ્યું હતું કે વિશ્વકોશ પ્રકારના સંદર્ભગ્રંથો તેમની લખાવટની શૈલીને કારણે ખૂબ નીરસ અને કંટાળાભરેલા બની જતા હોય છે. તે બધા હેવાલની શૈલીમાં લખાયેલા હોવાથી તેમની રોચકતા ગુમાવી બેસે છે. તેથી એ સંપાદકે તેમના લેખકોને તેમની પ્રતીતિઓ પ્રમાણે લખવાની અને શૈલી અપનાવવાની છૂટ આપી હતી. અલબત્ત, આ એક વિવાદાસ્પદ નિર્ણય છે, પરંતુ તેમાંથી વાચક ગેરમાર્ગે ન દોરવાય એનો કેટલોક પ્રબંધ કોશમાં થઈ શકે. ચર્ચાનો મુદ્દો એ છે કે વિશ્વકોશના નિર્વિવાદ જણાતા આદર્શોનો અમલ કરવાનું કાર્ય વ્યવ-હારમાં કેટલાક મુશ્કેલ પ્રશ્નો ઊભા કરતું હોય છે અને તેમાં આદર્શો સાથે કેટલીક બાંધછોડ કરવી પડતી હોય છે.

માનવવિદ્યાઓના સંદર્ભમાં

પી. કે. મહેતા

10

અનંત સૃષ્ટિ અને અનંત સમયપ્રવાહમાં પ્રત્યેક માનવ પોતાના મર્યાદિત ક્ષેત્રમાં મર્યાદિત સમયગાળા માટે જીવે છે. સફળ અને પરિપૂર્ણ જીવન જીવવા માટે, સૃષ્ટિની રચનામાં પોતાનું સ્થાન અને પોતાની આગવી ઓળખ ઊભાં કરવા માટે, જીવનની સમજ કેળવવા માટે તથા બની ચૂકેલી અને સતત બનતી ઘટનાઓ તેમજ તેના સંદર્ભમાં થતા અનુભવોને યોગ્ય પરિપ્રેક્ષ્ય / સંદર્ભમાં પ્રસ્થાપિત કરવા માટે પ્રત્યેક માનવનું જ્ઞાન-ફલક વિસ્તૃત બને તે આવશ્યક છે. વિશ્વના ભૌગોલિક અને સમય-પરિમાણો તેની વૈચારિક પૃષ્ઠભૂમિમાં સ્પષ્ટ થાય તે પણ જરૂરી છે.

ઉપર્યુક્ત જરૂરિયાત પરંપરાગત શિક્ષણ સમય અને પાઠ્યક્રમની દેખીતી મર્યાદાઓને લીધે સંતોષી શકે તેમ નથી. માનવીની કારકિર્દી પણ કોઈ ચોક્કસ ક્ષેત્ર પૂરતી મર્યાદિત હોઈ તેને જે તે ક્ષેત્રને લગતા મર્યાદિત અનુભવો જ થાય છે. આ સંદ-ર્ભમાં 'વિશ્વકોશ' જ એકમાત્ર અધિકૃત માહિતીના ભંડાર તરીકે પોતાનું સ્થાન સુનિશ્ચિત કરે છે. 'વિશ્વકોશ' માનવને વિશ્વનો સાક્ષાત્કાર કરાવી શકે છે તથા તેને બૌદ્ધિક રીતે પરિપૂર્ણતા અને સંતુષ્ટિ આપે છે. જ્ઞાનની વિપુલ શાખાઓ, પ્રશાખાઓ હોવા છતાં 'વિશ્વકોશ' પ્રમાણભૂત અદ્યતન માહિતી, સઘન સ્વરૂપમાં, નિષ્કર્ષ રૂપે 'ગાગરમાં સાગર'ની રીતે રજૂ કરે છે.

'વિશ્વકોશ'નો સંબંધ સ્વાધ્યાય-સંસ્કૃતિ સાથે છે. તે વર્ગોમાં

શીખવાતો નથી. તેની વિભાવના અધ્યાપન-કેન્દ્રિત નહિ પણ અધ્યયન-કેન્દ્રિત છે. 'વિશ્વકોશ' આગવી શિક્ષણપદ્ધતિ છે, જે એકથી વધુ બાબતમાં ઓપન યુનિવર્સિટી પદ્ધતિ સાથે સામ્ય ધરાવે છે. ઉદાહરણાર્થે વિવિધ વિષયનિષ્ણાતો દ્વારા સામગ્રીલેખન અને તેના અગાઉથી તૈયાર કરેલ માળખામાં સંપાદન તથા સ્વ-અધ્યયન પર ભાર.

વિશ્વકોશની રચના એક સંતુલનકાર્ય (balancing act) છે : ઉચ્ચ ગુણવત્તાની સામગ્રી, અને તેની પ્રાસાદિક રજૂઆત, અપાર વિષયવ્યાપ પરંતુ રજૂઆત માટે મર્યાદિત શબ્દ/પૃષ્ઠસંખ્યા, સતત વિકસતું જ્ઞાન છતાં અદ્યતન માહિતી, વિવિધ વ્યક્તિઓ દ્વારા લેખન પરંતુ પ્રસ્તુતિ/શૈલીની એકરૂપતા.

'વિશ્વકોશ' એક ચળવળ (movement) છે જે સાંપ્રત વૈશ્વિકીકરણ(Globalisation)ના સમયમાં વૈશ્વિક પરિપ્રેક્ષ્ય (global perspective) કેળવવા માટે આવશ્યક છે.

પ્રૌદ્યોગિકી(technology)ના ઝડપી વિકાસ અને વધતી જતી ઉપલબ્ધતાએ જ્ઞાનાર્જનની જુદી વિભાવનાઓ ઊભી કરી છે. પ્રણાલિકાગત વાંચન-મનન-લેખનને સ્થાને દર્શન-શ્રવણ-સંકલનની પદ્ધતિ આવવા માંડી છે. એક તરેહ-પરિવર્તન (paradigm shift) આવી રહ્યું છે, જેના પરિણામે વાસ્તવિક સંસ્થાઓ (virtual institutions), સંકલિત ગ્રંથાલયસેવાઓ (Network library services) અને કૉમ્પેક્ટ ડિસ્ક પર જ્ઞાન (knowledge on CD's) જેવી વિભાવનાઓ પ્રચલિત બનતી જાય છે. આ બધું હોવા છતાં મુદ્રિત માધ્યમની ઉપયોગિતા અક્ષુણ્ણ રહેશે.

વિશ્વકોશ અને માનવવિદ્યા

માનવવિદ્યાઓનું વર્ગીકરણ ચુસ્ત રીતે કરવું અશક્ય છે. આ બાબતમાં એકમત પ્રવર્તતો નથી, જેવો વિજ્ઞાનની બાબતમાં પ્રવર્તે છે. સામાન્ય રીતે માનવવિદ્યાઓમાં માનવી દ્વારા પોતાની અંતઃશક્તિ, બુદ્ધિ, સંવેદના દ્વારા વિકસાવેલી વિદ્યાઓ સમાવી શકાય; જે મનુષ્યને પ્રાણીકક્ષાથી જુદું પાડનાર તેમજ માનવજીવનને બૌદ્ધિક/આત્મિક રીતે પુષ્ટ બનાવનાર તથા આંતરિક સમૃદ્ધિ આપનાર હોય છે. ગુજરાતી વિશ્વકોશે ભાષા-સાહિત્ય, લલિતકલાઓ વગેરેને માનવવિદ્યાના ભાગ ગણ્યા છે; પરંતુ વિભાગો અલગ રાખ્યા છે. આ વિભાગ હેઠળ જનમાધ્યમોને સમાવી શકાય, કારણ કે તે ભાષાવિનિયોગથી અસ્તિત્વમાં રહે છે.

ભાષા સર્વવ્યાપી છે. તેને પુષ્ટ કરવાનું, વધુ સમૃદ્ધ બનાવવાનું અને સંપ્રેષણના અસરકારક માધ્યમ તરીકે ઉપયોગ કરતા કરવાનું કાર્ય વિશ્વકોશ-ચળવળથી થઈ શકશે. તે જ રીતે સાહિત્ય અને લલિતકલાઓ પણ સર્વવ્યાપી છે. તે માનવનું સૃષ્ટિ સાથે તાદાત્મ્ય સ્થાપે છે તથા તેની જીવનદૃષ્ટિ અને પરિપ્રેક્ષ્ય વિસ્તૃત કરે છે. સાહિત્યનાં અધિકરણોને પ્રકાર, વિષય, પ્રવર્તકો, કૃતિઓ અને શૈલીના મુખ્ય મથાળા

હેઠળ વર્ગીકૃત કરી શકાય. અધિકરણો માટે સાહિત્યકારો / લેખકોની પસંદગી-નું ધોરણ હયાતી કે નિવૃત્તિનું નહિ, પરંતુ નોંધપાત્ર પ્રદાનનું હોવું આવશ્યક છે.

ભાષા-સાહિત્યનો વ્યાપ અને મહત્વ જોતાં તે માટે અલાયદા વિશ્વકોશનું આયોજન વિચારાય તે યોગ્ય રહેશે.

ગુજરાતી વિશ્વકોશ

ગુજરાતી ભાષામાં મૌલિક લેખન દ્વારા તૈયાર થયેલ ગુજરાતી માધ્યમથી વિશ્વનું જ્ઞાન મેળવવાના સ્રોત તરીકે 'ગુજરાતી વિશ્વકોશ' પ્રસ્થાપિત થયો છે. વિશ્વ અને ભારત અંગેની માહિતી ઉપરાંત ગુજરાત વિશે; તેનાં સાહિત્ય, કલા, સંસ્કૃતિ, ઇતિહાસ, ઉદ્યોગ-વાણિજ્ય, વ્યક્તિગત પ્રતિભાઓ વગેરે વિશે એક જ સ્થળે સવિશેષ અને સવિસ્તર માહિતી આપનાર અને જ્ઞાન પૂરું પાડી પ્રજાની બૌદ્ધિક સજ્જતા વધારવા ઉપરાંત ગુજરાતી ભાષાના વિકાસમાં મહત્વનું પ્રદાન કરનાર તરીકે તેની પ્રતિષ્ઠા રહેશે. અંગ્રેજી માધ્યમથી અભ્યાસ કરનાર ગુજરા-તના લોકોને વિશ્વના લબ્ધપ્રતિષ્ઠ અંગ્રેજી વિશ્વકોશોમાં પોતાનાં રાજ્ય, દેશ અને સંસ્કૃતિની પૂરતી માહિતી નહિ મળી શકે. તેમના માટે તથા ગુજરાતના લગભગ 90 % લોકો કે જે અંગ્રેજી માધ્યમ દ્વારા જ્ઞાનઅર્જનને માટે સક્ષમ નથી તેમના માટે ગુજરાતી વિશ્વકોશ વરદાન-સ્વરૂપ છે. આ માટે વ્યાપક રીતે પ્રજામાં સમજ ઊભી કરવામાં આવે તો ઉમળકાભેર પ્રતિભાવ સુનિશ્ચિત છે અને તેને પરિણામે એક ઝુંબેશ જન્મી શકે.

ઉપર્યુક્ત સંદર્ભમાં વિશ્વકોશ-ચળવળને સ્થાયિત્વ આપવાની અને તેનો બહોળો પ્રચાર-પ્રસાર કરવાની જરૂરિયાત છે, જે માટે વિચારણાર્થે થોડાંક મુદ્દાઓ / સૂચનો કરું છું :

1. વિશ્વકોશ માટે એક સ્વાયત્ત મંડળની રચના કરવી; જેમાં નિષ્ણાતોનું પાયાનું જૂથ હોય, પરંતુ તેનું માળખું વિશાળ આધારવાળું અને વૈવિધ્યપૂર્ણ હોય.

2. વિશ્વકોશ સંસ્થામાં પૂરતી માળખાગત સવલતો અને પૂરતો કાયમી સ્ટાફ હોય તે આવશ્યક છે.

3. વિશ્વકોશ તરફથી વાચકવર્ગ માટે નિયમિત માહિતી-સેવાઓની જોગવાઈ કરવાનું વિચારી શકાય.

4. જ્ઞાન-વિજ્ઞાનમાં થતા સતત પરિવર્તનને ગ્રહણ કરવા, માહિતીસંગ્રહ તથા અથાગ કાર્યને પહોંચી વળવા કમ્પ્યૂટરને કેન્દ્રીય સ્થાન આપવું.

5. વિશ્વકોશનો વધુમાં વધુ ઉપયોગ થાય તે માટે વ્યાપક પ્રચારની રણનીતિ ઘડી શકાય, જેમાં

- વર્તમાનપત્રો સાથે સહકાર-સંકલન કરી વિશ્વકોશને અદ્યતન ઓપ આપે તેવા નિયમિત સ્તંભ દ્વારા પ્રજા સાથે સતત સંપર્ક;
- સરકારી વિભાગો, શૈક્ષણિક તેમજ અન્ય સંસ્થાઓ સાથે સંકલન;
- જે સંસ્થા વિશ્વકોશનો સેટ વસાવે ત્યાં વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ તરફથી 'કોશાભિમુખતા વ્યાખ્યાન'નું વચન;
- પંચાયત તેમજ સહકારી નેટવર્ક સાથે સંકલન દ્વારા 'ગામેગામ વિશ્વકોશ'ની યોજના;
- હરીફાઈઓના માધ્યમથી અધ્યયન-સહાયકર્તા (learning facilitators) શોધી કાઢવા.

6. વિશ્વકોશના 20 ગ્રંથોમાં આપેલાં અધિકરણોને જ વિષયવાર તારવી જે તે વિષય માટેના અલાયદા ખંડ પ્રસિદ્ધ કરવાનું વિચારી શકાય.

7. ભાષા-સાહિત્ય, કૃષિ, ઉદ્યોગ, વિજ્ઞાન, સમાજવિદ્યાઓ વગેરે વર્ગો માટે અલગ વિશ્વકોશો તૈયાર કરવાના આયોજન સાથે 21મી સદી માટેનો ભાવિ પ્રકલ્પ તૈયાર કરી શકાય.

8. વિશ્વકોશને 'કૉમ્પેક્ટ ડિસ્ક' (CD) પર મૂકવું, જેથી તે સરળતાથી ઉપલબ્ધ બને, સંપાદન તથા સંશોધનમાં સુગમતા રહે, બહુમાધ્યમી પ્રસ્તુતિ સરળ બને તથા પરદેશમાં વસતા લગભગ 60 લાખથી વધુ ગુજરાતીઓ (diaspora) સરળતાથી વિશ્વકોશ મેળવી પોતાની આકાંક્ષા પૂર્ણ કરી શકે.

9. વિશ્વકોશ ઇન્ટરનેટ પર મૂકવાનું પણ શક્ય બની શકે તેમ છે.

જ્ઞાનસ્ફોટ એક નિરંતર પ્રક્રિયા છે માટે 'વિશ્વકોશ' પણ એક નિરંતર પ્રવૃત્તિ બનશે તેવી આશા છે.

વિશ્વકોશની આવતી કાલ

સુધીર પંડ્યા

11

વિશ્વકોશ રચવો હોય તો કેટલી કેટલી મુશ્કેલી નડે છે તે વિશ્વકોશ સાથે સંકળાયેલ વ્યક્તિઓ જ કહી શકે. અહીં ગુજરાતી વિશ્વકોશના સંદર્ભમાં કેટલાંક સૂચનો કરવા માગું છું. વિશ્વકોશની સાથે કેટલીક ટૅકનિકલ બાબતો સંકળાયેલી હોય છે. પ્રિન્ટિંગ વિશે સામાન્ય રીતે કહેવાય છે કે ટાઇપ મોટા હોય તો વધુ સારું. પરંતુ એનાં કારણો જુદાં હોય છે. પરિભાષાની થોડી ચર્ચા કરવી જોઈએ એમ પણ સૂચન થયું. આમ વિશ્વકોશના ટૅકનિકલ પાસાની ચર્ચા થઈ શકે તે માટે એક સેમિનાર યોજવો જોઈએ.

જો આ કલાકૃતિ હોય તો સર્જક સિવાય કોઈને કંઈ કહેવાનું રહેતું નથી. પરંતુ તે માત્ર કલાકૃતિ નથી. વાચકો સુધી, ગ્રાહકો સુધી જ્ઞાન પહોંચાડવાની આપણી કોશિશ છે. વિશ્વકોશ વિશે જ્યારે જ્યારે ચર્ચા થાય ત્યારે ચર્ચા કરનારાઓમાં વિશ્વકોશની રચના કરી રહ્યા હોય તેવા કે તેની પ્રવૃત્તિ સાથે સંકળાયેલા લોકો સાથે જ વાત થતી હોય છે, પણ જે ફક્ત ગ્રાહક છે, જેને ફક્ત વિશ્વકોશમાંથી માહિતી મેળવવામાં જ રસ છે એવો એક આખો વર્ગ છે. જેના તરફથી આપણને પ્રતિભાવ મળે અને તેઓ કહે કે આ તમે વિશ્વકોશ બનાવી રહ્યા છો તેમાં અમને અમુક મુશ્કેલી છે, અમને અમુક રસપ્રદ લાગે છે, કે અમારે અમુક જોઈએ છે, અમને આ મળી રહ્યું છે અને આ નથી મળી રહ્યું એની ચર્ચાનો સમાવેશ થઈ શકે તો આપણને ઘણી જાણકારી મળે.

આ જમાનો અત્યારે ખરેખર તો માહિતીયુગનો છે. આપણે અણુયુગ, અવકાશયુગ, વીજાણુયુગ કે કમ્પ્યૂટર યુગની વાત કરી, પણ ખરેખર અત્યારે માહિતીયુગ સર્વત્ર ચર્ચાય છે. લોકોની જરૂરિયાત વિશે આપણો શો ખ્યાલ છે ? શા માટે વિશ્વકોશ કરી રહ્યા છીએ ? આપણે લોકોને માહિતી પહોંચાડવી છે. આપણે મુદ્રણ દ્વારા પુસ્તકોમાં માહિતી બાંધીને લોકો સમક્ષ રજૂ કરી રહ્યા છીએ, પરંતુ અત્યારે માહિતીનાં એટલાં બધાં માધ્યમો ઉપલબ્ધ છે કે જેમ બને તેમ વહેલી તકે – આજે જ – આ વિશ્વકોશની માહિતીને કમ્પ્યૂટરના માધ્યમમાં કેવી રીતે મૂકવી તેનો ઊંડાણથી વિચાર કરવાની જરૂર છે. આ તો કાયમી પ્રવૃત્તિ છે અને આ પ્રવૃત્તિ તો સતત ચાલતી જ રહેવાની છે. માહિતી બદલાતી જાય છે. જ્યારે માહિતી બદલાઈ જાય અને થોડીક માહિતી બદલાય ત્યારે તે ઉમેરવા માટે પાનાંઓનાં પાનાં કે આખો ગ્રંથ ફરી મુદ્રણ કરવો પડે. કમ્પ્યૂટર પર આ બહુ સહેલાઈથી થઈ શકે છે.

હવે અનેક પ્રકારના એન્સાઇક્લોપીડિયા કૉમ્પેક્ટ ડિસ્ક(સી.ડી.)ના સ્વરૂપમાં મળે છે. કમ્પ્યૂટર પર આ બધી માહિતી મૂકીએ ત્યારે એનો ફાયદો એ છે કે ધ્વનિપટ્ટિકાઓ પણ સામેલ થઈ શકે છે. એમાં અનેક જાતનાં ચિત્રો પણ બતાવી શકીએ. સી.ડી. પર આ માહિતી મૂકવામાં આવે ત્યારે એની સાથે દૃશ્ય-શ્રાવ્ય પણ કરી શકીએ. એમાં આકૃતિ, ચિત્ર, નાની ફિલ્મ, ધ્વનિવ્યવસ્થા જોડી શકાય. એને લીધે ગ્રાહકને માહિતી અંગે વધુ ને વધુ રુચિ થાય, રસ જાગે અને આખુંય તત્વ બદલાઈ જાય.

આજે ગ્રંથાલયમાં કામ કરનારને માટે લાઇબ્રેરી સાયન્સ ડિપ્લોમાની જરૂર નથી, પણ કમ્પ્યૂટર સાયન્સમાં ડિગ્રી કે ડિપ્લોમાની જરૂર છે. P.R.L.માં લાઇબ્રેરીમાં કમ્પ્યૂટરાઇઝેશન ધીરે ધીરે વધતું ગયું. માહિતી તો છે, પણ એ માહિતી એટલી વધી ગઈ છે કે એને વ્યવસ્થિત કરવી – એવા સ્વરૂપમાં મૂકવી કે જેથી ગ્રાહકને સહેલાઈથી પહોંચી શકે.

ગ્રંથપાલનું કામ એક જમાનામાં એવું હતું કે ચોપડીઓ ભેગી કરીને રાખવી. જેમ જેમ ચોપડીઓ–સામયિકો વધતાં ગયાં, તેમ તેમ ગ્રંથાલયમાં વર્ગીકરણ, સૂચીકરણ, ચોપડીઓને ગોઠવવી, ગ્રાહકોને સહેલાઈથી અમુક પુસ્તકો મળી શકે એ બધું મુખ્ય કામ હતું. ગ્રંથાલયનો સમય બદલાઈ ગયો છે. યુનિવર્સિટી અને તેમાં ખાસ કરીને રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટમાં, તો ગ્રંથપાલ વાચકના રસને ઉદ્દીપ્ત કરે છે. વાચકને જે માહિતીની જરૂર હોય તે જેમ જેમ ગ્રંથાલયમાં આવતી જાય, તેમ તેમ આપોઆપ તે વાચકના ટેબલ પર આવતી જાય. વિશ્વકોશના ગ્રંથો તૈયાર કરીને બજારમાં કે લોકો સમક્ષ મૂકવા એ પૂરતું નથી. એ તો આ સમગ્રનો એક નાનકડો ભાગ છે. આ માહિતી ગ્રાહકોને કેવી રીતે પહોંચી શકે અને પહોંચાડવી તે અગત્યનું છે અને કમ્પ્યૂટરનો ઉપયોગ વધુ કરીએ તો જ પહોંચી શકે. વિશ્વકોશની

પ્રવૃત્તિમાં એક આખો વિભાગ ઊભો કરવાની જરૂર છે, જેમાં કમ્પ્યૂટર વિજ્ઞાનના લોકો જ બેસશે. એ લોકો જે માહિતી આવતી જાય, એ બધી માહિતીને ભેગી કરીને એને કમ્પ્યૂટર પર મૂકે. દસેક વર્ષ પછી આ ગ્રંથો વેચાશે નહિ અને મળશે તો તે કોઈ મ્યુઝિયમમાં જ જોવા મળશે. બધી આવૃત્તિઓનું પ્રકાશન સી.ડી. પર જ મળશે. વિશ્વકોશ લેવો હોય તે બજારમાં જઈને સી.ડી. જ માગશે. એ આવી રહ્યું છે અને એની શરૂઆત અત્યારે નહિ કરીએ તો ભવિષ્યમાં મોડા પડીશું.

વિશ્વકોશ
ભારતીય ભાષાઓમાં

*	જ્ઞાનસાધનાની પ્રવૃત્તિ	વિ. પ્ર. ત્રિવેદી
*	મરાઠી વિશ્વકોશ	જયંત ર. જોશી
*	બંગાળી વિશ્વકોશ	અનિલા દલાલ
*	હિન્દી વિશ્વકોશ	ગોવર્ધન શર્મા
*	ગુજરાતીમાં વિશ્વકોશપ્રવૃત્તિ	ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા

જ્ઞાનસાધનાની પ્રવૃત્તિ

વિ. પ્ર. ત્રિવેદી

12

પરિસંવાદની આજની પ્રથમ બેઠકમાં વિશ્વકોશની વિભાવના અને કાર્યક્ષેત્રને આવરી લેતાં આપણે વિશ્વકોશનું પ્રયોજન, વિભાવના, પ્રકારો અને સ્વરૂપ, અન્ય કોશોની તુલનામાં ગુજરાતી વિશ્વકોશની વિશિષ્ટતા, તેનું કાર્યક્ષેત્ર અને વ્યાપ, વિષયવસ્તુ અને નિરૂપણ તથા તેનું સાંસ્કૃતિક મૂલ્યવિષયક જે તે વિષયોના તજ્જ્ઞોનાં વક્તવ્યોમાં નિમજ્જન કર્યું. આ બેઠકમાં 'વિશ્વકોશ : ભારતીય ભાષાઓમાં' વિશે જ્યારે આપણે સહચિંતન કરવા એકઠા થયા છીએ ત્યારે વિશ્વકોશના સંદર્ભમાં આપણા દેશમાં થયેલ કાર્યની મુલવણી કરવાનું ધ્યેય નજર સમક્ષ રાખ્યું છે. ભારતની અનેક ભાષાઓમાં આ માટે જે કંઈ કાર્ય થયું છે તેમાંથી મરાઠી, બંગાળી, હિંદી અને ગુજરાતી ભાષામાં થયેલ વિશ્વકોશ માટેની સાધના અને સિદ્ધિઓ જોઈ-તપાસી જવા માટે આ બેઠક રાખી છે. સદભાગ્યે, આપણા આજના સંમાન્ય વક્તાઓ જે તે ભાષાના સર્જકો–લેખકો છે; એટલું જ નહિ, પરંતુ પોતાના વિષયને ન્યાય આપી શકે તે માટેના તજ્જ્ઞો–પરામર્શકો પણ છે. પ્રો. જોશી મરાઠી અને પ્રો. દલાલ બંગાળી ભાષાના બહુશ્રુત વિદ્વાન તરીકે જાણીતા છે. ડૉ. ગોવર્ધન શર્મા હિંદી ભાષાના કવિ-વિવેચક છે અને સાથે સાથે કચ્છી સાહિત્ય-સમાજ વિશે તેમણે ઊંડો અભ્યાસ કરી અનેક પુસ્તકો લખેલ છે. ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યના અગ્રણી સર્જક અને મૂર્ધ-

ન્ય સાહિત્યકાર ડૉ. ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા ગુજરાતી વિશ્વકોશના સંદર્ભમાં પોતાનું વક્તવ્ય આપવાના છે. આ બેઠકનું સવિશેષ ગૌરવ તો એટલા માટે છે કે સમસ્ત પરિસંવાદના ઉદઘાટક ડૉ. દેશપાંડેસાહેબે આ બેઠકનું અધ્યક્ષપદ સંભાળવા સંમતિ આપેલ છે. ડૉ. દેશપાંડે મરાઠી વિશ્વકોશ નિર્મિતિ મંડળ, વાઈના માનનીય સભ્ય તથા ભૂગોળ વિષયના અખિલ ભારતીય મંડળના સ્થાપક પ્રમુખ રહી ચૂક્યા છે. જોકે ગુજરાતને તેમની ઓળખાણ એમ. એન. કૉલેજ, વીસનગર અને ગુજરાત કૉલેજના ભૂતપૂર્વ આચાર્ય તરીકે આપવી ઘટે. મુંબઈ યુનિવર્સિટી, નૅશનલ ઑસ્ટ્રેલિયન યુનિવર્સિટી, કેનબેરા અને યુનિવર્સિટી ઑવ્ કાશ્મીરમાં તેમણે અધ્યાપક તરીકે સેવાઓ આપી છે. રૉયલ જ્યોગ્રૉફિકલ સોસાયટી, લંડનના તેઓ માનાર્હ ફેલો તરીકે ચૂંટાયા હતા. સર્જાતા વિશ્વકોશના અદના સર્જનાત્મક કાર્યકર અને ભૂગોળ વિષયના મોટા ગજાના તજ્જ્ઞ તરીકે તેમની આગવી સૂઝ અને સમજનો નિષ્કર્ષ આપણને આજે મળવાનો છે તે રોમાંચક ઘટના છે.

સાધારણ રીતે વિશ્વકોશ બે પ્રકારના હોઈ શકે. પહેલા પ્રકારમાં વિશિષ્ટ વિષયોને આવરી લેવામાં આવે છે, જ્યારે બીજા પ્રકારમાં તે સર્વવિષયસંગ્રહ બને છે; દા. ત., મરાઠી વિશ્વકોશ સર્વવિષયસંગ્રાહક છે. ભારતીય વાઙ્મયમાં સંદર્ભગ્રંથો–કોશ, અનુક્રમણિકા, નિબંધ-વ્યાપ્તિલેખ, જ્ઞાનસંકલન આદિની પરંપરા ઘણી પ્રાચીન છે. ભારતીય ભાષાઓમાં સંભવતઃ પહેલો આધુનિક વિશ્વકોશ નગેન્દ્રનાથ બસુ દ્વારા સંપાદિત 'બાંગ્લા વિશ્વકોશ' હતો, જે 22 ખંડોમાં પ્રસ્તુત થયો. તેનું પ્રકાશન 1911માં પૂર્ણ થયું. 1916થી 1932 દરમિયાન 25 ભાગમાં હિંદી વિશ્વકોશની રચના શ્રી બસુએ કરી તેનો મૂળ આધાર 'બાંગ્લા વિશ્વકોશ' હતો. આ એક અગાધ પરિશ્રમ અને જંગી નાણાંની જરૂરિયાતવાળું કઠિન કાર્ય હતું. મરાઠી વિશ્વકોશની રચના 23 ખંડોમાં શ્રીધર વ્યંકટેશ કેતકરે કરી. તેનું પ્રકાશન મહારાષ્ટ્રીય જ્ઞાનકોશ મંડળ લિ., પુણેએ કર્યું. તેના પ્રારંભના પાંચ ગ્રંથોનું સ્વરૂપ ગૅઝેટિયર સ્વરૂપનું છે. અકારાદિ ક્રમમાં ખંડ 23માં સંપૂર્ણ અનુક્રમણિકા છે. આ પ્રમાણે મરાઠી જ્ઞાનકોશનું ગુજરાતી રૂપાંતર (બે ખંડો પૂરતું) ડૉ. કેતકરની દેખરેખ નીચે તૈયાર કરીને પ્રકાશિત થયું. આ કોશનું હિંદી રૂપાંતર ડૉ. કેતકરે બે ખંડમાં કરાવ્યું.

1947માં સ્વરાજપ્રાપ્તિ પછી સાહિત્યનાં તમામ અંગોની પૂર્ણ રચના માટેના પ્રયત્નો ભારતીય ભાષાઓમાં થયા છે. પરિણામે આધુનિક વિશ્વકોશ માટે કેટલાક પ્રયાસો થયા છે; દા. ત., તેલુગુ ભાષાસમિતિ(1947)નો પ્રમુખ ઉદ્દેશ તેલુગુ ભાષામાં વિશ્વકોશ રચવાનો હતો. 1,000 પાનાંનો એક એવા 12 ખંડોની યોજના હતી. તેના પ્રત્યેક ખંડનો સંબંધ એક વિશિષ્ટ વિષય અથવા વિષયસમૂહથી છે. 1959 સુધીનાં બાર વર્ષોમાં એના ચાર ખંડો પ્રકાશિત થયા. સાથે સાથે 'તમિળ વિશ્વકોશ'ની

યોજના મુજબ પાંચ ખંડો પ્રસિદ્ધ થયા છે. હિંદી વિશ્વકોશની યોજના 1954માં નાગરી પ્રચારિણી સભા, વારાણસી દ્વારા પ્રસ્તુત થઈ. 1,000 પાનાંનો એક એવા 30 ગ્રંથોની યોજના ભારત સરકાર સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવી, પરંતુ ભારત સરકારની તત્કાલીન વિશેષજ્ઞ સમિતિએ 11 ફેબ્રુઆરી, 1956ના રોજ નક્કી કર્યા મુજબ માત્ર 10 ખંડોમાં અને તે પણ પ્રત્યેક ખંડ 500 પાનાંમાં પ્રકાશિત કરવા માટે સૂચન કર્યું. આ મુજબ પરામર્શક મંડળની નિમણૂક કરવામાં આવી. આ પ્રકાશનને ભારત સરકાર તરફથી સાડા છ લાખ રૂપિયાનું અનુદાન પ્રાપ્ત થયું. પરામર્શક મંડળ અને સંપાદક સમિતિની જવાબદારી નક્કી થઈ. આ માટે ભારત સરકારે સ્વીકારેલ પારિભાષિક શબ્દાવલીનો ઉપયોગ કરવાનો હતો. આ માટે નાગરી પ્રચારિણી સભા, વારાણસીએ તેના નિર્માણકાર્યનો આરંભ 1957માં કર્યો અને વિશ્વકોશ માટે જરૂરી કાર્યાલય, પુસ્તકાલય, સંદર્ભગ્રંથો અને અન્ય વિશ્વકોશોની સહાયતાથી 'કાર્ડ'માં શબ્દસૂચિ 1958 સુધીમાં તૈયાર થઈ ગઈ. મૂળ 70,000 શબ્દોમાંથી 30,000 શબ્દો વિચારાર્થે રાખવામાં આવ્યા. આ તમામ કાર્ય ડૉ. ભગવતશરણ ઉપાધ્યાય દ્વારા માત્ર એક વર્ષમાં સંપન્ન થયું; પણ ડૉ. ગોરખપ્રસાદની નિયુક્તિ વર્ષના અંતે થઈ અને તેમણે વિજ્ઞાન અને ભૂગોળ વિભાગનો કાર્યભાર સંભાળ્યો. 1959ના માર્ચથી પ્રધાન સંપાદક ડૉ. ધીરેન્દ્ર વર્માની નિયુક્તિ કરવામાં આવી. એમણે મુખ્ય કાર્ય ઉપરાંત ભાષા અને સાહિત્યનો વિભાગ સંભાળ્યો. દોઢ વર્ષમાં ઓછામાં ઓછા કર્મચારીઓ સાથે વિશ્વકોશનો પ્રથમ ખંડ પ્રસિદ્ધ થયો. પછી ત્રણ સહાયક સંપાદકોની નિમણૂક સાથે ચાર 'લિપિક' પણ નિમાયા. શરૂઆતમાં 1,400 અધિકરણોનાં શીર્ષકોની પસંદગી થઈ. કેટલાંક અધિકરણો હિંદી ઉપરાંત અંગ્રેજીમાં અને હિંદી વર્ણમાલાના અક્ષરક્રમથી અને વિદેશી નામોને રોમન લિપિમાં મૂકવામાં આવ્યાં. યથાસંભવ વિદેશોમાં ઉચ્ચરિત વિધિએ તે લખવામાં આવ્યાં. વેબ્સ્ટર શબ્દકોશને પ્રમાણભૂત ગણ્યો. દેશમાં વ્યવહૃત ઉચ્ચારણ સ્વીકારાયું. બાકી નાગરી પ્રચારિણી સભાની સ્વીકૃત વર્તનીને અનુકૂળ ઉચ્ચારણને માન્યતા આપવામાં આવી. આ વિશ્વકોશનો આદર્શ 'એન્સાઇક્લોપીડિયા બ્રિટાનિકા' હતો, જેના માત્ર ત્રણ ગ્રંથો 1768માં પ્રકાશિત થયા હતા. અત્યારે તેના 32 ભાગ છે અને પ્રત્યેકમાં 1,000 જેટલાં પૃષ્ઠ છે.

આજની બેઠકમાં ભારતીય ભાષાઓના મરાઠી, બંગાળી, હિંદી અને ગુજરાતી વિશ્વકોશો વિશેની વાત આપણા વિદ્વાન વક્તાઓ કરશે.

કોઈ પણ વિશ્વકોશ માટે વિષયોની પસંદગીનો વિકટ પ્રશ્ન રહે છે. જ્યારે હિંદી વિશ્વકોશના પ્રથમ ખંડનો અંશ મે, 1959માં પ્રેસમાં હતો ત્યારે ગણિત અને ભૂમિતિ માટે વિશેષ 'ટાઇપ', 'ફૉન્ટ્ઝ', જે તે 'ઇક્વેશન' જરૂરી હતાં; ઉપરાંત

કાગળ વગેરે મેળવવાની કઠિનતા હતી. 1960ના પ્રારંભમાં મુદ્રણકાર્યમાં પ્રગતિ થતાં તેના પ્રથમ ખંડનું પ્રકાશન (1960) થયું. પં. ગોવિંદવલ્લભ પંત પરામર્શક મંડળ અને સંપાદક સમિતિના અધ્યક્ષ બન્યા. તેમનું યોગદાન નોંધપાત્ર છે.

ભવિષ્યની પ્રજાઓ – પેઢીઓ આપણા તરફ જોશે ત્યારે તેમને શું દેખાશે – શું સમજાશે ? એટલે હવે પછીના આપણા વિશ્વકોશોના સર્જનમાં, તેનાં પૂરક કે નવીન અધિકરણો લખતી વખતે કે તેના ગ્રંથોના પુનઃસંસ્કરણ કરતી વખતે આ બધાંની આપણે પુનઃવિચારણા કરવી પડશે. (1) વિશ્વમાં ચોમેર ફરીને તેનું નિરીક્ષણ અને વૈજ્ઞાનિક સાધનો દ્વારા નવી નવી ટૅકનૉલૉજીને પ્રયોજીને જે તે તપાસ, (2) ભૌતિક દુનિયાના અંતરિયાળ વિસ્તારોની ખોજ, (3) વસ્તી, (4) સજીવ સૃષ્ટિની વિવિધતા અને રહેણીકરણી, (5) માનવસંસ્કૃતિ અને (6) વિજ્ઞાન – આ દિશાઓમાં કામ કરવું પડશે.

આપણે વિશ્વનું નિરીક્ષણ અને વૈજ્ઞાનિક સાધનો દ્વારા તેની તપાસ કેમ કરીએ છીએ ? આપણું ભૌતિક જગત કેવું બદલાતું જાય છે ? વસ્તીવધારાનાં નવાં દબાણોની કઈ કઈ અસરો થાય છે ? સજીવ સૃષ્ટિનું પાસું કેવું મહત્વ પ્રાપ્ત કરતું જાય છે ? તો વળી આપણી સંસ્કૃતિના વિસ્તારનું દર્શન કેમ કરીને બદલાતું જાય છે ? વિજ્ઞાન અને ટૅકનૉલૉજી માટેના હવેના પડકારો કયા છે ? આ બધી તપાસ આખરે તો પ્રકૃતિ સાથેના મનુષ્યના સંબંધની, કહો કે મનુષ્ય-મનુષ્ય વચ્ચેના સંબંધો સમજવા માટેની છે. કેટલીક આપણી નજીકની તો કેટલીક દૂરની વાતો છે. પાયાની બાબત તો એ છે કે આપણે નવી દુનિયા, નવા આકાશી પદાર્થો વિશે વધુ ને વધુ જાણકારી મેળવવાની વાત છે. આમ પૃથ્વી જ માત્ર નહિ પરંતુ અવકાશ અને સમસ્ત બ્રહ્માંડ – તે બધાંયને આવરી લેતી નવી નવી માહિતીને તપાસી–ચકાસી ચોકસાઈથી સમજવાની વાત છે. 21મી સદી અને આવનાર સદીઓ માટે બેનમૂન માહિતી 'ગુજરાતી વિશ્વકોશ'માં સમાવવાનું આયોજન કરવું ઘટે. આમાં નવા પ્રદેશો, આપણી બદલાતી ભૌતિક દુનિયા, તેના વસ્તીવિસ્ફોટના પ્રશ્નો, સજૈવ વૈવિધ્ય, માનવસંસ્કૃતિ અને વિજ્ઞાનના નવા પડકારો અને પ્રકૃતિ સાથેનો આપણો સંબંધ — આ બધું યોગ્ય રીતે નોંધવું પડશે. અહીં મુખ્ય બાબત તો કોઈ પણ વસ્તુ, વિચાર કે વ્યક્તિ વિશે વધુ ને વધુ જાણવા અંગેની વાત છે, નવી નવી સૃષ્ટિઓને ખૂંદી વળીને શોધવાની છે. આપણી નજર સમક્ષ બનતી કોઈ પણ નવી બાબત માટેની શ્રદ્ધા આપણા યુગનું સર્વોપરી લક્ષણ છે. કરોડો વર્ષો પહેલાં માનવજીવન આ પૃથ્વી પર પ્રગટ્યું હતું; કરોડો મિનિટો પહેલાં અહીં ખ્રિસ્તી ધર્મ ઉદભવ્યો હતો; અને કરોડો કોકોકોલાની બાટલીઓ પહેલાં માત્ર ગઈ કાલની સવાર હતી – આ આપણી ગતિની વાત છે. ગતિમાં બધુંય બદલાય છે પણ નથી બદલાતો પ્રેમ.

શાશ્વત કાળ સુધી બોબ બ્રેન્ડાને ચાહે છે; કૃષ્ણ રાધાને. આ શ્રદ્ધાને લઈને આપણે આપણો વિશ્વકોશ – 'ગુજરાતી વિશ્વકોશ' રચવાની પ્રક્રિયા ચાલુ રાખવાની છે. આ એક સાધના છે. 'ગુજરાતી વિશ્વકોશ' પરિવારની આ જ્ઞાનસાધના આ પ્રકાર-ના પરિસંવાદો દ્વારા હરહંમેશ ફૂલે અને ફાલતી રહે તેવી પ્રભુને પ્રાર્થના કરી, ફરી એક વાર, ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ પરિવાર વતી અને મારા વતી મહેમાનો અને આપ સૌનું ભાવભર્યું સ્વાગત કરી મારું વક્તવ્ય પૂરું કરું છું.

મરાઠી વિશ્વકોશ

જયંત ર. જોશી

13

વીસમી સદીમાં માણસ ચંદ્ર પર પહોંચ્યો એ તો ખરું જ, પણ એથી વધારે મહત્વની વાત એ છે કે મહિલાઓ, એક સમયના ગુલામો અને પરાધીન એવા અનેક જનસમુદાયો મતપેટી સુધી પહોંચ્યાં. સ્વાતંત્ર્ય અને સમાનતા હજી સંપૂર્ણપણે સિદ્ધ થયાં નથી. પણ આજના કહેવાતા કલિયુગમાં આ મૂલ્યો જેટલાં સર્વસ્વીકૃત બન્યાં છે એટલાં પહેલાં કદી પણ નહોતાં. લોકોની ભાષામાં જ્ઞાન મેળવવાનાં સાધનો પૂરાં પાડવાની પ્રવૃત્તિ સ્વાતંત્ર્ય અને સમતા તરફની યાત્રાનો એક ભાગ છે. ગુજરાતી, મરાઠી વગેરે ભાષાઓમાં રચાઈ રહેલા વિશ્વકોશોની પાછળ આ પ્રેરણા રહેલી છે.

મરાઠી વિશ્વકોશ પર આવું તે પહેલાં મરાઠી ભાષા વિશે થોડી પાર્શ્વભૂમિ. ''વેદ સંપન્ન છે, પણ તે અતિશય કૃપણ પણ છે; કારણ કે તે પોતાનો જ્ઞાનભંડાર માત્ર ત્રણ વર્ણના લોકો માટે ખુલ્લો રાખે છે.'' એવું કહીને સંત જ્ઞાનેશ્વરે લોકોની ભાષામાં અને બધા લોકો વાંચી શકે તે હેતુથી પોતાનો અમરગ્રંથ 'જ્ઞાનેશ્વરી' રચ્યો. તેઓ સંસ્કૃતમાં પોતાની ગીતા પરની આ ટીકા લખીને વિદ્વન્માન્ય થઈ શક્યા હોત પણ તેમને બધાં લોકો સુધી ગીતાનો સંદેશ પહોંચાડવો હતો. તેથી તેમણે ભાષા ઘડતાં ઘડતાં એક મહાન કાવ્ય નિપજાવવાનો પુરુષાર્થ કર્યો. અહીં, હું 'પુરુષાર્થ' શબ્દ રૂઢ છે માટે વાપરું છું; ખરેખર તો જ્ઞાનેશ્વરે જે કામ કર્યું તે એક માતા કે તેમના જેવો માતૃહૃદયી માણસ જ કરી શકે.

મરાઠી ભાષા અને તેનું જ્ઞાન લોકો માટે સુલભ બનાવવાની વાત કરતા હોઈએ ત્યારે છત્રપતિ શિવાજી મહારાજે વિદ્વાનો પાસે તૈયાર કરાવેલો 'રાજ્યવ્ય-વહારકોશ' પણ યાદ આવે. તે સમયની રાજકાજની ભાષા ફારસી બની ગયેલી અને દૂરદષ્ટિવાળા શિવાજી મહારાજને આ બદલવું જરૂરી લાગ્યું હતું. એ જ રીતે, મહાન સમાજસુધારક મહાત્મા ફુલેએ પણ સ્ત્રીઓ અને શૂદ્રો માટે જ્ઞાનના દરવાજા ખોલવાનો નિશ્ચય કરેલો અને સીધીસાદી મરાઠીમાં લોકોને કેળવવા માટે પોતાની કૃતિઓ રચી. લોકમાન્ય ટિળકે પણ પોતાનો 'ગીતારહસ્ય' ગ્રંથ મરાઠીમાં રચ્યો. એવું કહેવાય છે કે જ્યારે તેમને એવું પૂછવામાં આવ્યું કે 'ઑરાયન' જેવા ગ્રંથો અંગ્રેજીમાં લખ્યા પછી 'ગીતારહસ્ય' મરાઠીમાં કેમ લખ્યું ત્યારે એમણે રમૂજમાં કહેલું કે ગીતાનો કર્મમાં પ્રવૃત્ત રહેવાનો સંદેશ અંગ્રેજો તો જાણે જ છે, આપણા લોકોને આ સંદેશની ખાસ જરૂર છે. ટિળક પોતે મહાન વિદ્વાન હતા પણ તેઓ સરળ મરાઠીના આગ્રહી હતા. મંડાલેથી છૂટી આવ્યા પછી તેમના પત્ર 'કેસરી'માં જ્યારે તંત્રીપદ સંભાળનારા તેમના સહકાર્યકરે 'લોકમાન્યાંચિ બંધમુક્તતા' એવું લખ્યું ત્યારે તેમણે એના પર ચેકો મારી સુધાર્યું 'ટિળક સૂટલે' (ટિળક છૂટ્યા).

આ રીતે મરાઠી ભાષા ઘડાતી ગઈ અને તેને ગ્રંથસાહિત્ય, પત્રકારત્વ અને રંગભૂમિની સમૃદ્ધ પરંપરા મળી; પણ આજે આ પરિસ્થિતિ થોડીક બદલાઈ રહી છે. અન્ય પ્રાદેશિક ભાષાઓની જેમ જ આ ભાષા પર ફરી પાછો અંગ્રેજી ભાષાનો પ્રભાવ વધવા લાગ્યો છે. મહારાષ્ટ્રમાં જ્ઞાનભાષા તરીકે અંગ્રેજીનો પ્રચાર અંગ્રેજી માધ્યમની શાળાઓ દ્વારા ફરી વધવા લાગ્યો છે. તે સમયે વિશ્વકોશો જેવા સાહિ-ત્યની જરૂરિયાત પણ વધુ પ્રસ્તુત બની છે. એક સમયે સંસ્કૃત, એ પછી અંગ્રેજી અને હવે પાછી અંગ્રેજી એવી પરિસ્થિતિમાં આપણે ફરી મુકાવા લાગ્યા છીએ. આ જો એક ઐતિહાસિક અપરિહાર્યતા હોય તો 'ગ્લોબલાઇઝેશન' અને કમ્પ્યૂટરના આ યુગમાં તેને કઈ રીતે ખાળી શકાય કે ખાળવી યોગ્ય છે કે કેમ એ પ્રશ્ન પણ ઊભો થાય. આપણી જાતિના લાખથી વધારે વર્ષના ઇતિહાસમાં અનેક ભાષાઓ જન્મી અને લુપ્ત થઈ એવું તો આપણી પ્રાદેશિક ભાષાઓનું નહિ થાય ને એ પ્રશ્ન મને ક્યારેક મૂંઝવે છે. ગુજરાતીમાં નરસિંહ, સુન્દરમ્, મેઘાણી અને મરીઝ સદા વંચાતા રહે એમ હું ઇચ્છું. એવી જ રીતે મરાઠીમાં જ્ઞાનેશ્વર, તુકારામ, કેશવ_સુત, સાને ગુરુજી, પુ. લ. દેશપાંડે, ભાલચંદ્ર નેમાડે અને મહિલાઓ તથા દલિત લેખકોએ લખેલાં આત્મચરિત્રો સદા વંચાતાં રહે એવું હું ઇચ્છું. જ્ઞાનભાષા તરીકે અંગ્રેજી ભાષાને આત્મસાત્ કરીને તેનો ઉપયોગ આપણે કરવો જ પડશે, પણ સાથે સાથે આપણી ભાષાઓને પણ આપણે સમૃદ્ધ બનાવતાં રહેવું પડશે.

મરાઠીમાં વિશ્વકોશ રચવાનું પહેલું કાર્ય ડૉ. શ્રીધર વ્યંકટેશ કેતકરે કર્યું. તેમનો 'જ્ઞાનકોશ' તેમણે એકલે હાથે પૂરો કર્યો; એટલું જ નહિ, પણ હિંદી અને

ગુજરાતી ભાષાઓમાં પણ જ્ઞાનકોશ તૈયાર કરવાનો યત્ન કર્યો, પણ તેમના હિંદી–ગુજરાતી જ્ઞાનકોશો અધૂરા રહ્યા. હાલમાં જે મરાઠી વિશ્વકોશ સુલભ છે તે મહા-રાષ્ટ્ર રાજ્યની દેખરેખ અને મદદથી રચાયેલો છે. મહારાષ્ટ્ર રાજ્યની રચના પછી આ વિશ્વકોશની રચનાનું કાર્ય શરૂ થયું. એના પ્રમુખ સંપાદક પંડિત લક્ષ્મણશાસ્ત્રી જોષી એક વિશિષ્ટ વ્યક્તિ હતા. તેમની 'તર્કતીર્થ' ઉપાધિ તેમનું ભારતીય સંસ્કૃતિ, તત્વજ્ઞાન અને સંસ્કૃત સાહિત્યનું જ્ઞાન સૂચવે છે. પણ તેઓ રૉયિસ્ટ અને પ્રખર બુદ્ધિપ્રામાણ્યવાદી હતા. પશ્ચિમી સંસ્કૃતિ અને વિજ્ઞાનથી પરિચિત હતા. મહારાષ્ટ્ર શાસન (રાજ્ય માટે આ શબ્દ પણ તેમણે જ આપેલો.) પર કેટલીક બાબતોમાં તેમનો પ્રભાવ પણ સારો હતો. તેમની કાબેલિયતને કારણે તેમને વિદ્વાનોનો સહકાર પણ બહુ સારો મળ્યો. મરાઠી વિશ્વકોશની નિર્મિતિ માટે મહાબળેશ્વર પાસેના વાઈમાં કાર્યાલય સ્થાપવામાં આવ્યું અને વીસ ખંડોનો આ મરાઠી વિશ્વકોશ એક મહત્વનો વિશ્વકોશ બની રહ્યો.

વિશ્વકોશ લખવાનું કામ શરૂ થયું અને વાઈ ગામ વિશ્વકોશનગરી બની ગયું. વિશ્વકોશના કાર્યાલયમાં એક વિશાળ ગ્રંથાલય બન્યું, જેમાં 1973 સુધી એકત્રીસ હજારથી વધારે પુસ્તકો વસાવવામાં આવ્યાં. તેમાં ભારતની જુદી જુદી ભાષાઓમાં ઉપલબ્ધ એવા જૂના કોશો અને અંગ્રેજી ભાષાના અનેક પ્રકારના કોશોનો પણ સમાવેશ થતો હતો. એ ઉપરાંત તાજી ઘટનાઓની નોંધ લેનારાં અનેક સામયિકો પણ હતાં. 'એશિયન રેકૉર્ડર', 'આફ્રિકન રેકૉર્ડર', કિસિંગનું 'વર્લ્ડ ઇવેન્ટ્સ ડાયરી' વિશેષ ઉલ્લેખનીય છે. વિશ્વકોશને અદ્યતન બનાવવા માટે સંપાદક અને તેના સહ-કાર્યકરોએ પૂરો પ્રયત્ન કરેલો એવું આ પરથી દેખાય છે.

વિશ્વકોશ એકંદરે સત્તર હજાર પૃષ્ઠોનો (દરેક પૃષ્ઠ પર સાતસો પચાસ શબ્દો) થાય એવી યોજના કરવામાં આવી. માનવવિદ્યાઓ માટે આઠ હજાર પચાસ પાનાં અને વિજ્ઞાનની વિદ્યાશાખા માટે એટલાં જ પાનાં લખાય એવું નક્કી થયું. પહેલા સત્તર ખંડોમાં અધિકરણો અને છેલ્લા ત્રણ ગ્રંથોમાં નકશાઓ, પરિભાષા વગેરે આપવાનું નક્કી થયું. સાહિત્ય, કલા, ઇતિહાસ વગેરેનાં અધિકરણોમાં મહા-રાષ્ટ્ર, ભારત અને વિશ્વ એ ક્રમને મહત્વ આપવામાં આવ્યું. વિજ્ઞાનો વિશેના લેખોમાં આવી કોઈ પ્રાથમિકતા આપવામાં આવી નથી અને જે તે વિજ્ઞાનક્ષેત્રમાં જે તે વિષયનું મહત્વ લક્ષમાં રાખવામાં આવ્યું છે.

વિશ્વકોશમાં લેખોની સાથે આકૃતિઓ, રેખાચિત્રો, કોષ્ટકો, તસવીરોનો જરૂર પડ્યે ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. આ વિશ્વકોશની એક વિશિષ્ટતા એ છે કે દરેક ખંડના અંતે એંશીથી નેવું પાનાં જેટલાં 'ચિત્રપત્રો' અપાયાં છે. આ ચિત્રપત્રો આર્ટ પેપર પર છે અને તેમના પરના ફોટોગ્રાફો ખંડને આકર્ષક બનાવે છે. બીજા ખંડમાં રાજા રવિ વર્મા, રાફાએલની સુંદર કલાકૃતિઓ જોવા મળે છે.

આ વિશ્વકોશની એક ખાસિયત એ વિશ્વકોશમાં શું નથી એ કહેવાથી પ્રગટ થશે; દા.ત., તેમાં અંકશાસ્ત્ર (ન્યૂમરૉલૉજી) વિશે કોઈ માહિતી નથી. એ જ પ્રમાણે જ્યોતિષ વિશે કોઈ માહિતી નથી. 'અંક' પરનું અધિકરણ આંકડાઓના ઇતિહાસ અને સંખ્યા વિશે ગાણિતિક માહિતી આપે છે; પણ માણસના નામ પરથી તેનો અંક નક્કી કરીને તેના ભવિષ્યનું કથન કરનારા અંકશાસ્ત્ર વિશે કાંઈ કહેવાયું નથી. ખગોળશાસ્ત્ર સંબંધિત અનેક અધિકરણો છે. જોકે ગ્રહો તારાની સ્થિતિ પરથી ભવિષ્યકથન કરનારા અને મારી દૃષ્ટિએ જ્યોતિષ જેવા 'કહેવાતા શાસ્ત્ર' વિશે આ વિશ્વકોશ મૌન સેવે છે; આ પરથી સંપાદકોનું વલણ સ્પષ્ટ થાય છે. પણ સાથે સાથે એ પ્રશ્ન પણ ઉપસ્થિત થાય છે કે ઘણા લોકો જેને શાસ્ત્ર તરીકે સ્વીકારે છે તેનું વિશ્વકોશમાં શું સ્થાન હોય ?

આ વિશ્વકોશના ભૂમિકાખંડમાં કોશ જોવો સહેલો પડે તે માટેની માહિતી આપી છે અને કોશકારે કઈ કઈ બાબતો લક્ષમાં રાખવી જોઈએ તેનો નિર્દેશ પણ કરવામાં આવ્યો છે. આમાંની ઘણી બાબતો એક કે બીજા સંદર્ભમાં આ પરિસંવાદમાં કહેવામાં આવેલી છે તેથી તેની પુનરુક્તિ હું કરતો નથી.

તાજેતરમાં એક નિરીક્ષણ દ્વારા માલૂમ પડ્યું છે કે આપણા રાજ્યમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ લેવા આવનાર બાળકોમાંનાં 59 % બાળકો પ્રાથમિક શિક્ષણ પૂરું કરતાં નથી અને તે પહેલાં જ શાળા છોડી દે છે. ગુજરાત જેવા સંપન્ન અને પ્રગતિશીલ રાજ્યમાં આ પરિસ્થિતિ હોય એ આપણને સહુને અસ્વસ્થ બનાવે તેવી બાબત છે. આ પરિસ્થિતિમાં આપણા સહુની જવાબદારી વધી જાય છે અને લોકોની ભાષામાં જ્ઞાન મેળવવાનાં સાધનો પૂરાં પાડવાનું કાર્ય આપણે અનેક પ્રકારે વિકસાવવું પડશે તેની પ્રતીતિ કરાવે છે.

બંગાળી વિશ્વકોશ

અનિલા દલાલ

14

ભારતીય ભાષાઓમાં ઓગણીસમી સદીમાં વિશ્વકોશ માટેના પહેલા પ્રયાસો બંગાળીમાં જોવા મળે છે. બંગાળમાં આ પ્રકારના ગ્રંથો પહેલવહેલા ઓગણીસમી સદીના નવજાગરણની પશ્ચાદભૂમિકામાં સંકલિત થયા છે. આ સમગ્ર સંકલનપ્રક્રિયા વિશેષે કરીને રાષ્ટ્રીય ચેતનાના ક્રમવિકાસના ઇતિહાસની સાથે જોડાયેલી છે. રાજા રાધાકાન્ત દેવ, રેવરન્ડ કૃષ્ણમોહન બંદ્યોપાધ્યાય જેવા મનીષીઓનાં નામ આ સંદર્ભમાં સ્મરણીય બને છે.

રાધાકાન્ત દેવ દ્વારા સંકલિત ગ્રંથ 'શબ્દકલ્પદ્રુમ' હતો અને તે વિશ્વકોશની સમકક્ષ હતો. પરિશિષ્ટ સાથે તે આઠ ખંડમાં પ્રકાશિત થયો છે. તેના સંકલન–પ્રકાશન-કાર્યમાં લગભગ 40 વર્ષ (1822થી 1858) જેટલો સમય ગયો હતો. અઢળક ધન ખર્ચી, અનેક પંડિતોનો સહયોગ લઈ, સંપાદિત કરેલા આ ગ્રંથનું રાધાકાન્ત દેવે વિના મૂલ્યે વિતરણ કર્યું હતું. દેશવિદેશના બૌદ્ધિકોએ તેમને સાદર અભિનંદન પાઠવ્યાં હતાં અને એ આદર આજ સુધી અક્ષુણ્ણ રહ્યો છે. ગ્રંથનાં એકાધિક સંસ્કરણ અને પુનર્મુદ્રણ થયાં છે. 'શબ્દકલ્પદ્રુમ'ના પ્રકાશન પછી થોડા સમયે પ્રસિદ્ધ પંડિત તારાનાથ તર્કવાચસ્પતિએ અઢાર વર્ષના પ્રયાસો પછી બીજા એક ગ્રંથનું સંકલન કર્યું હતું; છ ખંડ ધરાવતા આ ગ્રંથનું નામાભિધાન 'વાચસ્પત્ય' રાખ્યું (1873–1884). એમાં 'શબ્દકલ્પદ્રુમ'ની ત્રુટિઓ પરિપૂર્ણ કરવાના ઉદ્દેશને લક્ષ્યમાં રાખી ઘણા નવા શબ્દો ઉમેરાયા છે અને શબ્દની વ્યુત્પત્તિનો

નિર્દેશ કરવા પર વિશેષ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે.

બંગાળી વિશ્વકોશના નિર્માણકાર્યમાં અગ્રેસર છે વિલિયમ કૅરીના પુત્ર ફૅલિક્સ કૅરી (મૃ. 1822). તેમણે બંગાળીમાં એક વિશ્વકોશ જેવા કાર્યનો આરંભ 'એન્સાઇક્લોપીડિયા બ્રિટાનિકા'ને આધારે કરેલો. 1819થી 1821 સુધી 'વિદ્યાહારાવલિ' નામના કોશનું આયોજન કરેલું, પણ લેખકના અકાળ અવસાનથી આ યોજનામાં પહેલા બે અંશ 'વ્યવચ્છેદ વિદ્યા' તથા 'સ્મૃતિશાસ્ત્ર'થી આગળ વધી શકાયેલું નહિ. કાલીકૃષ્ણ દેવ બહાદુર-સંકલિત અને અનૂદિત 'સંક્ષિપ્ત સવિદ્યાવલિ'(1833)નું નામ પણ અહીં ઉલ્લેખયોગ્ય છે. વર્ષો પછી હિંદુ કૉલેજના વિદ્યાર્થી અને જેમણે ખ્રિસ્તી ધર્મ અંગીકાર કર્યો હતો તે કૃષ્ણમોહન બંદ્યોપાધ્યાયે (1813–1885) આ પ્રકારનો એક વિશ્વકોશ તૈયાર કર્યો, જેને 'વિદ્યાકલ્પદ્રુમ' અથવા 'એન્સાઇક્લોપીડિયા બેંગાલેનસિસ' કહેવામાં આવ્યો. એની અંગ્રેજી–બંગાળી દ્વિભાષિક આવૃત્તિ પણ પ્રકટ થઈ. તેના તેર ખંડ 1846થી 1851માં પ્રકાશિત થયેલા અને તેમાં ઐતિહાસિક પ્રબંધો, ભૂમિતિ, ભૂગોળ, નીતિ વિશે ઉપદેશાત્મક નિબંધો હતા. તે ઉપરાંત વાર્તાઓનાં અનુવાદ કે રૂપાંતરો તેમજ કેટલાક લેખકોની કૃતિઓની પણ પસંદગી થઈ હતી. તેનું આયોજન વિદ્યાલયોને ધ્યાનમાં રાખીને થયું હતું. સરાસરી પાઠ્યપુસ્તકના લેખકોની તુલનામાં બંદ્યોપાધ્યાયની શૈલીમાં એક સ્પષ્ટ સુધારો હતો. વિવિધ વિદ્યાશાખાઓને સમાવિષ્ટ કરવા છતાં એને ખરેખરો વિશ્વકોશ કહેવો કે કેમ તે સંદેહભર્યું છે.

ત્રણ ભાગમાં, 1650 પાનાંમાં સમાપ્ત (1882–1892) ભારતવર્ષ સંબંધિત વિભિન્ન વિષયોનો વિવરણપૂર્ણ 'ભારતકોશ' વર્ણાનુક્રમે આયોજિત એવો પ્રથમ વિશ્વકોશ છે. 1880થી આ કોશ ખંડશઃ પ્રસારિત કરવામાં આવ્યો હતો; રાજકૃષ્ણ રાય અને શરતચંદ્ર દેવ આના સંકલનકર્તા હતા. છતાં, ગ્રંથ પાઠકોને એટલો વાચનક્ષમ ના બનતાં, એનો જોઈએ એટલો સમાદર થયો નથી. બંગાળી વિશ્વકોશના ઇતિહાસમાં (અને ભારતીય કોશોમાં પણ) શ્રી નગેન્દ્રનાથ બસુ-સંપાદિત 'વિશ્વકોશ' ગ્રંથ એક ગૌરવસ્તંભ છે. આજ સુધી બંગાળીમાં આ જ એકમાત્ર સુપરિચિત અને સુસંપૂર્ણ વિશ્વકોશ રહ્યો છે. 1886માં પહેલો ખંડ રંગલાલ મુખોપાધ્યાય અને ત્રૈલોક્યનાથ મુખોપાધ્યાય એ બે ભાઈઓએ આયોજિત કર્યો હતો. પછી નગેન્દ્રનાથે અનેક વિદ્વાન લેખકોના સહકારથી 22 ખંડો સંપાદિત કર્યા. તેનું પ્રકાશન 1911માં પૂરું થયું હતું. 1933થી 1938 દરમિયાન નગેન્દ્રનાથે બંગાળી વિશ્વકોશના બીજા સંસ્કરણના ચાર ખંડ પ્રકટ કર્યા હતા, પરંતુ 1938માં તેમના નિધનને કારણે આ નવું સંસ્કરણ અધૂરું રહ્યું. વિશ્વકોશના બીજા સંસ્કરણ માટેની સૂચનાથી અમૂલ્યચરણ વિદ્યાભૂષણે તેમના 'બંગીય મહાકોશ'ના પ્રકાશનનું કાર્ય શરૂ કર્યું હતું, પણ થોડા જ વખતમાં તેમનું અવસાન થયું. આમ બંને સંપાદકોના પરલોકગમનને

કારણે બંને ગ્રંથોની પ્રગતિ અટકી ગઈ હતી. વિશ્વકોશના 4 ખંડ અને મહાકોશના 2 ખંડ અને ત્રીજા ખંડનો કેટલોક અંશ માત્ર પ્રકટ થયા હતા.

નગેન્દ્રનાથ બસુનો વિશ્વકોશ સીમાસ્તંભરૂપ હોઈ તેના વિશે વિગતે વાત કરીશ. કોશના પહેલા પાના પર કોશના વિષયો અને ઉપયોગિતા વિશે સ્પષ્ટપણે જણાવવામાં આવ્યું છે. લખે છે :

વિશ્વકોશ
અર્થાત્

સંસ્કૃત, બંગાળી અને ગ્રામ્ય શબ્દોનાં અર્થ અને વ્યુત્પત્તિ; અરબી, ફારસી, હિંદી વગેરે ભાષાઓના ચલિત શબ્દો અને તેમના અર્થ; પ્રાચીન અને આધુનિક ધર્મસંપ્રદાયો અને તેમની માન્યતાઓ; મનુષ્યતત્વ અને આર્ય તથા અનાર્ય જાતિઓના વૃત્તાંત; વૈદિક, પૌરાણિક તથા ઐતિહાસિક એવી બધા દેશોની પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિઓનું વર્ણન; વેદ, વેદાંગ, પુરાણ, તંત્ર, વ્યાકરણ, અલંકાર, છંદોવિદ્યા, ન્યાય, જ્યોતિષ, અંક, વનસ્પતિ, રસાયણ, ભૂતત્વ, પ્રાણીતત્વ, વિજ્ઞાન; ઍલોપથી, હોમિયોપથી, વૈદક અને હકીમી વગેરે પ્રકારની ચિકિત્સાપ્રણાલી તથા વ્યવસ્થા; કલા, જાદુ, કૃષિતત્વ, પાકવિદ્યા વગેરે જુદાં જુદાં શાસ્ત્રોનો સારસંગ્રહ; અ-કારાદિ વર્ણાનુક્રમિક બૃહત્ કોશ.

આમ પહેલા પાના પર વ્યવસ્થાપદ્ધતિ તેમજ સમાવિષ્ટ વિષયોનો નિર્દેશ કરી દેવામાં આવ્યો છે. આવો નિર્દેશ દરેક ખંડમાં મૂકેલો છે. પહેલા ત્રણ ખંડો સંપૂર્ણપણે સ્વરો માટે છે. ચોથા ખંડથી વ્યંજન ‘ક’ શરૂ થાય છે. આ કોશમાં પર્યાય આપવાનું વલણ વધારે જોવા મળે છે; દા.ત., જગદીશ્વરી, ભગવતી, પાર્વતી. તેમ છતાં ઉપલબ્ધ તેમજ જરૂરી સામગ્રી આપવાનો કોશકારનો પ્રયત્ન રહ્યો છે. હું શલાકા-પરીક્ષા રૂપે વ્યંજન ‘જ’ના ખંડમાંથી થોડાં ઉદાહરણો લઉં છું; તે જોતાં 100 વર્ષ પહેલાં સંકલિત કરેલા આ વિશ્વકોશના રચયિતાના મનમાં કેવી વિભાવના હતી તેનો ખ્યાલ આવશે :

જગજીવનદાસ : સતનામી સંપ્રદાયના પ્રવર્તક એક મહાત્મા અને તેમના જીવન વિશે માહિતી.

જગદીશ તર્કાલંકાર : સુપ્રસિદ્ધ નૈય્યાયિક – તેમના વિશે ત્રણ પાનાં માહિતી.

જગન્નાથ : અહીં ઓરિસાના જગન્નાથ મંદિર વિશે, દેવો વિશે, લગભગ 35 પાનાં ભરીને માહિતી મળે છે. જગન્નાથ, સુભદ્રા, બલરા-

મની મૂર્તિઓ તેમજ મંદિરનાં ચિત્રો પણ આપ્યાં છે તો 'નીલાદ્રિમહો-દય' (જગન્નાથનું મંદિર જે સ્થળ પર બનેલું છે તે 'નીલાંચલ' કહેવાય છે) તેમજ 'પુરુષોત્તમ માહાત્મ્ય' – બંનેમાંથી દીર્ઘ સંસ્કૃત ઉદ્ધરણો મૂક્યાં છે. (આવે વખતે કોશમાં સમાવિષ્ટ અધિકરણના પ્રમાણ વિશેનો પ્રશ્ન આપણા મનમાં ઊઠે.)

જંગમ : જંગમ અથવા વીરશૈવ. દક્ષિણ ભારતના કર્ણાટકમાં થયેલા જંગમોનો વાસ વગેરેની માહિતી આપ્યા પછી 12મી સદીમાં જે 'વીરશૈવ' સંપ્રદાય થઈ ગયો તેની ઝીણવટભરી માહિતી છે – એમનો કોઈ નિવાસ નહિ, જ્યાં જાય ત્યાં વાસ. બસવેશ્વર (બસવન્ના), અલ્લમ્ પ્રભુ, દાસીમૈયા અને અક્કામહાદેવી એ વીરશૈવ સંપ્રદાયના આચાર્યો વિશે પણ ટૂંકમાં વાત કરી લીધી છે.

આ સામગ્રી આમાં હોય તેથી થોડું આશ્ચર્ય પણ થાય; કારણ કે 'જંગમ' એ એ સંપ્રદાયની કૂટ સંજ્ઞા – રહસ્યભરી સંજ્ઞા છે – એમાં આ રીતનું વિસ્તરણ અને પ્રમાણભૂતતા નવાઈ પમાડે છે. 'જગન્નાથ' વિશે લાંબી માહિતી છે. તો 'જામામ-સ્જિદ' વિશે પણ છે. 'જયપુર' અને 'જલપાઈગુડી' બે સ્થળોને પણ લીધાં છે અને એ વિશે નોંધો પણ છે. એટલે કે, ધર્મની સાથે ઇતિહાસ પણ છે, ભૂગોળ પણ છે.

એ સમયે જ્ઞાન-વિજ્ઞાનની માહિતી તેમજ ભારતના પ્રાંતીય વિભાગોની માહિતી પણ એટલી સુલભ નહોતી, એટલે એ પ્રવિધિઓ આ કોશમાં ન હોય તે સમજી શકાય છે; પણ આ કોશનું એટલે જ એક ઐતિહાસિક દસ્તાવેજ તરીકે મહત્વ છે; છતાં જે સૈદ્ધાંતિક કે વિભાવનાત્મક પ્રવિધિઓ કોશમાં મળે છે તે બધી આજે પણ પર્યાપ્ત છે; દા. ત., 'મ' વ્યંજનમાંથી પસાર થતાં 'મીમાંસા' વિશેનું અધિકરણ 16 પાનાંનું મળ્યું. એમાં તેમણે ભારતીય ષડ્દર્શનની વિસ્તૃત માહિતી આપી છે. 'મીરાંબાઈ'નું અધિકરણ છ પાનાં ભરીને છે. 'મુદ્રા' અને 'મુદ્રાતત્વ' જેને Numismatics ('ચિહનાંકિત ધાતુખંડ') કહે છે તે પ્રવિધિ પાશ્ચાત્ય, પ્રાચ્ય, ભારતીય – એમ ત્રણેયમાં આવતી મુદ્રાતત્વની માહિતી આપે છે – 40 પાનાં લીધાં છે. 'મુસલમાન ધર્મ', 'મોક્ષ', 'મૃત્યુ' વગેરેમાં પણ ઝીણવટભરી સામગ્રી મળે છે.

આ બે શલાકા-પરીક્ષાથી પ્રતીત થશે કે પહેલા પૃષ્ઠ પર વિષયોનો જે નિર્દેશ કરેલો છે તે વિષયો આવરી લેવાયા છે. એ સમયે સામગ્રીની પ્રાપ્તિના અનેક પ્રશ્નો હોવા છતાં આ રીતનો પ્રયત્ન પ્રશંસા માગી લે છે. બસુએ હિંદી વિદ્વાનોના સહયોગ દ્વારા 1916થી 1931 દરમિયાન 24 ભાગમાં હિંદી વિશ્વકોશનું પણ પ્રકા-શન કર્યું, જેનો મૂલાધાર એમનો બંગાળી વિશ્વકોશ હતો. જોકે એમણે પ્રથમ ખંડની ભૂમિકામાં સ્પષ્ટ કર્યું છે કે હિંદી વિશ્વકોશ બંગાળી વિશ્વકોશનું ભાષાંતર નથી, પણ સ્વતંત્ર હિંદી સંસ્કરણ થઈ રહ્યું છે, કારણ કે બંગાળી વિશ્વકોશને સંપૂર્ણ કરવામાં

27 વર્ષો વીત્યાં તે દરમિયાન વૈજ્ઞાનિક અને ઐતિહાસિક જગતની લગભગ કાયાપલટ થઈ ગઈ છે. 'એન્સાઇક્લોપીડિયા બ્રિટાનિકા'માં ઘણા વિષયો સમાવિષ્ટ હોવા છતાં વૈદિક યુગથી આધુનિક યુગ સુધીના ભારત સંબંધી ઘણા વિષયો એમાં નથી. – દા. ત., વ્યાસનું નામ પણ નથી. બસુએ તેમના બંગાળી વિશ્વકોશમાં ભારતવર્ષમાં જાણવાયોગ્ય વિષયો સન્નિવિષ્ટ કર્યા છે, તેમજ દરેક વિષયનો સંદર્ભ તેમજ સંશોધન આપ્યાં છે.

ઉપર ઉલ્લેખિત કર્યા છે તે બધા વિશ્વકોશ લગભગ વ્યક્તિગત પ્રયાસનું પરિણામ હતા; પરંતુ સ્વતંત્રતા મળ્યા પછી પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં વિશ્વકોશ ઉપલબ્ધ કરી આપવાનું ત્રીજી પંચવર્ષીય યોજનામાં સ્વીકારવામાં આવ્યું, તેથી આ કાર્ય ભારતમાં સામૂહિક સહકારને ધોરણે યોજનાનો વિષય બન્યું. સરકારની આર્થિક સહાયથી આ યોજનાઓ ઘડાઈ અને અમલમાં મુકાઈ. 1959માં ભારત સરકાર અને પશ્ચિમ બંગાળની સરકારની સંયુક્ત સહાયથી બંગીય સાહિત્ય પરિષદે બંગાળી 'ભારતકોશ'નું આયોજન કર્યું અને તેના પાંચ ખંડો પ્રકટ કર્યા છે. 1964માં પહેલો ખંડ પ્રકટ થયો હતો, અને 1973માં પાંચમો.

'ભારતકોશ'ની પ્રથમ ખંડની સંપાદકમંડળીના સભાપતિ છે પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન શ્રી સુશીલકુમાર ડે (એસ. કે. ડે) તો શ્રી સુનીતિકુમાર ચટ્ટોપાધ્યાય, શ્રી રમેશચંદ્ર મજુમદાર, શ્રી નિર્મલકુમાર બસુ, શ્રી ચિંતાહરણ ચક્રવર્તી, શ્રી રામગોપાલ ચટ્ટોપાધ્યાય, શ્રી ગોપાલચંદ્ર ભટ્ટાચાર્ય, શ્રી શશિભૂષણ દાસગુપ્ત અને શ્રી સજનીકાન્ત દાસ જેવા તે સમયના બંગાળના વિદ્વાન મનીષીઓ સંપાદકમંડળીમાં જોડાયેલા છે. પછીના ખંડોને પણ આવો જ સંપાદકમંડળીનો સહયોગ મળતો રહ્યો છે. થોડા ફેરફારો સાથે પહેલા ખંડમાં 'અઉઘડ'થી 'ઉમાકાન્ત સેન' સુધી, બીજામાં 'ઋગ્વેદ'થી 'કેરકેસ' સુધી, ત્રીજામાં 'ખઇ'થી 'થ્રમ્બોસિસ' સુધી, ચોથામાં 'દઇ'થી 'ફ્લેમિંગ' સુધી અને છેલ્લા પાંચમામાં 'વંશધર'થી 'વેબર (Weber) આલ્ફ્રેડ ફ્રીડરિખ' સુધી – એમ વર્ણાનુક્રમે શબ્દોની પ્રવિધિઓ મળે છે.

પ્રથમ ખંડની પ્રસ્તાવનામાં ઉદ્દેશો અને ઉપયોગિતા દર્શાવી સભાપતિએ આ ગ્રંથની રચનારીતિનો નિર્દેશ કર્યો છે. પૂર્વસૂરિઓને અનુસરી સમયને ઉચિત એવું નવું સ્વરૂપ આપવાનો પ્રયાસ છે. સામાન્ય બંગાળીને ઘણા વિષયોનો જ્ઞાનલાભ થાય તેમજ આધુનિક નવા વિષયોનો પરિચય થાય અને તે વિશે કુતૂહલ જાગ્રત થાય એ પ્રકારનું સંક્ષિપ્ત વિવરણ છે, વિષયો તો વિભિન્ન હોય જ. વિવરણ પાંડિત્યભર્યું ન થઈ જાય અથવા અતિવિસ્તારમાં ન ફેલાય એવી દૃષ્ટિ રાખી છે; પણ જેને વિશેષ જાણકારી મેળવવી હોય તેવા સંશોધકો માટે 'દ્ર' અથવા 'દ્રષ્ટવ્ય સ્તંભ'માં શિષ્ટ સંદર્ભગ્રંથોનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. દરેક વિષયમાં તજ્જ્ઞો પાસે તે તે વિષયનાં અધિકરણો લખાવ્યાં છે. ફક્ત બંગાળના નહિ પણ ભારતના વિભિન્ન

પ્રાંતોના તેમજ ભારત બહારના વિદ્વાનોની સહાય લેવામાં આવી છે. અંગ્રેજીમાં પ્રાપ્ત થયેલી પ્રવિધિઓનો બંગાળીમાં અનુવાદ કરીને સમાવેશ કર્યો છે.

આ 'ભારતકોશ' બનાવતી વખતે એના સંપાદકોને જે એક પ્રશ્ને મૂંઝવ્યા છે તે છે બંગાળી જોડણીની અનિયંત્રિતતા. (ગુજરાતીમાં પણ થોડી આવી સ્થિતિ છે.) તેઓએ જણાવ્યું છે કે હજુ પણ જોડણી વિશે એક સર્વમાન્ય વ્યવસ્થા અસ્તિત્વમાં આવી નથી. ભારતકોશમાં મૂળ કોલકાતા વિશ્વવિદ્યાલય દ્વારા પ્રકાશિત 'બાંગ્લા બાનાનેર નિયમ' (બંગાળી જોડણીના નિયમો) અને રાજશેખર બસુના 'ચલન્તિકા' કોશને તેઓ અનુસર્યા છે. (જ્યાં વ્યતિક્રમ કર્યો છે ત્યાં તેનો ઉલ્લેખ જરૂરી ગણ્યો છે.) તેઓએ બીજો નિર્દેશ એ કર્યો છે કે બંગાળીમાં હલન્ત શબ્દો અંતમાં વપરાતા નથી, પરંતુ વિદેશી ભાષાના શબ્દોના ઉચ્ચાર પ્રસંગે જરૂર હોય ત્યાં આવા હલન્ત શબ્દોનો પ્રયોગ કર્યો છે; દા. ત., 'વિલ્ દાન દેન'. સામાન્ય રીતે તત્સમ શબ્દોની જોડણી સંસ્કૃત પ્રમાણે કાયમ રાખી છે, પણ ક્યાંક ક્યાંક સ્થળ પ્રમાણે વ્યતિક્રમ કર્યો છે. ક્યારેક તો લેખકોની ઇચ્છાને અનુસરી અત્યારે અપ્રચલિત એવી જોડણી રાખી છે. વિદેશી સ્થળ, વ્યક્તિ અને ગ્રંથના નામનું અંગ્રેજી રૂપાંતર (anglicised form) અથવા અંગ્રેજી ઉચ્ચારણ બંગાળીમાં પ્રયોજ્યાં છે. હાલ કોઈ કોઈ સ્થળે તે દેશની ભાષાના મૂળ ઉચ્ચાર પ્રમાણે લખવામાં આવે છે. દા. ત., 'પૅરિસ' નહિ, પણ 'પારી'; પણ સ્થળનું પરિચિત નામ મૂળ નામ પછી મૂકવામાં આવ્યું છે જેમકે 'હવીન' (વિયેના). ગ્રંથનું નામ મૂળ ઉચ્ચાર પ્રમાણે બંગાળીમાં લખીને એનો કૌંસમાં વાચ્યાર્થ આપ્યો છે; દા. ત., 'પ્રોમેથેઉસ દેસમોનેસ' (બંદી પ્રોમિથિઉસ). અલબત્ત, જેમ જેમ મુશ્કેલીઓ જણાતી ગઈ તેમ તેમ જોડણીવિષયક આ સિદ્ધાંતો ક્રમશઃ ગૃહીત કરવામાં આવ્યા છે; તેથી તે વિશે સમગ્રપણે એક સંગતિ તો ઊપસી આવી નથી.

છેલ્લે એક મહત્વનું સૂચન છે : જેમ કોશનું ટ્રસ્ટ હોય છે તેમ ભવિષ્યમાં વધારે સારાં પરિણામો માટે કોશની એક સ્થાયી, અલાયદી સંસ્થા – 'ભારતકોશ પ્રતિષ્ઠાન' – રચાય તે અત્યંત જરૂરી છે. પણ હજુ સુધી તો 'ભારતકોશ'નું બીજું સંસ્કરણ કે આવા પ્રકારના નવા જ બંગાળી વિશ્વકોશનું કામ થયું નથી.

હિન્દી વિશ્વકોશ

ગોવર્ધન શર્મા

15

'જ્ઞાનકોશ' અને 'વિશ્વકોશ'ને સાહિત્યિક કોશો અંતર્ગત સ્થાન આપવામાં આવે છે. 'શબ્દકોશ'માં જેવી રીતે શબ્દનું અધ્યયન કરી, તેની વ્યાખ્યા આપવામાં આવે છે, તેવી જ રીતે 'જ્ઞાનકોશ' કે 'વિશ્વકોશ'માં કોઈ પણ વિશેષ વિષયવસ્તુ યા ઉપકરણના સંબંધમાં સંપૂર્ણ માહિતી આપવામાં આવે છે. 'શબ્દકોશ'નું ક્ષેત્ર 'શબ્દ'ની 'પરિધિ'માં જ સીમિત રહે છે. પરંતુ 'વિશ્વકોશ'ના ક્ષેત્રમાં એવી કોઈ સીમાનો સ્વીકાર કરવામાં આવતો નથી. તેની 'પરિધિ' યા તેના 'વૃત્ત'માં જ્ઞાનની કોઈ પણ સીમાનો સ્વીકાર કરવામાં આવતો નથી.[1] તેના 'વૃત્ત' યા 'પરિધિ'માં જ્ઞાનના કોઈ પણ ક્ષેત્રની સાથે સંબંધિત વિષયવસ્તુ સ્થાન પામી શકે છે. વિશ્વકોશનો અંગ્રેજી પર્યાય છે 'એન્સાઇ-ક્લોપીડિયા'. પ્રારંભમાં વિશ્વકોશનો અર્થ એવો કરવામાં આવતો હતો કે જેમાં જ્ઞાન-વિજ્ઞાનની સમસ્ત શાખાઓના સમસ્ત વિવ-રણનું સંયોજન હોય, જે પ્રાચીનો – શિક્ષિતજનોને કામ્ય હતું. શિક્ષણના ઉદાર અભિગમ દ્વારા જે કંઈ પણ જાણવા જેવું હોય તેનો તેમાં સમાવેશ કરવામાં આવતો હતો.[2]

વસ્તુઓની પ્રકૃતિ અને પ્રગુણ, નિર્માણવિધિ, પ્રયોગવિ-ધિ તથા શક્તિનું વિવરણ પ્રસ્તુત કરવું એ વિશ્વકોશના ક્ષેત્રમાં છે. એમાં કલા અને વિજ્ઞાનના પ્રત્યેક અંગનો સામાન્ય પરિચય

1. ડૉ. દેવેન્દ્ર વર્મા : 'ભાષા' વિશ્વ હિન્દી સંમેલન અંક, પૃ. 289
2. એન્સાઇક્લોપીડિયા અમેરિકાના : ખંડ 10, પૃ. 3116

જ નહિ, તેની સૂક્ષ્મતમ અને પ્રાવિધિક પ્રક્રિયાઓ સુધી પહોંચવાનો પ્રયાસ પણ કરવામાં આવે છે. વિશ્વકોશની શબ્દાવલી અધિકાંશતઃ નામ-સંજ્ઞા સુધી જ સીમિત રહે છે. તેમાં વસ્તુઓનાં નામ, વિદ્યા-વિવરણ કે નિર્માણ-પ્રક્રિયા જ મુખ્ય પ્રતિપાદ્ય હોય છે.[3] જોકે વિશ્વકોશમાં વિભિન્ન વિષયો સાથે સંબંધ ધરાવતી પ્રામાણિક માહિતી આપવામાં આવે છે. એટલે સંપાદન કરતી વખતે વિભિન્ન વિષયોના વિદ્વાનોનો સહયોગ અપેક્ષિત રહે છે. જુદા જુદા વિષયોની સાથે સંબંધિત વિષયવસ્તુ પર તે તે વિષયોના માન્ય વિદ્વાનો પ્રામાણિક ટિપ્પણી લખે છે; જેને મુખ્ય સંપાદક કોશ-સિદ્ધાંતોને અનુરૂપ સંપાદિત કરી, સ્થાન આપે છે. અર્થ-વ્યંજના માટે રેખાચિત્રો, ફોટોગ્રાફો, નકશાઓ વગેરેનો ઉપયોગ પણ આવશ્યકતા પ્રમાણે કરવામાં આવે છે.

હિન્દી વિશ્વકોશના ક્ષેત્રમાં પહેલ કરવાનું શ્રેય બંગાળી વિદ્વાન શ્રી નગેન્દ્રનાથ બસુના ફાળે જાય છે. આપણા દેશમાં પ્રથમ આધુનિક વિશ્વકોશ શ્રી નગેન્દ્રનાથ બસુ દ્વારા સંપાદિત ‘બાંગ્લા વિશ્વકોશ’ છે, જે 22 ખંડોમાં પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યો છે. તેનું પ્રકાશન 1911માં થયું. શ્રી બસુએ 19 વર્ષની ઉંમરે આ કાર્યનો પ્રારંભ કર્યો હતો અને 45 વર્ષની ઉંમરે તેઓ આ કાર્ય પૂર્ણ કરી શક્યા. ત્યારબાદ તેઓ પોતાના મિત્ર ન્યાયાધીશ શ્રી શારદાચરણ મિત્રના પ્રોત્સાહનથી હિન્દી વિશ્વકોશ તૈયાર કરવામાં લાગી ગયા. આ કાર્યમાં તેમને અનેક મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડ્યો, છતાં આખરે 63 વર્ષની વયે પોતાના આ મિશનમાં સફળ થયા. શ્રી બસુના ‘બાંગ્લા વિશ્વકોશે’ દેશના બૌદ્ધિકોમાં એક લહેર પ્રગટાવી. રાષ્ટ્રપિતા મહાત્મા ગાંધીએ પોતાના ‘યંગ ઇન્ડિયા’ના 10મી જાન્યુઆરી, 1929ના અંકમાં આ કાર્યની અત્યંત પ્રશંસા કરી; એટલું જ નહિ, પોતાના કોલકાતા પ્રવાસમાં જ્યારે બાપુને ખબર પડી કે ‘વિશ્વકોશ’ના રચયિતા બીમાર પડ્યા છે ત્યારે તેમણે શ્રી બસુને મળવા જવાની પહેલ કરી. શ્રી બસુએ 1925થી 1932ની વચ્ચે 25 ભાગોમાં ‘હિન્દી વિશ્વકોશ’નું નિર્માણ કર્યું, જેનો મૂળાધાર ‘બાંગ્લા વિશ્વકોશ’ હતો. આ કાર્યમાં તેમણે પોતાના સમકાલીન હિન્દી ભાષાના અનેક વિદ્વાનોનો સહયોગ પણ લીધો. પોતાના ‘હિન્દી વિશ્વકોશ’ના પ્રથમ અંકની ભૂમિકામાં તેમણે લખ્યું છે કે ‘‘જે હિન્દી ભાષાનો પ્રચાર અને વિસ્તાર ભારતવર્ષમાં ઉત્તરોત્તર વધતો જાય છે તે ભારતની ભાવી રાષ્ટ્રભાષામાં એવા ગ્રંથનું ન હોવું, એ ઘણાં દુઃખ અને શરમનો વિષય છે. જોકે ઘણા દિવસોથી અમારી પ્રબળ ઇચ્છા હતી કે હિન્દી વિશ્વકોશના પ્રકાશનનું કામ હાથ પર લેવું, પરંતુ કેટલાંક કારણોસર એ ઇચ્છા પૂર્ણ ન થઈ શકી. અમે હિન્દી ભાષાના રસિકોની આજ્ઞાનું પાલન ન કરી શકયા ! હવે અમે આ બહુપરિશ્રમી અને વિપુલ વ્યયસાધ્ય કાર્યનો પ્રારંભ કર્યો છે.’’

---

3. ડૉ. અચલાનંદ જખમોતા : હિન્દી કોશ સાહિત્ય, પૃ. 21 –22

હિન્દી વિશ્વકોશના પોતાના આ સંપાદનમાં શ્રી બસુએ ઘણો જ વ્યાપક આધાર ગ્રહણ કર્યો છે. આમ તો વિશ્વકોશમાં પ્રાયઃ શબ્દો અને વ્યુત્પત્તિ જેવા વિષયોનો સમાવેશ કરવામાં આવતો નથી. તેમનું ક્ષેત્ર છે 'શબ્દકોશ'. પરંતુ શ્રી બસુએ અરબી, ફારસી, પોર્ટુગીઝ, ઉર્દૂ વગેરે ભાષાઓના મહત્વપૂર્ણ અને પ્રચલિત શબ્દોનો સમાવેશ કર્યો છે અને વ્યુત્પત્તિની સાથે તેમની સમુચિત માહિતી પણ આપી છે. વિશ્વકોશમાં આવતા વિષયો તો તેમાં છે જ; ધર્મ, દર્શનશાસ્ત્ર, જ્ઞાન--વિજ્ઞાન, ચિકિત્સા, જ્યોતિષ, ગણિત, અભિયાંત્રિકી, કલા-કૌશલ, શિલ્પ, સમાજ--જીવન – એટલે સુધી કે કર્મકાંડના વિષયમાં પણ પ્રામાણિક સામગ્રીનું સમાયોજન કરવામાં આવ્યું છે. ઋષિ કપિલ, મહાત્મા ઈસા, ગૌતમ બુદ્ધ, તીર્થંકર મહાવીર, જરથોસ્ત જેવા આધ્યાત્મિક નેતાઓ; શાહજહાં, નેપોલિયન, મોહમ્મદ ઘોરી તથા નીરો જેવી ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓની સાથે જ ભવાનંદ મજમૂદાર, રાજા રવિ વર્મા, લિયોનાર્ડો દ વિંચી, ન્યૂટન જેવા જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોની મહત્વપૂર્ણ વ્યક્તિઓ-ના સંબંધમાં પણ અધિકૃત સામગ્રી આપવામાં આવી છે. ભલે તમે ઐતિહાસિક, ભૌગોલિક કે સાંસ્કૃતિક મહત્વનાં સ્થળોના વિષયમાં જાણવા માગો; ભલે તમે આપણા જ દેશના વિભિન્ન આદિવાસી સમુદાય જેવા કે કુકી, મુંડા, ભીલ, નાગા વગેરે પ્રજાતિઓથી પરિચિત થવા માગો, શ્રી બસુનો આ વિશ્વકોશ તમને નિરાશ નહિ કરે. વેદ, પુરાણ, જન્દ-અવસ્થા, બાઇબલ, કુરાન, ત્રિપિટકથી માંડીને મહ-ત્વપૂર્ણ સાહિત્યિક કૃતિઓની બાબતમાં વ્યવસ્થિત માહિતી મળી શકે છે; એટલું જ નહિ, પણ આ ગ્રંથમાં પ્રેત-વિધિ અને વિભિન્ન દેશો તથા સમાજોમાં પ્રચલિત તેનાં રૂપો પર પણ પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે. આમ શ્રી બસુ-રચિત આ હિન્દી વિશ્વકોશ સ્વતંત્રતા પૂર્વે આ દિશામાં થયેલા આપણા પ્રયત્નોનો દ્યોતક છે.

ઈ. સ. 1986માં આ ગ્રંથનું નવું સંસ્કરણ પ્રગટ કરવામાં આવ્યું. પચ્ચીસ ખંડોમાં પ્રકાશિત આ હિંદી વિશ્વકોશ મહાપંડિત રાહુલ સાંકૃત્યાયનની સ્મૃતિમાં અર્પિત છે અને તેમાં યથાસ્થાન નવીન સામગ્રીનો સમાવેશ પણ થયેલો છે. આશરે 768 પૃષ્ઠનો પ્રત્યેક ખંડ છે, માત્ર પચીસમો ખંડ કલેવરમાં 180 પૃષ્ઠનો છે.

જેવી રીતે 'બાંગ્લા વિશ્વકોશ'ના આધારે નગેન્દ્રનાથ બસુએ 'હિંદી વિશ્વ-કોશ'નું સંપાદન કર્યું, તેવી જ રીતે એક અન્ય પ્રયત્ન પણ થયો. મરાઠી વિશ્વકોશની રચના 23 ખંડોમાં શ્રીધર વ્યંકટેશ કેતકરે કરી. તેમણે પણ શ્રી બસુની જેમ જ તેના આધારે હિન્દી વિશ્વકોશના સંવાદનું વિચાર્યું. તેઓ આ દિશામાં સક્રિય થયા પણ કામ જામ્યું નહિ. શ્રી કેતકરે જે હિન્દી રૂપાંતર પ્રકાશિત કરવા વિચાર્યું હતું, તેના માત્ર બે જ ખંડ પ્રકાશિત થઈ શકયા. ત્યારબાદ આ કામ ત્યાં જ અટકી ગયું.

'નાગરી પ્રચારિણી સભા'એ 1954માં હિન્દી વિશ્વકોશના સંપાદન અને પ્રકાશનની એક નવી યોજના તૈયાર કરી. મૂળ યોજના પ્રમાણે 1000 પૃષ્ઠના 30

ખંડ તૈયાર કરવાના હતા. આ યોજના દસ-વર્ષીય હતી. આ કાર્ય માટે સભાએ 'એન્સાઇક્લોપીડિયા બ્રિટાનિકા' ગ્રંથને પોતાના આદર્શ તરીકે નજર સમક્ષ રાખ્યો. ભારત સરકાર સમક્ષ આર્થિક સહયોગ માટે યોજના રજૂ કરવામાં આવી, પણ જેવું બહુધા સરકારી તંત્રમાં થાય છે તેવું આ બાબતમાં પણ થયું. સરકારે માત્ર 10 ખંડોના પ્રકાશનની અનુમતિ આપી અને પૃષ્ઠસંખ્યા પણ એક હજારને બદલે પાંચસો પૃષ્ઠની રાખવાનું સૂચન કર્યું. સ્વાભાવિક છે કે આ બંધનના ફળસ્વરૂપે સામગ્રીચયનમાં ઘણી મુશ્કેલીઓ ઊભી થઈ અને અધિકરણોને અપેક્ષિત વિસ્તાર આપી શકાયો નહિ. કમલાપતિ ત્રિપાઠી અને સુધાકર પાંડેના સંપાદન હેઠળ આ કાર્યનો પ્રારંભ ઈ. સ. 1956માં થયો. આ વિશ્વકોશ 12 ખંડોમાં 1970માં પૂર્ણ થયો. સભાએ વિશ્વકોશની રચનાનો ઉદ્દેશ આ પ્રમાણે જાહેર કર્યો : ''કલા અને વિજ્ઞાન-નાં વિભિન્ન ક્ષેત્રોમાં જ્ઞાન અને વાઙ્મયની સીમાઓ ઘણી વિસ્તૃત થઈ ગઈ છે. નવા અનુસંધાન, વૈજ્ઞાનિક આવિષ્કારો તથા દૂરગામી ચિન્તનોએ માનવજ્ઞાનનાં ક્ષેત્રોના વિસ્તારને ઘણો વ્યાપક કરી દીધો છે. જીવનનાં વિવિધ અંગોમાં વ્યાવહારિક અને સાહસપૂર્ણ પ્રયોગો દ્વારા વિચારો અને માન્યતાઓમાં અસાધારણ પરિવર્તનો થયાં છે. આ મહાન અને વર્ધનશીલ જ્ઞાનરાશિને દેશની શિક્ષિત તથા જિજ્ઞાસુ જનતા સમક્ષ રાષ્ટ્રભાષાના માધ્યમથી સંક્ષિપ્ત અને સુબોધ રૂપમાં રજૂ કરવાનો અમારો વિચાર છે.'' સભાએ કાર્ય માટે એક સમિતિની રચના કરી અને વિભિન્ન ક્ષેત્રની અઢીસોથી વધારે વિદ્વાન વ્યક્તિઓની સહાયતા લઈ, આ કાર્યને સંપન્ન કર્યું. આમ 1960માં પ્રથમ ખંડ પ્રકાશિત થયો.

'નાગરી પ્રચારિણી સભા' દ્વારા પ્રકાશિત આ 'હિન્દી વિશ્વકોશ'નું અભૂતપૂર્વ સ્વાગત થયું. 1970માં ત્રણેય ખંડ વેચાઈ ગયા અને તેમની માંગ નિરંતર ચાલુ જ રહી હતી. આવી સ્થિતિમાં નક્કી કરવામાં આવ્યું કે આ ગ્રંથની બીજી આવૃત્તિ પ્રકાશિત કરવી. માનવની જ્ઞાનવૃદ્ધિના પરિપ્રેક્ષ્યમાં જ્યારે બીજી સંશોધિત આવૃત્તિ પ્રગટ કરવામાં આવી ત્યારે તેમાં વૃદ્ધિ થાય તે સ્વાભાવિક જ હતું. 500 પૃષ્ઠને બદલે 600 પૃષ્ઠ અને પ્રથમ આવૃત્તિમાં 470 અધિકરણ હતાં તે વધીને અહીં 710 થયાં !

આ એક જ ઉદાહરણ પર્યાપ્ત છે કે વિશ્વકોશના ક્ષેત્રમાં કંઈ પણ અંતિમ હોતું નથી. વિશ્વકોશ-સંપાદન એક નિરંતર ચાલતી રહે તેવી પ્રક્રિયા છે. નવી નવી માહિતીઓનો સમાવેશ નિરંતર કરવો જ પડે છે એટલું જ નહિ, જ્ઞાન-વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં આપણી પ્રગતિને કારણે અનેક વિષયોમાં શાખા-પ્રશાખાઓ પલ્લવિત થતી રહી છે. અહીં માનવવિદ્યાની અંતર્ગત ગણવામાં આવતાં ઇતિહાસ, પુરાતત્ત્વ, રાજનીતિશાસ્ત્ર, સાહિત્ય, ભાષાવિજ્ઞાન, દર્શન, ધર્મ અને સંપ્રદાય, મનોવિજ્ઞાન, સમાજશાસ્ત્ર, નૃ-શાસ્ત્ર, સમજ-કાર્ય-વિભાજન, લોકજીવન વગેરે અનેક વિષયોનો

સમાવેશ થયો છે. આ જ વાત અન્ય ક્ષેત્રોને પણ લાગુ પડે છે.

'નાગરી પ્રચારિણી સભા' દ્વારા પ્રકાશિત આ વિશ્વકોશમાં આવશ્યકતા અનુસાર ચિત્રો, રેખાચિત્રો, નકશા, ફોટોગ્રાફોનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. ઉદાહરણ તરીકે પ્રથમ ખંડમાં 'અંક'થી 'ઇલેક્ટ્રૉન' સુધીની વૈવિધ્યપૂર્ણ સામગ્રી સમાવિષ્ટ છે. તેમાં આફ્રિકા પર ભૌગોલિક, ઐતિહાસિક, સાંસ્કૃતિક – એમ બધા જ પ્રકારની સચિત્ર માહિતી આપવામાં આવી છે. આફ્રિકા ભૂખંડ, નામ, સ્થિતિ તથા વિસ્તાર, સીમા, સમુદ્રતટ, શોધખોળ, પ્રાકૃતિક બનાવટ, ઝરણાં, નદીઓ, જલવાયુ, ધરતી (માટી), પ્રાકૃતિક વનસ્પતિ, વન્યજંતુ, ખનિજ-સંપત્તિ, સિંચાઈ, કૃષિ, પશુપાલન, ઉદ્યોગ-ધંધા, પરિવહનનાં સાધનો, વ્યાપાર, નિવાસી આફ્રિકાના વિવિધ દેશ, વિદેશી આધિપત્ય, આફ્રિકાની ભાષાઓ, તેમનું સ્વરૂપ – બુશમૅન, બાંટૂ, સુડાની તથા સામી-હામી પરિવારની અન્ય ભાષાઓ, મુખ્ય વ્યક્તિત્વ. આ સામગ્રીને અધિક ગમ્ય બનાવવા આફ્રિકાના જંગલી જીવોનાં 14થી વધારે ચિત્રો પણ આપવામાં આવ્યાં છે; બે નકશાઓ છે તથા કેટલાંક રેખાચિત્રો પણ છે. સંપાદકોએ નવીનતમ સામગ્રીને સંક્ષેપમાં લાઘવ સાથે રજૂ કરી છે.

પહેલાં નિર્દેશ કરવામાં આવ્યું છે તેમ આ વિશ્વકોશમાં પ્રમુખ ઘટનાઓની સાથે પ્રમુખ વ્યક્તિત્વોના પરિચય પણ આપવામાં આવ્યા છે. અહીં પૌરાણિક પાત્ર અહિરાવણ છે તો ઇતિહાસનાં પાત્ર અહિલ્યાબાઈ અને સર સૈયદ અહમદ પણ છે. ખંડ 12માં 'સ-વર્ગીય યોગિક'થી 'હવાઇટ હેંડ, એલફ્રેડ-નાર્થ' સુધીની માહિતી અહીં છે તથા ચંદ્ર પર માનવીના વિજયથી અંતરીક્ષ-યાત્રા સુધીની સામગ્રી આ ગ્રંથમાં ઉપલબ્ધ છે. એ કહેવાની જરૂર નથી કે આ હિન્દીનો ગૌરવગ્રંથ છે.

હિન્દી વિશ્વકોશનાં અધિકરણોની ભાષા વિષે ઘણી પરેશાનીઓનો સામનો કરવો પડ્યો. વિભિન્ન વિષયોની પારિભાષિક અને તકનીકી શબ્દાવલી વિષે કેટલાક મતભેદ હતા. ડૉ. રઘુવીર બધા જ શબ્દોને સંસ્કૃત મૂળથી ગ્રહણ કરવાના પક્ષમાં હતા. તેમના 'પારિભાષિક શબ્દસંગ્રહ' (બે ખંડ) તથા 'વૈજ્ઞાનિક શબ્દાવલી' દ્વારા રૂપાયિત શબ્દોના પ્રયોગના પક્ષધર વિદ્વાનો આ નવી શબ્દાવલીનો જ ઉપયોગ કરવાના આગ્રહી હતા, તો બીજી બાજુ કેટલાક વિદ્વાનો ભારતીય ભાષાઓમાં પ્રચલિત વિદેશી શબ્દોને જેમના તેમ ગ્રહણ કરી લેવાનો આગ્રહ રાખતા હતા. ભારત સરકારના શિક્ષણ વિભાગ દ્વારા રચાયેલી સમિતિએ આ વ્યર્થ વાદ-વિવાદ પર પૂર્ણ વિરામ મૂકી દીધું વ્યવસ્થિત શબ્દ સંગ્રહ પ્રકાશિત કરીને. એટલે આ સ્વીકૃત શબ્દાવલીનો જ પ્રયોગ સર્વત્ર કરવામાં આવ્યો છે.

'વિશ્વ જ્ઞાનસંહિતા' નામ દ્વારા વિષયાધારિત સંકલન પણ પ્રકાશિત થયાં છે. 'હિન્દી વિકાસ સમિતિ' ચેન્નઈ (મદ્રાસ) દ્વારા આ દિશામાં ઉપયોગી પગલું ભરવામાં આવ્યું છે. સન 1967માં મદ્રાસમાં હિન્દી વિકાસ સમિતિની સ્થાપના

થઈ. જેના દ્વારા મોટ્ટુરી સત્યનારાયણના નેતૃત્વમાં વિષય સંબંધિત જ્ઞાનકોશ તૈયાર કરવાનું વિચારવામાં આવ્યું. તેનું પ્રેરકબળ હતું તેલુગુ-વિશ્વકોશના 16 ખંડ. 'વિશ્વ જ્ઞાનસંહિતા'નું બાર ખંડોમાં આયોજન થયેલું છે. સામાજિક વિજ્ઞાનના ખંડમાં મનોવિજ્ઞાન, સમાજવિજ્ઞાન, માનવવિજ્ઞાન, શિક્ષણવિજ્ઞાન વગેરેની માહિતીનો સમાવેશ થયેલો છે. તેમાં બધા જ પ્રકારની સામગ્રીનું સંકલન ન કરતાં વિષય--વિશેષની સામગ્રીનો જ સંચય કરવામાં આવ્યો છે. વિશ્વકોશનો જ્ઞાનકોશરૂપી આ પ્રયોગ પણ પ્રકાશિત થઈ ગયો છે.

ભારત સરકાર તરફથી તેના પ્રકાશન વિભાગે કિશોરોને ધ્યાનમાં રાખી 'જ્ઞાનસરોવર' નામક ગ્રંથ-શૃંખલા પ્રકાશિત કરી છે. 'ચિલ્ડ્રન્સ એન્સાઇક્લોપીડિયા'થી પ્રેરિત આ સચિત્ર પ્રકાશન પોતાના વિસ્તાર અને આયોજનની અમુક મર્યાદાઓને કારણે 'કિશોર વિશ્વકોશ' બની શક્યો નથી.

આ પ્રમાણે આપણે અહીં હિન્દી વિશ્વકોશની ગાથાનો સંક્ષિપ્ત પરિચય પ્રાપ્ત કર્યો છે.

ગુજરાતીમાં વિશ્વકોશપ્રવૃત્તિ

ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા

16

અમેરિકામાં ‘એન્સાઇક્લોપીડિયા બ્રિટાનિકા’ની મુદ્રિત આવૃત્તિઓ પાણીના મૂલે લોકો વેચાણમાં કાઢી રહ્યા છે. એનું કારણ માહિતીક્રાંતિને લીધે માહિતીજગતમાં એની સીડી હોય અને રેમ આવૃત્તિઓ ઉપલબ્ધ બની છે અને આજના જ્ઞાનકામગારો(knowledge workers)નો માહિતી-અનુભવ (infosense) હવે એ જ રીતે તૈયાર થઈ રહ્યો છે, ત્યારે ગુજરાતીમાં મુદ્રિત થતો વિશ્વકોશ પણ બહુ થોડા સમયમાં કમ્પ્યૂટરના પડદે પહોંચશે એમાં શંકા નથી, પણ એ દરમિયાન ગુજરાતી ભાષામાં જ્ઞાનકોશ કે વિશ્વકોશના પ્રારંભિક પ્રયત્નોથી માંડી અદ્યતન પ્રયત્ન સુધીનો એનો ઇતિહાસમાર્ગ જોઈ લેવા જેવો છે.

ભારતીય ભાષાસાહિત્યમાં અન્ય સ્વરૂપોની જેમ જ્ઞાનકોશ કે વિશ્વકોશનું સ્વરૂપ પણ પશ્ચિમમાંથી આવેલું છે. અંગ્રેજી શાસનની પ્રતિષ્ઠા પછી અર્વાચીન ભારતમાં ‘જ્ઞાનવિષયી સ્વાતંત્ર્યની આકાંક્ષા’ જન્મી એની સાથે જ વિશ્વકોશ અંગેના પ્રારંભિક પ્રયત્નો બંગાળી કે મરાઠીમાં શરૂ થયેલા. મુદ્રણની પ્રારંભિક દશા, પુસ્તકોની અલ્પસંખ્યા, શિક્ષણનો ઓછો વ્યાપ, ટાંચાં સાધનો જેવી મર્યાદાઓમાંથી ઊગરતાં ઊગરતાં છેક 19મી સદીના છેલ્લા દાયકાના પ્રારંભે ગુજરાતી વિશ્વકોશ અંગે ચળવળ શરૂ થાય અને તે પણ ગુજરાતી ભાષામાં ગુજરાતીઓ દ્વારા નહિ પણ તત્કાલીન સમાજના ઘડતરમાં ઉત્સાહપૂર્વક ફાળો આપનાર પારસીઓ દ્વારા શરૂ થાય એ સ્વાભાવિક છે.

માણેકજી એદલજી વાચ્છા અને અરદેસર ફરામજી સોલાનના સંયુક્ત સાહસને કારણે 'સર્વવિદ્યામાળા' નામક જ્ઞાનકોશનો પહેલો ગ્રંથ 1891માં પ્રકાશિત થઈ શક્યો પણ આ બંને પારસીબંધુઓના, ચાર ગ્રંથની કરેલી પ્રકલ્પની કલ્પના પ્રમાણે બાકીના ત્રણ ગ્રંથ ક્યારેય બહાર આવ્યા નહિ. એટલે 'સર્વવિદ્યામાળા'એ આપણી ગુજરાતી ભાષાનો પહેલો પણ અધૂરો વિશ્વકોશ રચ્યો.

ગુજરાતી ભાષામાં પહેલો પૂરો વિશ્વકોશ આપનાર તો છે રતનજી આર. શેઠના. એમણે એનું નામ 'જ્ઞાનચક્ર યાને ગુજરાતી એન્સાઇક્લોપીડિયા' રાખ્યું. શેઠનાએ એકલે હાથે 'જ્ઞાનચક્ર'ના નવ ભાગ 1899થી 1910 સુધીમાં આપ્યા. જાતે બધું શોધ્યું અને બધું લખ્યું, જાતે બધું ગોઠવ્યું અને એમ એમના જાતપ્રયત્નથી એમણે અનેક અનેક વિષય પર જ્ઞાનમાહિતી આપી. કહેવાય છે કે 'જ્ઞાનચક્ર' એટલો બધો લોકપ્રિય થયો કે એની બધી નકલો માત્ર દોઢ વર્ષમાં ખપી ગઈ હતી.

'જ્ઞાનચક્ર'નો ઇતિહાસ એવો છે કે જ્ઞાનપ્રસારક મંડળીએ શેઠ અરદેસર સોરાબજી દસ્તૂર કામદીનની ઉદારતા અને એમના ઉત્સાહને નજરમાં રાખીને એક ઇનામી હરીફાઈ યોજી હતી. અને એને અંગે એ વખતના જ્ઞાનપ્રસારક મંડળીના ઓનરરી સેક્રેટરી નસરવાનજી હીરજીભાઈ પટેલે જાહેરાત કરી હતી. આ જાહેરાતમાં જણાવેલી મુદતમાં પાંચ રેસાલા (હસ્તપ્રતો) મળે છે. એમાં મોટા કદનાં ત્રણ દફતરોમાં એક રેસાલો મળે છે. મંડળી નિષ્ણાતોની એક સમિતિ નીમે છે અને આ સમિતિનો નિર્ણય આવ્યા પછી રેસાલા સાથે આવેલું 'સત્ય સબૂરી અંતે જય' એ તખલ્લુસવાળું પરબીડિયું ઉઘાડે છે. એમાં લખનાર તરીકે રતનજી ફરામજી શેઠનાનું નામ જાહેર થાય છે. મંડળી રેસાલાને 'જ્ઞાનચક્ર'ને નામે છાપે છે.

અલબત્ત આ 'જ્ઞાનચક્ર'માં જરથોસ્તી ધર્મ અને ઇતિહાસ તથા હુન્નરવાળા વિષયો પર વધુ ધ્યાન આપવાનું વલણ રહ્યું છે. વળી એ વખતે હયાત લોકોનાં જીવનચરિત્રો 'જ્ઞાનચક્ર'ના રેસાલામાં હતાં એ અંગે 'જ્ઞાનચક્ર'ના ત્રીજા ભાગની પરામર્શ સમિતિએ આપેલો અભિપ્રાય પણ જોવા મળે છે. સમિતિએ કહેલું કે હયાતી ભોગવનાર આસામીઓની જિંદગીના વૃત્તાન્ત આપવાનું કામ હવે પછીના જમાનાના લેખકોને માટે રહેવા દેવામાં આવે તે ધોરણની રૂએ તે વાસ્તવિક થઈ પડે અને આવા અભિપ્રાયને કારણે પછીથી બહુ જરૂરનાં એવાં જ જીવનચરિત્રો 'જ્ઞાનચક્ર'માં દાખલ થયાં છે.

'જ્ઞાનચક્ર'માં અંગ્રેજી એન્સાઇક્લોપીડિયામાં ન હોય એવી હિંદુસ્તાનને લગતી બાબતોનો સમાસ કરાયેલો છે. એમાં સંખ્યાબંધ વિષયો છે. જીવનચરિત્રોની સાથે પ્રાચીન-અર્વાચીન આર્યોના દેવતાઓ, એમની ધર્મકથાઓ, મુસલમાન પ્રજા અને મુસ્લિમ ધર્મ, જરથોસ્ત ધર્મ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. એમાં ભાષા, ગ્રંથો, વિદ્યા, હુન્નર, કલાકૌશલ, રમતો, તહેવારોનો પણ પરિચય મળી રહે છે. અહીં

કોઈ પણ વિષય પર લંબાણથી લખવા કરતાં ઘણાબધા વિષયોને દાખલ કરવાનું ધ્યેય વધુ રહ્યું છે. 'જ્ઞાનચક્ર' ભાગ 1માં શરૂઆતના પાનામાં આર્થિક મદદ કરનારા અરદેસર સોરાબજી દસ્તૂર કામદીનનો ફોટો અને એમનું જીવનચરિત્ર આપવામાં આવ્યાં છે. સાથે, રતનજી શેઠનાનો દીબાચો (પ્રસ્તાવના) છે. 'જ્ઞાનચક્ર' અંગે ઉદ્યમ કરનારાઓને ખાતરી છે કે 'ગુજરાતી સાહિત્યમાં સંખ્યાબંધ ગ્રંથો અનેક વિષયના પ્રગટ થઈ ચૂક્યા છે પણ આજવેર સર્વવિદ્યા હુન્નરજ્ઞાનનો સામટો સંગ્રહ ધરાવનાર 'જ્ઞાનચક્ર'ના ધોરણનો સંખ્યાબંધ બાબતોથી ભરપૂર એવો એક ગ્રંથ રચાયો નહોતો.'

આ પછી છેક 1929ની આસપાસ મૂળ મરાઠીમાં 23 ગ્રંથોનો જ્ઞાનકોશ તૈયાર કરનાર શ્રીધર વ્યંકટેશ કેતકર 'ગુજરાતી વિશ્વકોશ' વિભાગ 1 અને વિભાગ 2 પ્રકાશિત કરે છે. પોતે મરાઠી જ્ઞાનકોશ કરતાં ગુજરાતી વિશ્વકોશ વધારે સારો થાય એ રીતે પુરુષાર્થ આદરે છે. આ સાહસમાં માત્ર મરાઠી જ્ઞાનકોશનો અનુવાદ ન બને એની કાળજી લેવામાં આવી. આ અંગે ભાષાન્તર સમિતિઓની રચના કરવામાં આવી. એમાં મરાઠી જ્ઞાનકોશ કરતાં અનેક જુદા લેખો સમાવવામાં આવ્યા. કેટલાક લેખોમાં પુરવણીઓ જોડવામાં આવી. ભૌગોલિક લેખોમાં છેલ્લામાં છેલ્લી માહિતીની દરકાર રાખી. અર્થવ્યવસ્થા અને અવેસ્તા જેવાં તદ્દન નવાં લખાણો ઉમેરાયાં. પરંતુ આના સંપાદક કેતકર નોંધે છે કે 'હું મરાઠી સિવાયની બીજી ભાષાના ઉત્કર્ષ તરફ વળ્યો, પણ બીજી ભાષાના માણસો આ બાબતમાં મારી તરફ યોગ્ય સહાનુભૂતિ બતાવતા નથી. કેટલાક ગુજરાતી સાક્ષરો મારા પર ગુસ્સે થયા. તેમના યોગ્ય હક્કક્ષેત્ર પર હું તરાપ મારું છું એમ તેમને લાગ્યું.' બીજી બાજુ એમણે આશ્વાસન માટે ખુલાસો પણ શોધ્યો છે કે 'ગુજરાતનું ધ્યાન સાહિત્યને મદદ કરવા તરફ ન હતું પણ ઇતિહાસ નિર્માણ કરવા તરફ દોરાયેલું હતું. સહાનુભૂતિનો અભાવ હતો, એવું નહોતું', આમ છતાં 'ગુજરાતી જ્ઞાનકોશ'માં 'ઊડતી સમાલોચના' લખતાં વિદ્યાબહેન નીલકંઠ સ્પષ્ટ રીતે ખરખરો વ્યક્ત કરે છે કે 'એક શરમની કહાણી છે ગુજરાતી ભાષાનો જ્ઞાનકોશ એક મહારાષ્ટ્રીય ભાઈ તરફથી પ્રસિદ્ધ થાય છે.'

કેતકરે પહેલા વિભાગમાં અને બીજા વિભાગમાં કુલ 886 અધિકરણો આપ્યાં છે અને બંને વિભાગ 'અ'થી 'આગાખાન' સુધીનાં અધિકરણોને સમાવે છે. અલબત્ત, બીજો વિભાગ પ્રકાશિત કરવામાં વિલંબ થયો છે એ બાબતને નોંધીને કેતકરે જે વિગત આપી છે તે મહત્વની છે : 'સારું થયું. મીઠા સત્યાગ્રહ પહેલાં અસહકારનો લેખ લખાવ્યો હોત તો અસહકારના સંપૂર્ણ વિષયનું દૃશ્ય જગતની આંખ આગળ પૂરું થયું ન હોત.' દુર્ભાગ્યે બે વિભાગ પછી કેતકરનો 'ગુજરાતી જ્ઞાનકોશ' આગળ વધી ન શક્યો. બાકી બચેલી સામગ્રી મોરારજી દેસાઈ દ્વારા ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં

પહોંચેલી પણ એનું કશું થઈ શક્યું નહિ. કેતકરનો 'ગુજરાતી જ્ઞાનકોશ' અધૂરો રહ્યો.

સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટીએ જ્ઞાનકોશ કક્ષાનો એક પ્રકલ્પ વિચારી એને વિવિધ વિષયોના ત્રીસ ગ્રંથમાં મૂકવાનો સંકલ્પ કર્યો અને 1967માં એનો પહેલો ગ્રંથ બહાર આવ્યો. આ પ્રકલ્પમાં વીસ ગ્રંથો માનવવિદ્યા અંગેના અને દશ ગ્રંથો વિજ્ઞાન અંગેના છે. અહીં અલબત્ત, ગંભીર વિષયોને આસ્વાદ્ય બનાવવાની નેમ રખાયેલી છે. અહીં થોડા પરિશ્રમે રસપૂર્વક વંચાય, વિકાસના તબક્કાઓની જાણકારી મળે, જ્ઞાનપ્રાપ્તિની ચાવી મળે, મૂળભૂત મૂલ્યો –સત્યોનો પરિચય થાય એવું લક્ષ્ય રખાયું છે; અને એમ કરવામાં જ્ઞાન કેવળ માહિતી ન બને, વિજ્ઞાન કેવળ વિશ્લેષણ ન બને અને અનુભૂતિ કેવળ ઘટના ન બને એની કાળજી લેવાયેલી છે. ઑક્ટોબર 1967થી એપ્રિલ 1996 સુધીમાં 'બ્રહ્માંડદર્શન'થી આરંભીને 'લલિતકલા દર્શન–2' લગીની ત્રણ દાયકા અને ત્રીસ ગ્રંથોની યાત્રા પૂરી કરતી આ શ્રેણી વિકસતા વિશ્વને સર્વસાધારણ સુશિક્ષિત નાગરિકની પહોંચમાં લાવવા મથી છે.

1975માં 'હરિ ૐ આશ્રમ'ના રૂ. દશ લાખના દાનને આધારે ગુજરાત યુનિવર્સિટી 'જ્ઞાનકોશ'નો મોટો પ્રકલ્પ હાથ ધરે છે. પણ માત્ર 'ગુજરાતી જ્ઞાનકોશ : પરિચયગ્રંથ : ભૂમિકા'નો એક જ ગ્રંથ ચુનીલાલ બારોટ અને નરહરિ ભટ્ટના સંપાદન હેઠળ બહાર પાડી શકે છે. 60 વિષયો અને 8,000 પાનાંના વિસ્તારમાં ગુજરાત અને ભારતની માહિતીનો બને એટલો સમાવેશ કરવા માગતું આ આયોજન નિષ્ફળ ગયું.

આ રીતે જોતાં ગુજરાતી ભાષામાં જે વિશ્વકોશ રચાયા છે એના ત્રણ પ્રકાર જોવાય છે. કેટલાક શરૂ થઈને અધૂરા રહ્યા છે. કેટલાક પૂરા થયા છે અને અત્યારે એક પ્રયત્ન હજી ચાલુ છે. 'ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ'નો 'ગુજરાતી વિશ્વકોશ'ને 20 ગ્રંથોમાં પૂરો કરવાનો નિશ્ચય છે. દરેક ગ્રંથમાં હજાર પાનાં હશે અને આ વિશ્વકોશ સો જેટલા વિષયોને અનુલક્ષીને 40,000 અધિકરણોને આવરી લેશે. આજ સુધીમાં એના નવ જેટલા ગ્રંથો પ્રકાશિત થઈ ચૂક્યા છે અને પહેલા બે ગ્રંથો તો પુનર્મુદ્રણ માટે પણ ગયા છે.

'ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ' ગુજરાતી વિશ્વકોશ ઉપરાંત જેમ અન્ય પ્રકાશનની વ્યવસ્થા સંભાળે છે તેમ આ ટ્રસ્ટે એક મહત્વની કામગીરી પણ બજાવવા જેવી છે. ગુજરાતમાં શાળા કે મહાશાળાની કક્ષાએ વિશ્વકોશ કઈ રીતે વાંચવો એની તાલીમ અપાતી નથી. અંગ્રેજી વર્ણાનુક્રમમાં તો કદાચ હજી સંદર્ભગ્રંથને વાંચતાં આવડતું હશે. પણ ગુજરાતી વર્ણક્રમ-વ્યવસ્થાની બહુ ઓછાને જાણ છે. કદાચ પુસ્તકમાં સૂચિ આપવાની પ્રથા પણ બહુ ઓછી છે. અને ઘણાબધાને વિષયસૂચિ, ગ્રંથસૂચિ કે લેખકસૂચિ વાંચવાની પણ ટેવ નથી. આના અનુસંધાનમાં જ્ઞાનકોશના

પરિચય માટે, જ્ઞાનકોશના વપરાશ માટે અને જ્ઞાનકોશના અધિકરણલેખન અંગે અવારનવાર તાલીમશિબિરો યોજાય એ મહત્વનું છે. વિશ્વકોશ બહાર પડે અને માત્ર સંપન્ન ઘરનું ઘરેણું બને એટલું જ ઇચ્છનીય નથી, એનું મૂલ્ય અને કામગીરી સમજાય, એનો વ્યવસ્થિત પ્રસાર થાય એ પણ એટલું જ ઇચ્છનીય છે.

શ્રદ્ધા અને વ્યવસાયના સંવાદી સમન્વયને કારણે ગુજરાતીઓ વિશ્વમાં છવાઈ ગયા છે. તેઓએ ગુલામી કરીને નહિ પણ પોતાની શક્તિથી વિશ્વમાં નામના મેળવી છે. માનવહ્દયમાં જ્ઞાનપિપાસા ક્યારેય છિપાતી નથી. માનવી અસંતુષ્ટ છે. એ જેટલો અસંતુષ્ટ રહે છે તેટલો જ આગળ વધે છે. ગુજરાતમાં ભૂકંપ આવ્યો છે અને એ વેદનાની છાયામાં આ સર્જન થયું છે. શ્રીમદ્ ભગવદગીતાનું સર્જન પણ આ જ રીતે થયું હતું. ગુજરાતી વિશ્વકોશના સર્જનકાર્યમાં જોડાયેલા સહુ કોઈને પ્રણામ કરું છું.

શ્રી વિદ્યાનિવાસ મિશ્ર

વિશ્વકોશ
સંદર્ભગ્રંથ તરીકે

*	સંદર્ભસાધન	જયકુમાર ર. શુક્લ
*	કલા અને વિશ્વકોશ	અમિતાભ મડિયા
*	વિજ્ઞાન, ટૅકનૉલૉજી અને વિશ્વકોશ	પ્રહલાદ છ. પટેલ
*	વાણિજ્ય અને વિશ્વકોશ	જયન્તિલાલ પો. જાની
*	ગણિતશાસ્ત્ર અને વિશ્વકોશ	શિવપ્રસાદ મ. જાની
*	ભૂસ્તરવિદ્યા અને વિશ્વકોશ	ગિરીશભાઈ પંડ્યા
*	જ્ઞાનવિસ્તરણનું સાધન	બાળકૃષ્ણ માધવરાવ મૂળે
*	શિક્ષણ, સંશોધન અને વિશ્વકોશ	રક્ષા શાહ
*	પત્રકારત્વ અને વિશ્વકોશ	પ્રીતિ શાહ
*	સર્વસંગ્રાહક સંદર્ભગ્રંથ	કુલીનચંદ્ર યાજ્ઞિક

સંદર્ભસાધન

જયકુમાર ર. શુક્લ

17

હું આજીવન વિદ્યાર્થી રહ્યો છું તથા મારા જીવનનાં સૌથી વધારે વરસો વિદ્યાર્થી તરીકે અને વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે શિક્ષણકાર્ય કરવામાં વીત્યાં છે. તેથી વિદ્યાર્થીઓને કેન્દ્રમાં રાખીને વિશ્વકો-શની આવશ્યકતાની વાત કરીશ. ભારતમાં પ્રાચીન સમયથી વિવિધ વિદ્યાઓની ક્ષિતિજો વિસ્તાર પામી છે. તક્ષશિલા, નાલંદા, વિક્રમશીલા અને વલભી જેવી ઉચ્ચશિક્ષણ આપતી વિશ્વવિ-ખ્યાત વિદ્યાપીઠો અનેક વિષયોમાં તલસ્પર્શી જ્ઞાન આપતી હતી. તેમાં એશિયાના અનેક દેશોના તેજસ્વી વિદ્યાર્થીઓ ઉચ્ચશિક્ષણ મેળવવા આવતા હતા અને આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાના ઉત્તમ અધ્યા-પકો તેઓને ભણાવતા હતા; તેમ છતાં તે સમયે આજના જેટલું વિષય-વૈવિધ્ય નહોતું. ઓગણીસમી સદીમાં વિષયોનું વૈવિધ્ય તથા વિદ્યાનો વિસ્તાર જેટલાં વધ્યાં છે એટલાં અગાઉ કદી વધ્યાં નહોતાં એમ ઇતિહાસના વિદ્યાર્થી તરીકે હું કહી શકું છું.

અગાઉના વિદ્યાર્થીઓ કરતાં હાલનાં બાળકો અને વિદ્યા-ર્થીઓ કદાચ ઘણી વધારે જિજ્ઞાસાવૃત્તિ ધરાવે છે. મારી ઉંમરના લાખો લોકોએ પોતાના બાળપણમાં રેડિયો જોયો કે સાંભળ્યો નહોતો, ટેલિફોન વાપર્યો નહોતો તથા વિમાન જોયું નહોતું. આજનો બાળક ઘરમાં રેડિયો સાંભળે છે, ટેલિવિઝન જુએ છે, ફ્રીઝમાંથી ઠંડું પાણી લઈને પીએ છે, પરદેશમાં વસતા કાકા અથવા મામા સાથે ટેલિફોન પર વાતચીત કરે છે તથા ઉપગ્રહને અવકાશમાં મોકલાતો નિહાળે છે. પોતાની આસપાસ ઉપલબ્ધ

આ નવાં વૈવિધ્યપૂર્ણ સાધનો બાળકની જિજ્ઞાસાવૃત્તિને જગાડે છે. તેને વધુ ને વધુ જાણવા, જ્ઞાન મેળવવા પ્રોત્સાહિત કરે છે. તેથી બાળકો પોતાનાં માતાપિતાને તથા દાદાદાદીને અનેક એવા પ્રશ્નો પૂછે છે કે તેના જવાબ શિક્ષિત માતા-પિતા પાસે પણ નથી હોતા. ક્યારેક જવાબ ન આવડતો હોવાથી બાળક સાથે ગુસ્સે પણ થઈ જાય છે. શિક્ષણનો વ્યાપ તથા વૈજ્ઞાનિક ઉપકરણોનો ઉપયોગ વધવાની સાથે ઘેર ઘેર આ પરિસ્થિતિ જોવા મળે છે. તે સંજોગોમાં આપણે શું કરવું જોઈએ ? બાળકના અનેક અઘરા પ્રશ્નોના ઉત્તરો આપણે ક્યાંથી ખોળી લાવવા ? આવા સમયે વિશ્વકોશ આપણી મદદે આવે છે. પરંતુ કયાં માતપિતા પોતાનાં સંતાનોને વિશ્વકોશમાંથી માહિતી મેળવવાનું કહી શકશે ? આજે કેટલા લોકો, શિક્ષણ સિવાયના વ્યવસાયો કે નોકરી કરતા વાલીઓ, વિશ્વકોશ વિશે માહિતગાર છે ? હાઈસ્કૂલના શિક્ષકો પણ વિશ્વકોશનો ઉપયોગ કરતા નથી, તેમાંથી શું શું મળે અને તે કેવી રીતે શોધી શકાય તે જાણતા નથી. વિશ્વકોશ અને શબ્દકોશનો ભેદ પણ શિક્ષિત લોકોને સમજાવવાની જરૂર છે, એમ કહું તો મને લાગે છે કે આપ તે બાબત સ્વીકારશો.

ગુજરાતી ભાષામાં વિશ્વકોશની રચના કરવાના પ્રયાસોનો સિલસિલાબંધ ઇતિહાસ પ્રોફેસર ચંદ્રકાન્ત શેઠે સુંદર શૈલીમાં આલેખ્યો છે; પરંતુ મારે કહેવું જોઈએ કે શિક્ષણજગતના લોકો પણ વિશ્વકોશ વિશે અલ્પ માહિતી ધરાવે છે. ગુજરાતી વિશ્વકોશના પિતા સમાન ડૉ. ધીરુભાઈ ઠાકરે જે ભગીરથ કાર્ય હાથ ધર્યું છે, તેની આવશ્યકતા માટે બેમત નથી; પરંતુ ગુજરાતની પ્રાથમિક, માધ્યમિક તથા ઉચ્ચશિક્ષણસંસ્થામાં ભણાવતા એકેએક શિક્ષક/શિક્ષિકાને આટલાં વર્ષોથી ગુજરાતી ભાષામાં પ્રગટ થતા વિશ્વકોશનો સંદેશો હજી સુધી પહોંચ્યો નથી. ખેડા જિલ્લાના એક તાલુકા-મથકની ગર્લ્સ હાઈસ્કૂલનાં એક આચાર્યા, એમ.એ.ની પરીક્ષા માટે મારી પાસે માર્ગદર્શન લેવા આવ્યાં હતાં. તેમને મેં 'ગુજરાતી વિશ્વકોશ'ની વાત કરી. તેમને માટે તે નવા સમાચાર હતા. ગુજરાતની બધી શિક્ષણસંસ્થાઓના શિક્ષકો વિશ્વકોશ વિશે જાણશે, તેની આવશ્યકતા સમજીને તેનો ઉપયોગ કરશે ત્યારે વિશ્વકોશની ઉપરાછાપરી આવૃત્તિઓ છાપવા માટે પાંચ-દસ પ્રેસની જરૂર પડશે.

ઈ. સ. 1964માં એચ. કે. આર્ટ્સ કૉલેજમાં ગ્રીસનો ઇતિહાસ ભણાવવાનું મેં શરૂ કર્યું ત્યારે મારા સંદર્ભગ્રંથમાં ઇતિહાસકાર થુસિડાઇડિસનો ઉલ્લેખ હોવાથી તેના વિશે વર્ગમાં વધુ માહિતી આપવી મને જરૂરી લાગવાથી તેની શોધ કરવા માંડી. તે માહિતી મેળવવામાં મને વિશ્વકોશ જ સૌથી વધારે ઉપયોગી થયો હતો.

ભારતની ક્રાંતિકારી ચળવળ વિશે વર્ગમાં ભણાવતી વખતે ગુજરાતના ક્રાંતિકારીઓ–મોહનલાલ કામેશ્વર પંડ્યા અને નરસિંહભાઈ ઈશ્વરભાઈ પટેલ–નાં નામોનો ઉલ્લેખ હતો; પરંતુ વર્ગમાં જતાં અગાઉ તેમના વિશે મારે વધારે માહિતી

મેળવવી હતી. ઘણાં પુસ્તકો શોધ્યા બાદ, તેમના વિશે છૂટક ઉલ્લેખો અને કાર્યોની નોંધ મળ્યાં; પરંતુ કોઈ એક ઠેકાણેથી સંપૂર્ણ માહિતી ન મળી. વળી ગાંધીજીની આત્મકથા મેં ન વાંચી હોત તો મોહનલાલ કામેશ્વર પંડ્યા 'ડુંગળીચોર' કેમ કહેવાયા, એ જાણવાનું મને અવશ્ય અઘરું પડત.

કૉલકતાની ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઑવ્ હિસ્ટૉરિકલ સ્ટડીઝ તરફથી 'ડિક્ષનરી ઑવ્ નૅશનલ બાયૉગ્રાફી'ના ગ્રંથો પ્રગટ થયા છે. તે સંસ્થાએ મને લક્ષ્મીદાસ રવજી તેરસીના જીવન અને કાર્યો વિશે લખવાનું કામ સોંપ્યું. તે કામ સોંપાયું ત્યારે જ મેં તેરસીનું નામ સાંભળ્યું. તેઓ ગુજરાતના કયા પ્રદેશના હતા તે પણ હું જાણતો ન હતો. સદનસીબે મારી કૉલેજમાં એવા સમર્થ અધ્યાપકો હતા, કે જેમને મૂંઝવતા પ્રશ્નો પૂછી શકાય; અને તેઓ તેના વિશે સારી રીતે સમજાવે. સદગત નગીનદાસ પારેખ તેરસી વિશે જાણતા હતા. તેમના વિશે વધુ માહિતી ક્યાંથી મળશે એનું માર્ગદર્શન પણ એમણે મને આપ્યું.

આ ઉપરાંત જગતના ઇતિહાસનું પુસ્તક લખતી વખતે જૉન વિક્લિફ, જૉન હસ, ઇરેઝમસ જેવા યુરોપના ધર્મસુધારકો તથા રૂસો અને વૉલ્ટેર જેવા લેખકો વિશે આધારભૂત માહિતી મેળવવાનો મારો મુખ્ય સ્રોત એન્સાઇક્લોપીડિયા જ હતો.

આવા અનુભવો મારી જેમ અનેક અધ્યાપકોને થતા હશે. ગુજરાતની એક પ્રતિષ્ઠિત કૉલેજમાં તથા પ્રબુદ્ધ અધ્યાપકો સાથે કામ કરવાનો અમૂલ્ય અવસર પ્રાપ્ત થવાથી મને વિશ્વકોશનો ઉપયોગ કરવાની ટેવ પડી. તેથી હું ચોક્કસપણે માનતો થયો છું કે વિદ્યાર્થીઓ તથા બધા શિક્ષકોએ વિશ્વકોશ વાપરવાની ટેવ પાડવી જોઈએ.

કલા અને વિશ્વકોશ

અમિતાભ મડિયા

18

કલા એટલે શું ? કલા અને વિશ્વકોશ વચ્ચે શો સંબંધ ?

કલા ચાક્ષુષ દૃશ્યસંચાર છે. વિશ્વકોશ કોઈ ને કોઈ શાબ્દિક ભાષામાં લખેલો-છાપેલો ગ્રંથ હોય છે; છતાં, અમુક પ્રકારના ખ્યાલોની સમજ ચાક્ષુષ દૃશ્યસંચાર વગર શક્ય નથી. કયું સ્થળ કયાં આવ્યું તે દર્શાવવા શબ્દો ઉપરાંત નકશો વધુ ઉપયોગી બને. ભૂતકાળમાં થઈ ગયેલી કે જીવતી કોઈ પણ વ્યક્તિના ચરિત્ર-ચિત્રણમાં તે વ્યક્તિનો ફોટાગ્રાફ તે વ્યક્તિની લાક્ષણિકતાઓ ઉપસાવવામાં મદદગાર થાય જ છે. વિજ્ઞાન અને ટૅકનૉલૉજીનાં પાસાં સમજાવવા આકૃતિઓ અને ફોટોગ્રાફ અનિવાર્ય બને છે. આકૃતિથી સમજાવતાં ગેરસમજ અને ગોટાળા ઊભાં થતાં અટકે છે, લખાણ સ્પષ્ટ બને છે, તે એકવાક્યતા પામે છે અને સૌથી મોટો ફાયદો તો એ છે કે આકૃતિના ટેકાથી ઓછાં વાક્યો વડે તેને સમજાવી શકાય છે; કારણ કે માહિતીસંચારનો ઘણો મોટો ભાર તો આકૃતિ-ચિત્ર કે ફોટોગ્રાફે ઉઠાવી લીધો હોય છે. આમ, વિશ્વકોશમાં માહિતીના સંચારમાં વપરાતા ‘વિઝયુઅલ્સ’ એ શોભાનાં લટકણિયાં તો નથી જ, પણ માહિતીસંચારનું એક મહત્વનું અંગ છે. આ થઈ વાત વિષયોને સમજાવવા માટે આકૃતિના સ્વરૂપમાં કલાના ઉપયોગની.

હવે કલા એક વિષય તરીકે વિશ્વકોશમાં કેવી રીતે સમાવેશ પામે એ જોઈએ. વિજ્ઞાનની વિવિધ શાખાઓની જેમ કલાની શિલ્પ, ચિત્ર અને સ્થાપત્ય – એ ત્રણ શાખાનાં અધિકરણો

સમાવેશ પામે. આ અધિકરણોનાં ત્રણ જૂથ પાડી શકાય :

1. વિશિષ્ટ વાદ, શૈલી, ખ્યાલ, ચળવળ કે વિચારસરણીને લગતાં અધિકર-ણો; દા.ત., ‘બંગાળ-શૈલીની કલા’.

2. વિશિષ્ટ કલાકૃતિને લગતાં અધિકરણો; દા.ત., શિલ્પ, ‘સાંથાલ કુટુંબ’.

3. વિશિષ્ટ કલાકારને લગતાં અધિકરણો; દા.ત. ‘રામકિંકર બઈજ’.

કલાના વિષયમાં પણ દૃશ્ય-ટેકા વગર વાત કરવી એ અંધજનને તાજમહેલ બતાવવા બરાબર અથવા બહેરાને સંગીત સંભળાવવા બરાબર છે. તેથી કલાકૃતિ છાપીને જ કલાની વાત કરી શકાય છે અને તો જ વાચક સમજી શકે કે કયો શબ્દ ક્યાં લાગુ પડે છે. અધ્ધર વાતો કરવામાં નથી આવી તેની પ્રતીતિ પણ તેથી થશે.

છાપેલી કલાકૃતિ જો સુમુદ્રિત હોય તો વિશ્વકોશનાં પાનાં ઉથલાવી રહેલા સંભવિત વાચકને તે અધિકરણ વાંચવા પ્રેરિત કરી શકશે. વાચકો જો આ રસ્તે મેળવી શકાતા હોય તો તે પણ ખોટું નથી. આ માટે હાલમાં ઉપલબ્ધ વિકસિત મુદ્રણકલાનો ઉપયોગ થાય છે.

વિજ્ઞાન, ટેકનૉલૉજી અને વિશ્વકોશ

પ્રહલાદ છ. પટેલ

19

વીસમી સદીમાં વૈશ્વિક સ્તરે શુદ્ધ (સૈદ્ધાંતિક) વિજ્ઞાને અને પરિણામે ટેકનૉલૉજીએ અભૂતપૂર્વ વિકાસ સાધ્યો છે. વિજ્ઞાન અને ટેકનૉલૉજીના વિકાસને લીધે માણસની જીવનશૈલી અને સામાજિક અભિગમ પણ બદલાયાં છે. ઇલેક્ટ્રૉનિક્સ, અવકાશ-સંશોધન, પરમાણુ-ઊર્જા અને કમ્પ્યૂટરના આ વર્તમાન યુગમાં જ્ઞાન અને માહિતીના ઢગલા થવા લાગ્યા છે. આજનું જ્ઞાન કે માહિતી આવતી કાલે જૂનાં થઈ જાય છે અને વર્ષ-ગાળામાં તો કાલગ્રસ્ત બની જાય છે.

ભારતે આઝાદી મેળવ્યાને પચાસ વર્ષ પૂરાં કર્યાં છે. ભારતે પણ પરમાણુ-ઊર્જા, અવકાશ-સંશોધન, તબીબી અને કૃષિ-વિકાસના ક્ષેત્રે પ્રશંસનીય પ્રગતિ કરી છે. સમુચિત વૈજ્ઞાનિક વિકાસને કારણે આજે સામાજિક અને વૈયક્તિક જીવનમાં ઘણાં પરિવર્તનો થયાં છે. રસવૈવિધ્યને અનુરૂપ લોકોમાં નવું નવું જાણવાની જિજ્ઞાસા ઉત્કટ બનતી જાય છે.

કોઈ પણ દેશને પોતાની આગવી ટેકનૉલૉજી હોઈ શકે છે, પણ પોતાનું વિજ્ઞાન હોતું નથી. વિજ્ઞાનને સીમાડા હોતા નથી. વિજ્ઞાનજન્ય ટેકનૉલૉજીના કારણે ઔદ્યોગિક વિકાસ થયો; ઔદ્યોગિક વિકાસથી આર્થિક, સામાજિક અને શૈક્ષણિક વિકાસ થયો. આ સર્વાંગી વિકાસ સાથે જ્ઞાનનો વિસ્ફોટ થયો. આથી સમય સાથે તાલ મિલાવવા માણસે કોઈ ને કોઈ રીતે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું જ રહ્યું.

બીજી બાજુ વિજ્ઞાન સતત પરિવર્તનશીલ રહ્યું છે. વિજ્ઞાનનાં રહસ્યો જાણવાનો એકમાત્ર રસ્તો સંશોધન છે. રહસ્યોનાં ઉકેલ, હકીકતો અને માહિતીઓના ભંડાર સંચિત કરી રાખવા એ વિજ્ઞાનની ખૂબી નથી; પણ વિજ્ઞાન તો જુદી જુદી કડીઓને જોડવાનું અને સંવાદિતા શોધી કાઢવાનું કાર્ય કરે છે. અંતિમ વિશ્લેષણમાં વિજ્ઞાન પણ બીજાં માનવીય ક્ષેત્રોની જેમ મૂલ્યોના નિર્ણય ઉપર આવે છે. આ રીતે જેમ વિજ્ઞાનને દેશના સીમાડા નડતા નથી તેમ ભિન્ન ભિન્ન વિજ્ઞાનો અને માનવ-વિદ્યાઓ વચ્ચે પણ જ્ઞાન એકરૂપ થતાં સીમાડા લુપ્ત થાય છે. આથી માણસ સાથે સંલગ્ન એવાં તમામ ક્ષેત્રો સાથે સંબંધ સ્થાપિત કરવાનું આવશ્યક બની રહે છે.

વિજ્ઞાનમાં ભૌતિક અને પ્રાકૃતિક હકીકતો, પ્રાયોગિક પરિણામોનું અવલોકન, તેમનાં સંકલન અને પૃથક્કરણ તો ખરાં જ. ઘટનાઓના માત્ર બાહ્ય અવલોકનથી અનુભૂતિ થતી નથી. જ્ઞાનની અનુભૂતિ એ ઘણી મોટી બાબત છે એટલે વિજ્ઞાનનાં રહસ્યો, પરિણામો અને વિકાસથી સમાજને અવગત કરાવવો રહ્યો.

ગુજરાતી વિશ્વકોશ નીચેનું લક્ષ્ય રાખીને કાર્ય કરે છે :

કોઈ પણ વિદ્યાશાખાનું જ્ઞાન કે માહિતી હોય, પણ તે સમાજના છેવાડે રહેલા સામાન્ય માણસને ઉપલબ્ધ થવાં જોઈએ. જ્ઞાન અને માહિતીને ત્યાં સુધી પહોંચાડવાના ઘણા રસ્તા છે; જેમ કે, વર્તમાનપત્રો, રેડિયો, ટીવી, ઇન્ટરનેટ, ટેલનેટ વગેરે. આવાં ઇલેક્ટ્રૉનિક માધ્યમોને કારણે ભારત અને અમેરિકા કે કોઈ અન્ય દેશ વચ્ચે અંતર રહ્યું નથી.

શું આવાં અદ્યતન ઇલેક્ટ્રૉનિક માધ્યમો સર્વત્ર સુલભ છે ? સામાન્ય માણસને આર્થિક રીતે પરવડે તેમ છે ? કોઈ પણ ભણેલી કે અભણ વ્યક્તિ રોકટોક વિના આ સુવિધાઓ સુધી પહોંચી શકે છે ? ભારતના સામાન્ય નાગરિકને નજર સમક્ષ રાખતાં આ બધા સવાલોના ઉત્તરો ઉત્સાહજનક નથી.

આ સવાલોનો અંશતઃ ઉકેલ કે વિકલ્પ ગુજરાતી વિશ્વકોશ બની શકે તેમ છે.

ભૌતિક, પ્રાકૃતિક, જૈવ, સામાજિક અને માનવીય તથા અન્ય વિદ્યાશાખાઓના જ્ઞાનને વિશ્વકોશ ગુજરાતી ભાષામાં રજૂ કરે છે. ગુજરાતી ભાષા આ વિશ્વકોશની એક વિશિષ્ટતા છે. ગુજરાતી ભાષાનું સામાન્ય જ્ઞાન ધરાવનાર વ્યક્તિ પણ આ કોશનો સરળતાથી ઉપયોગ કરી શકે છે. અને જે આની વિશિષ્ટતા છે તે આની એક મર્યાદા પણ બને છે ને તે એ રીતે કે ગુજરાતી ભાષા ન જાણનાર વ્યક્તિ આનો ઉપયોગ કરી શકતી નથી.

વિજ્ઞાનનાં વિશ્વસનીય પાઠ્યપુસ્તકો, સંદર્ભગ્રંથો અને અન્ય જરૂરી સાહિત્ય અંગ્રેજી ભાષામાં જ ઉપલબ્ધ છે. વિશ્વસ્તરે વિજ્ઞાનનાં તમામ ક્ષેત્રોમાં થતા સંશોધનની છેલ્લી માહિતી ખાસ કરીને અંગ્રેજી, જર્મન, રશિયન, જાપાની, ચીની,

ફ્રેન્ચ વગેરે ભાષાઓમાં ઉપલબ્ધ છે. જ્ઞાન-વિજ્ઞાન તો માતૃભાષા દ્વારા જ સરળતાથી ગ્રહણ કરી શકાય છે અને એટલી જ સરળતાથી અભિવ્યક્ત પણ કરી શકાય છે. માટે વિજ્ઞાનના આ સંદર્ભમાં વિશ્વકોશનું મહત્વ ઘણું છે. અહીં વિજ્ઞાનનાં સિદ્ધાંતો, માહિતીઓ, સંશોધનો વગેરેને ગુજરાતી ભાષામાં રજૂ કરવામાં આવ્યાં છે. ગુજરાતી વિશ્વકોશ, વિજ્ઞાનક્ષેત્રે, અમુક અંશે પાઠ્યપુસ્તકનું તો મહદંશે સંદર્ભગ્રંથનું કાર્ય કરે છે. વિજ્ઞાનની તમામ વિદ્યાશાખાઓનો આ વિશ્વકોશમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. શક્ય તેટલી વધારે ચોક્કસ અને અદ્યતન માહિતી આમાં આપીને આને વિશ્વસનીય બનાવવાના પ્રામાણિક પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા છે; આમ છતાં ક્યાંક કોઈ મર્યાદાએ ભાગ ભજવ્યો હોય એવું પણ બને.

કેટલાક વિશ્વકોશને તેમની પોતાની આગવી લાક્ષણિકતા હોય છે; જેમ કે, 'વર્લ્ડ બુક એન્સાઇક્લોપીડિયા'માં વિજ્ઞાનનાં સિદ્ધાંતો, સંશોધનો અને અદ્યતન સામગ્રી ગણિતનો ઉપયોગ કર્યા સિવાય આપેલી છે. એટલે જેને ગણિતનું જ્ઞાન નથી તેવી વ્યક્તિ પણ તેનો સરળતાથી ઉપયોગ કરી શકે છે. પ્રાથમિક અને માધ્યમિક કક્ષાના વિદ્યાર્થીઓ, શિક્ષકો, ગ્રંથપાલો, વ્યાવસાયિકો તેનો ઉપયોગ સરળતાથી કરી શકે એ હેતુથી તે તૈયાર કરેલ છે. જે અધિકરણ વાંચવામાં આવે છે તે વાચકમાં વિષય પરત્વે રસ જાગ્રત કરે છે, તેનામાં જિજ્ઞાસા જગાવે છે અને વિષયમાં ઊંડા ઊતરવા પ્રેરે છે.

વિજ્ઞાન અને ટેકનૉલૉજીના 'મેક્-ગ્રો હિલ એન્સાઇક્લોપીડિયા'માં આધુનિક ગણિતના ઉપયોગ સાથે સિદ્ધાંતો, હકીકતો અને માહિતી રજૂ કર્યાં છે. તે વિદ્યાર્થીઓ, શિક્ષકો તથા વ્યાવસાયિકોને શૈક્ષણિક અને સંશોધનસામગ્રી પૂરી પાડે છે. તેમાં ભૌતિક, જૈવ અને પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાનોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. આ ગ્રંથ વાચકની સંશોધનવૃત્તિને ઉત્તેજિત કરી શકે તેમ છે. વિજ્ઞાનના કોઈ પણ વિષયની વિસ્તૃત વિગતો તેમાં આપવામાં આવી છે. આ સાથે 'એન્સાઇક્લોપીડિયા બ્રિટાનિકા' તથા અમેરિકાનાનો પણ ઉલ્લેખ કરી શકાય.

'ગુજરાતી વિશ્વકોશ', વિજ્ઞાનના સંદર્ભમાં, 'વર્લ્ડ બુક' અને 'મેક્-ગ્રો હિલ એન્સાઇક્લોપીડિયા' – એમ બંનેનાં લક્ષણો ધરાવે છે. 'ગુજરાતી વિશ્વકોશ' સામાન્ય વાચકમાં રસ જાગ્રત કરે છે; અન્ય અધિકરણો વાંચવા પ્રેરે છે (જેમ કે, ખગોળ, બ્રહ્માંડ-વિજ્ઞાન વગેરે). વાચકોને તેમના મનગમતા વિષયમાં વધુ ઊંડા ઊતરવા પ્રેરે છે; પરિણામે આવા વિશિષ્ટ વાચકને સંશોધનની કોઈ દિશા પણ મળી રહે તેમ છે, જેમ કે, ન્યૂક્લિયર ઊર્જા, કમ્પ્યૂટર, ડી.એન.એ., અવપરમાણુ-કણો વગેરે.

ગુજરાતી વિશ્વકોશમાં વિજ્ઞાનનાં અધિકરણો રજૂ કરવા માટે પારિભાષિક શબ્દોની ઘણી મુશ્કેલી છે. વાચક સરળતાથી સમજી શકે તે માટે લોકપ્રિય શબ્દોનો

ઉપયોગ કરતાં ક્યારેક વિજ્ઞાનના તત્વને નુકસાન થાય છે.

કેટલાક પારિભાષિક શબ્દો વધુ પડતા ભદ્રંભદ્રીય લાગે ત્યાં અંગ્રેજી શબ્દ વાપરવાનું ઉચિત સમજવામાં આવ્યું છે.

વિજ્ઞાનના વિષયોને ગુજરાતી ભાષામાં રજૂ કરી 'ગુજરાતી વિશ્વકોશે' ગુજરાતી ભાષાને વધુ સમૃદ્ધ કરવાનો નોંધપાત્ર પ્રયાસ કર્યો છે. ખુશીની વાત છે કે તમામ અધિકરણોનાં 40 % અધિકરણો શુદ્ધ અને પ્રયુક્ત વિજ્ઞાનનાં છે. ઉપરાંત વિજ્ઞાનના કેટલાક વ્યાપ્તિલેખો સર્વગ્રાહી પુસ્તિકાની ગરજ સારે તેવા છે. વિજ્ઞાનની ગુજરાતી ભાષામાં સચોટ, અસરકારક અને ભાવવાહી રજૂઆત માટે 'ગુજરાતી વિશ્વકોશ' એક અમૂલ્ય માધ્યમ બની રહે તેમ છે. અત્યારે વિજ્ઞાન માટે ગુજરાતી ભાષામાં અદ્યતન સંદર્ભ અને સંશોધનસાહિત્ય અપ્રાપ્ય છે ત્યારે વિજ્ઞાનરસિકો માટે 'ગુજરાતી વિશ્વકોશ' દીવાદાંડી બની રહે તેમ છે.

એક તરફ પરમાણુની અંદર ન્યૂક્લિયસ, ન્યૂક્લિયસની અંદર ન્યૂટ્રૉન અને પ્રોટૉન, ન્યૂટ્રૉન અને પ્રોટૉનની અંદર ક્વાર્ક્સ (quarks), ક્વાર્ક્સની અંદર પણ અતિ સૂક્ષ્મ કણ પ્રિયૉન્સ – આ રીતે વિજ્ઞાન અતિસૂક્ષ્મતાની દિશામાં આગળ વધી રહ્યું છે; તો બીજી તરફ પૃથ્વી, સૂર્યમંડળ, તારાગુચ્છ, તારાવિશ્વ અને બ્રહ્માંડનાં રહસ્યો જાણવાના પડકારો ઝીલતું વિજ્ઞાન પ્રગતિકૂચ કરી રહ્યું છે. અતિસૂક્ષ્મ જગતથી અતિસ્થૂળ જગત વચ્ચેની ઇતિહાસકથા અને વિકાસગાથાને 'ગુજરાતી વિશ્વકોશ' આવરી લે છે; તે સંદર્ભમાં વિશ્વકોશ વાચકને ક્વાર્ક્સથી કૉસ્મૉલોજીની સફર કરવા પ્રેરે છે.

વાણિજ્ય અને વિશ્વકોશ

જયન્તિલાલ પો. જાની

20

બુદ્ધિબળ, બાહુબળ અને વિત્તબળ માનવજીવનમાં પાયાનાં પરિબળો છે. આર્યસંસ્કૃતિમાં પણ કર્માનુસાર, બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય અનુક્રમે આ ત્રણ પ્રકારનાં પરિબળોનાં પ્રતીક છે.

આપણું જીવન સુવિધાયુક્ત બનાવવા માટે અનેક પ્રકારના માલસામાનનું ઉત્પાદન અને વિતરણ આવશ્યક છે. વિત્તબળ એટલે નાણાંના ઉપયોગ વિના તે શક્ય નથી. આમ ત્રણ પરિ-બળોમાંના એક પરિબળ વિત્ત/નાણાં અંગે વાણિજ્ય વિષયમાં વિચારણા કરવામાં આવે છે. આધુનિક સમયમાં નાણાં અને વાણિજ્યની ક્ષિતિજોનું સતત વિસ્તરણ થઈ રહ્યું છે તેને અનુ-લક્ષીને માલનું ઉત્પાદન કરતાં કારખાનાંનું સંચાલન, માલની પડતર કિંમતની ગણતરી, પડતર કિંમત ઘટાડવાનો પ્રયત્ન, હિ-સાબકિતાબની જાળવણી, તેમનું અન્વેષણ (audit), વાણિજ્ય સાથે સંકળાયેલા જુદા જુદા કાયદાઓ(mercantile laws) ની માહિતી, બૅન્કિંગ, વીમાઉદ્યોગ, કરવેરાની જાણકારી વગેરે અંગેનાં અધિકરણોનો વાણિજ્ય વિષયમાં સમાવેશ થાય છે. વિ-શ્વકોશમાં સમાવિષ્ટ આ અધિકરણો ઉદ્યોગપતિઓ અને વ્યા-પારીઓ માટે તેમની દૈનિક પ્રવૃત્તિઓમાં નિઃશંક ઉપયોગી છે. તે ઉપરાંત બૅન્કિંગ ઉપરનાં અધિકરણો જેવાં કે ચેક, સેવિંગ બૅન્ક ખાતું, બૅન્ક ઓવરડ્રાફ્ટ, ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટ અને ટ્રાવેલર્સ ચેક. વીમા ઉદ્યોગ ઉપરનાં અધિકરણો જેવાં કે જીવનવીમો, આવકવેરો, આવકનું પત્રક (return of income), વેચાણવેરો, જકાતવેરો,

ઑક્ટ્રૉય જેવાં સામાન્ય જનસમૂહને પોતાના અધિકારો અને જવાબદારી સમજવામાં ઘણાં ઉપયોગી નીવડે છે. આમ વિશ્વકોશમાં સમાવિષ્ટ વાણિજ્ય અંગેનાં અધિકરણો ઉદ્યોગપતિઓ અને વ્યાપારીઓ માટે માહિતીસભર સાહિત્ય અને સામાન્ય જનસમૂહ માટે રોજબરોજમાં ઉપયોગી સાહિત્ય એમ બંને પ્રકારની ભૂમિકાઓ ભજવે છે.

મોટા ઉદ્યોગો પોતાનાં આગવાં સંશોધન અને વિકાસ વિભાગો (Research and Development Departments) નિભાવતા હોય છે અને સંશોધનનો ઉપયોગ પોતાના ઉત્પાદનની કાર્યક્ષમતા સુધારવા માટે કરે છે તેથી આવકવેરા અધિનિયમ 1961 અનુસાર તેમની આવકની ગણતરી કરવા માટે સંશોધન અને વિકાસ વિભાગમાં કરેલો ખર્ચ બાદ આપવામાં આવે છે. મધ્યમ અને લઘુ ઉદ્યોગો તથા વિક્રેતાઓ પોતાના ખર્ચે આગવું સંશોધન કરવા માટે આર્થિક રીતે સશક્ત હોતા નથી તેથી સરકારશ્રીએ આવકવેરા અધિનિયમમાં પ્રબંધ કર્યો છે કે ધંધાની આવકમાંથી સંશોધન કરતી સંસ્થાને આપેલી દાનની રકમ કરપાત્ર આવક નક્કી કરવા માટે પૂરેપૂરી (100 ટકા) બાદ આપવામાં આવશે. વિશ્વકોશ તૈયાર કરવો તે સંશોધનકાર્ય છે તેમ સરકારશ્રીએ સ્વીકારેલું છે, કારણ કે પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં અનુભવી તજ્જ્ઞો દ્વારા વિષયના મૂળ સુધી પહોંચીને, વિગતોનો અભ્યાસ કરીને અને વ્યવસ્થિત અન્વેષણ કરીને વિશ્વકોશ તૈયાર કરવામાં આવે છે. ઉદ્યોગપતિઓ તથા વિક્રેતાઓ વિશ્વકોશમાં વૈજ્ઞાનિક રીતે એકત્રિત કરેલી માહિતીનો ઉપયોગ કરીને પોતાની ઉત્પાદનક્ષમતા અને વિતરણવ્યવસ્થા કાર્યદક્ષ બનાવી શકે છે તથા વિશ્વકોશ સંસ્થાને આપેલી દાનની રકમ આવકની ગણતરી કરવામાં મજરે મેળવી શકે છે.

ગણિતશાસ્ત્ર અને વિશ્વકોશ

શિવપ્રસાદ મણિશંકર જાની

21

વિશ્વકોશ એટલે વિશ્વની વિદ્યાનો કોશ. તેમાં જ્ઞાનવિજ્ઞાન-ની તમામ શાખાઓ અંગેની માહિતી એક જ ગ્રંથમાં કે ગ્રંથશ્રે-ણીમાં એકત્રિત સ્વરૂપે મળે છે. જ્ઞાનવિજ્ઞાનની શાખા-પ્રશાખાઓ અંગેની અદ્યતન માહિતી સંક્ષિપ્ત અને અધિકૃત સ્વરૂપમાં તેમાં રજૂ કરવામાં આવે છે. વિશ્વકોશમાં વિષય અને તેના ઘટકોની નિષ્કર્ષરૂપ માહિતી આપવામાં આવે છે. વિષયના તમામ ઘટકો વિશેનું પ્રાથમિક જ્ઞાન, વિષયના સંબંધિત વિષયો અંગેનું જ્ઞાન, તેની શાખા-પ્રશાખાઓનું જ્ઞાન આપવામાં આવે છે. વિશ્વ-કોશ તત્કાળ માહિતી આપતો સંદર્ભગ્રંથ છે. વાચકની રુચિના વિષય પરત્વેની જિજ્ઞાસા સંતોષી તેની સાથે સંકળાયેલી અન્ય બાબતો અને અન્ય વિષયો અંગેની દૃષ્ટિ ખીલવવાનું જ્ઞાનસાધન છે. બૃહદ્ શબ્દકોશમાં શબ્દના અર્થ, તેની ઉત્પત્તિ, શબ્દના વિવિધ અર્થોનું નિદર્શન કરતાં દૃષ્ટાંતો, રૂઢિપ્રયોગો વગેરે હોય છે (દા.ત., ભગવદ્ગોમંડલ). વિશ્વકોશ આવા શબ્દકોશથી કંઈક વિશેષ છે, છતાં તે વિસ્તૃત વિવેચનાત્મક શોધનિબંધ નથી. તેમાંથી સંદર્ભ સ્વરૂપે મેળવેલી માહિતી અને જ્ઞાન, વાચકને શો-ધનિબંધ લખવામાં મદદરૂપ જરૂર થઈ શકે. મતમતાંતરો હોય ત્યારે કોઈ મત તરફ પક્ષપાત બતાવ્યા સિવાય તેનું નિષ્પક્ષ નિરૂપણ તટસ્થ રૂપે વિશ્વકોશમાં રજૂ કરવામાં આવે છે. તેમાં વિષયના પ્રત્યેક પાસાનું સ્વચ્છ, સંક્ષિપ્ત અને યથાર્થ નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. વિષય અંગે રજૂ કરેલી હકીકતની બાબતમાં

પુનરુક્તિ, અલ્પોક્તિ કે અત્યુક્તિને તેમાં અવકાશ નથી. પરંતુ તેમાં વિષયની યથાતથ રજૂઆત જ અભિપ્રેત છે.

એક જ વિષયની વિગતવાર માહિતી આપતા કોશ, પ્રકરણવાર વિવિધ વિષયોની માહિતી આપતા કોશ અને સર્વસંગ્રાહક વિશ્વકોશ (general encyclopaedia) – આમ વિશ્વકોશના મુખ્ય ત્રણ પ્રકારો છે. એન્સાઇક્લોપીડિયા બ્રિટાનિકા અને ગુજરાતી વિશ્વકોશને સર્વસંગ્રાહક સ્વરૂપના વિશ્વકોશ ગણી શકાય. અહીં બધા વિષયોનાં અધિકરણ એકત્ર કરી અકારાદિ ક્રમમાં ગોઠવી મૂકવામાં આવે છે. વિષયોની માહિતી વિવિધ પ્રકારનાં અધિકરણો દ્વારા વિશ્વકોશમાં મૂકવામાં આવે છે. વિષયને સરળ, સંક્ષિપ્ત અને સામાન્યજન (layman) સમજી શકે તેવી ભાષામાં રજૂ કરતાં ટૂંકાં અધિકરણો; વિષય અંગે વિગતવાર જાણવા ઇચ્છતા જિજ્ઞાસુઓ, વિદ્યાર્થીઓ અને અભ્યાસીઓ માટેનાં વૈવિધ્યવાળાં માહિતી-પ્રધાન અધિકરણો અને વિષય અંગેની સર્વક્ષેત્રીય માહિતી અને જરૂરી ટેક્નિકલ માહિતીપ્રચુર વ્યાપ્તિલેખો – આવા ત્રણે પ્રકારનાં અધિકરણોને વિષયના સ્વરૂપ અને મહત્વને અનુલક્ષીને રચેલો વિશ્વકોશ સર્વસંગ્રાહક વિશ્વકોશ (everyman encyclopaedia) બને છે. તે દરેક કક્ષાના માણસ માટે સંદર્ભગ્રંથ બનવાની ક્ષમતા અને ઉપયોગિતા ધરાવે છે.

ગણિતશાસ્ત્ર અને વિશ્વકોશ : સંદર્ભસેવાના સાધન તરીકે

માણસમાં અનેક સહજવૃત્તિઓ (instincts) હોય છે, કુતૂહલવૃત્તિ (curiosity) તેમાંની એક છે. માણસ આસપાસના સમાજ, વાતાવરણ, રીતરિવાજો, રોજબરોજની ઘટનાઓ, વૈજ્ઞાનિક ઉપકરણોનો ઉપયોગ, વ્યક્તિઓનાં વાણી, વર્તન અને વ્યવહારમાંથી ઘણું ગ્રહણ કરે છે, નવું શીખે છે. તેમાંથી વિશેષ જાણવાની ઇચ્છા તેને થાય છે. જિજ્ઞાસા સંતોષવા તે પોતાના સહાધ્યાયીઓ, મિત્રો, કુટુંબના સભ્યો, વડીલો અને શિક્ષકો પાસેથી માહિતી મેળવે છે છતાં તેના મનમાં રહી ગયેલ કુતૂહલ અને શંકાનું સમાધાન શોધવા જ્ઞાનપ્રાપ્તિનાં અન્ય સાધનો તરફ તે વળે છે.

પુસ્તકાલયમાં વાંચન દ્વારા અને રેડિયો, ટેલિવિઝન જેવાં દૃશ્યશ્રાવ્ય સાધનો દ્વારા વિશેષ માહિતી મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે. પુસ્તકાલયમાં વાચન કરતાં તેના કુતૂહલને સંતોષતાં વિવિધ વિષયનાં વિવિધ પ્રકારનાં પુસ્તકો, સામયિકો વગેરે જોવાની તેને ટેવ પડે છે. પુસ્તકાલય સમૃદ્ધ હોય તો કદાચ સંદર્ભ તરીકે વિશ્વકોશ જોવાની પણ તેને તક મળે છે. વિશ્વકોશને સંદર્ભગ્રંથ તરીકે જોતાં જોતાં પોતાનાં કુતૂહલ અને રુચિના વિષયનો અભ્યાસ કરવા ઉપરાંત તે વિષય સાથે સંકળાયેલા વિષયો અંગે પણ જાણકારી મેળવે છે; વિષયની શાખા, ઉપશાખાઓ, તેની ઉપયુક્તતા વિશે જ્ઞાન મેળવે છે. પોતે 'જ્ઞાનસમૃદ્ધ' થયા કરે છે. વિષયનો ગહન અભ્યાસ

કરવા લાગે ત્યારે આનુષંગિક વિષયોના સંદર્ભો જોવાનું પણ બને છે અને તેમાંથી સંશોધનની પ્રવૃત્તિઓ આગળ વધે છે. વિશ્વકોશની સંદર્ભગ્રંથ તરીકેની ક્ષમતા અને ઉપયોગિતા અહીં પ્રસ્તુત છે.

હવે ગણિતશાસ્ત્ર અને વિશ્વકોશને સંદર્ભસાધન તરીકે મૂલવીએ. શુદ્ધ ગણિતમાં બહોળું વિષયવૈવિધ્ય છે. સંકેતો, સૂત્રો, સમીકરણો, આલેખો, પ્રમેયો, નિયમો, સિદ્ધાંતો વગેરે દ્વારા માહિતીને સંક્ષેપમાં અને ખૂબ ચોકસાઈથી રજૂ કરવાની તેમાં વિશિષ્ટ ક્ષમતા છે. વિનયન, વાણિજ્ય અને વિજ્ઞાનના અનેક વિષયોમાં તેની ઉપયુક્તતા છે. સમાજવિદ્યાઓ, ભાષાશાસ્ત્ર (linguistics), શિક્ષણ, માનસશાસ્ત્ર, તર્કશાસ્ત્ર; વાણિજ્ય, બૅન્કિંગ, વીમાવિજ્ઞાન, વાહનવ્યવહાર, વસ્તીવિદ્યા; ભૌતિકવિજ્ઞાનો, જૈવવિજ્ઞાનો, ઇજનેરી વિદ્યાઓ, કમ્પ્યૂટર, અવકાશવિજ્ઞાન, ખગોળશાસ્ત્ર, યુદ્ધશાસ્ત્ર જેવી અનેક વિદ્યાશાખાઓમાં તેનું નોંધપાત્ર પ્રદાન છે. આને કારણે ગણિતશાસ્ત્રને વિશ્વકોશમાં સંદર્ભવિષય તરીકે ઔચિત્યથી રજૂ કરવું જોઈએ. વિષયવૈવિધ્યની દૃષ્ટિએ ગણિતશાસ્ત્રનાં અનેક પાસાં જોવા મળે છે.

સંદર્ભ તરીકે ગણિતનું લોકભોગ્ય પાસું (popular aspect of mathematics) :

સંખ્યામાં અવનવી અને અટપટી કરામતો દ્વારા ગણિતગમ્મત (number games), ગણિતની રમતો, ગણિતમાં જાદુ, ગણિતમાં પ્રયોગો, ગાણિતિક પરિરૂપો (models), જાદુઈ ચોરસો, ગાણિતિક તર્કદોષ (fallacies) અને વિરોધાભાસ (paradox), તેમાંથી ઊભી થતી અસમંજસતા (absurdity) પણ ગણિતમાં મનોરંજન સાથે બુદ્ધિમત્તાની કસોટી કરે છે. આથી ગણિતમાં સામાન્ય માણસ રસ લેતો, ભાગ લેતો અને અભ્યાસ કરતો થાય છે.

પ્રાચીન કાળથી શરૂ કરીને મધ્ય યુગ અને અર્વાચીન યુગનો ગણિતનો ઇતિહાસ રસપ્રદ છે. પશ્ચિમમાં ગ્રીસ, બેબિલોન, રોમ, ઇજિપ્ત અને પૂર્વમાં અરબસ્તાન, ભારત, ચીન અને જાપાનનું ગણિતના વિકાસમાં પ્રદાન જાણવાલાયક છે. વિવિધ દેશના ગણિતીઓનો ગણિતના વિકાસ, ઉપયોગ, પ્રયુક્તતા (applications) અને સંશોધનમાં જુદા જુદા સમયગાળા દરમિયાન મોટો ફાળો છે. પ્રાચીન ગણિત અને ફિલસૂફીમાં ઍરિસ્ટોટલ, પ્લેટો, હીપોક્રેટસ, થેલ્સ, બ્રુનો વગેરેનો ફાળો છે. ગૅલિલિયો, ટોલેમી, બ્રુનો, ગ્રેગરી, ન્યૂટન, એડિંગ્ટન, ચંદ્રશેખર, નારલીકર વગેરેની જીવનઝરમરમાંથી ગણિત અને ખગોળના વિકાસની અવનવી માહિતી સાંપડે છે. યૂક્લિડ, પાયથાગોરાસ, દ'કાર્ત, બોલ્યાઇ, રીમાન, લેબોચેવ્સ્કી, પોઇંકેર જેવા ભૌમિતિકો(geometors)નું ભૂમિતિમાં નોંધપાત્ર પ્રદાન છે. યૂક્લિડીય ભૂમિતિથી શરૂ કરીને યામભૂમિતિ, સદિશભૂમિતિ, વિકલભૂમિતિ, પ્રક્ષેપીય ભૂમિતિ, યૂક્લિડીયેતર

ભૂમિતિ વગેરે ભૂમિતિના વિકાસ અને સંશોધનની ગાથા રસપ્રદ છે. રીમાનની યૂક્લિડીયેતર ભૂમિતિ આઇન્સ્ટાઇનના સાપેક્ષવાદમાં ઉપયોગી નીવડી છે. ન્યૂટન, લાઇબ્નીત્ઝ, કોશી, લાગ્રાન્જ, ઑઇલર, ગોસ, કેન્ટર, બૂલ, ગોડેલકુર્ત, વૉનનોયમાન, બર્ટ્રાન્ડ રસેલ જેવા મેધાવી અને વિચક્ષણ ગણિતીઓના સંશોધનકાર્ય સાથે કલનશાસ્ત્ર, ગાણિતિક પૃથક્કરણ, યંત્રશાસ્ત્ર, ગણગણિત, બુલીય બીજગણિત અને કમ્પ્યૂટર જેવા અનેક વિષયોના વિકાસની માહિતી સાંપડે છે. ફ્રુરીએ, ફર્મા, ડાયોફેન્ટાઇન, ફીબોનાકી, જી. એચ. હાર્ડી અને રામાનુજનનું સંખ્યાસિદ્ધાંતો(theory of numbers)માં બહુમૂલ્ય પ્રદાન છે. આવા ગણિતીઓની જીવનઝરમરને વિશ્વકોશમાં આવરી લેવાથી તે સમૃદ્ધ સંદર્ભગ્રંથ બને છે.

ગણિતશાસ્ત્રને અધ્યયન, અધ્યાપન અને સંશોધનના વિષય તરીકે જોઈએ તો તેના ત્રણ પ્રકાર છે : શુદ્ધ ગણિત (pure mathematics), પ્રયુક્ત ગણિત (applied mathematics) અને આંકડાશાસ્ત્ર (statistics). શુદ્ધ ગણિતમાં સામાન્ય વ્યવહારમાં વપરાતું ગણિત; શાળા, કૉલેજ અને મહાશાળાઓમાં શીખવાતું બીજગણિત, સુરેખ બીજગણિત, અરૂપ બીજગણિત, બુલીય બીજગણિત, યૂક્લિડીય અને યૂક્લિડીયેતર ભૂમિતિ, ત્રિકોણમિતિ અને ગોલીય ત્રિકોણમિતિ, કલનશાસ્ત્ર, ગણસિદ્ધાંતો અને તેનું ગણિત, વાસ્તવિક અને સંકર ગાણિતિક-પૃથક્કરણ, સંખ્યાસિદ્ધાંતો અને ટૉપોલૉજી મુખ્ય છે.

પ્રયુક્ત ગણિતની અનેક શાખાઓ છે. તદ્ઉપરાંત તેના સહયોગથી અન્ય વિજ્ઞાનોમાં અનેક વિદ્યાશાખાઓ ઉદભવી, વિકસી અને વિસ્તરી છે. અહીં જાણે કે ગીતાનું વિશ્વરૂપ દર્શન पश्यमेऽपाररुपाणि शतशो च सहस्त्र च ।' મળે છે. સ્થિતિશાસ્ત્ર, ગતિશાસ્ત્ર, દ્રવસ્થિતિ અને ગતિશાસ્ત્ર, વૈદ્યુત્ ગતિશાસ્ત્ર, સાપેક્ષવાદ, ગુરુત્વાકર્ષણનું વિજ્ઞાન, ખગોળ અને ખભૌતિકશાસ્ત્ર, ગાણિતિક ભૌતિકશાસ્ત્ર, ભૌતિક રસાયણશાસ્ત્ર, બાયોમૅથેમૅટિક્સ, જિનેટિક્સ, અવકાશવિજ્ઞાન, ઇજનેરી વિદ્યાઓ, મોસમવિજ્ઞાન, યુદ્ધશાસ્ત્રબેલિસ્ટિક્સ અને સાઇબરનેટિક્સ, રોબૉટિક્સ, કમ્પ્યૂટર વિજ્ઞાન અને સોલિડસ્ટેટ ફિઝિક્સ આમ વિજ્ઞાનની અનેક શાખાઓમાં ગણિતશાસ્ત્ર વ્યાપેલું છે.

સમાજવિદ્યા, અર્થશાસ્ત્ર, વસ્તીવિદ્યા, શિક્ષણ, માનસશાસ્ત્ર, વાણિજ્ય, બૅન્કિંગ, એકાઉન્ટન્સી, ભાષાશાસ્ત્ર, વહીવટી વિદ્યા વગેરેમાં ગણિત; વાહનવ્યવહાર અને આંકડાશાસ્ત્રના સહયોગથી અર્થમિતિશાસ્ત્ર, શૈક્ષણિક આંકડાશાસ્ત્ર, વેક્ટર અને ટૉપોલૉજિકલ માનસશાસ્ત્ર, ગાણિતિક ભાષાશાસ્ત્ર, સંજ્ઞાત્મક તર્કશાસ્ત્ર, ઑપરેશન રિસર્ચ, ટ્રાન્સપૉર્ટેશન, નેટવર્ક ટૅકનૉલૉજી, એક્ચ્યુઅરી જેવી અનેક પ્રયુક્ત વિદ્યાશાખા વિકસી છે. વિશ્વકોશમાં સમાયેલું આ સમૃદ્ધ સંદર્ભસાહિત્ય છે.

રોજબરોજના વ્યવહારમાં ગણતરી, લેવડદેવડ, ખરીદી, વાહનવ્યવહાર, ધંધારોજગાર, વાણિજ્ય, બૅન્કિંગ, ભૌતિક વિજ્ઞાનો, જૈવ વિજ્ઞાનો, અવકાશવિજ્ઞાન અને ટૅકનૉલૉજી, શિક્ષણ, સાહિત્ય, યુદ્ધશાસ્ત્ર, મોસમવિજ્ઞાન, પરમાણુવિજ્ઞાન, કમ્પ્યૂટરવિજ્ઞાન આમ अत्र, तत्र, सर्वत्र ગણિતશાસ્ત્રનું યોગદાન છે. તે સ્થાનિક, પ્રાદેશિક, રાષ્ટ્રીય, આંતરરાષ્ટ્રીય અને વૈશ્વિક મહત્વ ધરાવતો વિષય છે. સાંપ્રત વિશ્વમાં સંદર્ભસેવાના સાધન તરીકે સર્વથા, સર્વ ક્ષેત્રે ઉપયોગી વિષય છે.

ભૂસ્તરવિદ્યા અને વિશ્વકોશ

ગિરીશભાઈ પંડ્યા

22

1985થી ગુજરાતી વિશ્વકોશે ગુજરાતીઓ માટે સેવાનું જે ભગીરથ કાર્ય ઉપાડ્યું છે તે ખરેખર પ્રશંસનીય છે. અનેક વિદ્યાશાખાઓને આવરી લેતાં વિશ્વકોશનાં લખાણો માહિતીપ્રચુર બની રહ્યાં છે. સુજ્ઞ વાચકો એનો પ્રતિભાવ જરૂર આપી શકે.

વિશ્વકોશના વિજ્ઞાનવિભાગમાં ભૂસ્તરશાસ્ત્રના વિષયનો પણ સમાવેશ કરેલો છે. જોકે આ વિષયની પૂરી જાણકારી હજી સામાન્ય લોકો સુધી પહોંચી નથી. માધ્યમિક શાળાસ્તરના અભ્યાસક્રમમાં પણ આ વિષયનું સ્થાન હજી નહિવત્ છે. વિજ્ઞાનના જિજ્ઞાસુ વર્ગમાં પણ zoology અને geology શબ્દો વચ્ચે સમજની અસ્પષ્ટતા પ્રવર્તે છે ! એટલે સંપાદકોએ ગુજરાતી વિશ્વકોશમાં આ વિષયને સ્થાન આપીને તેનું ગૌરવ વધાર્યું છે તે આનંદની બાબત છે. ગુજરાતી વિશ્વકોશના વાચકોમાં આ વિષયનો પ્રસાર વધે એ હવે સમયની માંગ છે. કેટલાક લોકોને હજી 'વિશ્વકોશ' અને 'શબ્દકોશ' વચ્ચેનો તફાવત પણ સમજાયો નથી, તેથી એવા કોશો અંગેની સમજ સ્પષ્ટ થાય, એમનો સાર્થક રીતે લાભ લેવાય એ માટેનું વાતાવરણ પેદા કરવાનું કાર્ય ગુજરાતી દૈનિક પત્રોએ – સમૂહ માધ્યમોએ ઉપાડી લેવાની તાતી જરૂરિયાત છે.

આ વિષયના લેખકો વતી આજે અહીં વિષયની સામાન્ય રૂપરેખા, સમજ અને ઉપયોગિતા રજૂ કરતાં ગૌરવની લાગણી અનુભવું છું અને મને આ તક આપવા બદલ આ ચર્ચાસભાના વ્યવસ્થાપકોનો હાર્દિક આભાર માનું છું.

ભૂસ્તરશાસ્ત્ર એટલે શું ? ભૂસ્તરશાસ્ત્ર એટલે ખડકો અને ખનિજોનો તેમનાં વિવિધ પાસાંઓ દ્વારા કરવામાં આવતો અભ્યાસ. વિદ્યાર્થી માટે આ વ્યાખ્યા બરાબર ગણાય, પણ જિજ્ઞાસુ વર્ગ માટે આ અર્થઘટન અધૂરું બની રહે છે. તેથી તેના અર્થવિસ્તારની જરૂર છે.

કોઈ પણ ખડક કે ખનિજ ક્યારે, કયા સંજોગોમાં બન્યાં હશે તે જાણવા માટે તેનું વયનિર્ધારણ કરવું જોઈએ. વયનિર્ધારણ તેમાં મળતા જીવાવશેષો પરથી થઈ શકે. જીવન સામેલ થાય એટલે તેમાં પ્રાણીશાસ્ત્ર કે વનસ્પતિશાસ્ત્ર સંકળાય તેથી પ્રાચીન જીવાવશેષશાસ્ત્ર (palaenotology) તેની વિષયશાખા બને; ભૂપૃષ્ઠના કે પેટાળના ખડકો કે ખનિજો કેટલી વિશિષ્ટ ઘનતા કે સ્થિતિસ્થાપકતા કે વીજવા-હકતા કે ચુંબકત્વ ધરાવે છે, તે બાબતમાં ભૌતિકશાસ્ત્ર સંકળાતું હોવાથી ભૂભૌ-તિકશાસ્ત્ર (geophysics) તેની શાખા બને; ખડકો કે ખનિજો કયાં કયાં તત્વોનાં સંયોજનોથી બનેલાં છે, તેમાં રસાયણશાસ્ત્ર સંકળાતું હોવાથી ભૂરસાયણશાસ્ત્ર (geochemistry) તેની વિષયશાખા બને; આ જ રીતે ઇજનેરી, ગણિતશાસ્ત્ર, કમ્પ્યૂટર, પર્યાવરણ, ભૂગોળ, અર્થશાસ્ત્ર તેમજ અન્ય વિષયો પણ ભૂસ્તરશાસ્ત્રના વિષયની સમજ સાથે સંકળાયેલા છે.

આ સંદર્ભમાં જોતાં, ભૂસ્તરશાસ્ત્રનો વિષય ભૂવિજ્ઞાન તરીકે, ઘણી શાખાઓનું મિશ્રણ બની રહેલો છે. આ વિષયનો વિદ્યાર્થી વિવિધ શાખાક્ષેત્રોથી માહેર બને છે અને તેના નિષ્ણાત વિવિધ બાબતોમાં માર્ગદર્શન આપી શકે છે.

જિજ્ઞાસુ-વાચકવર્ગ આ બધાં સંકલનો અને વિષયની ઉપયોગિતા સમજી શકે એ માટે થોડાં ઉદાહરણોની જરૂર છે, જે નીચે આપેલાં છે. ઉદાહરણો અજાયબી-ભર્યાં લાગશે, પણ તેનાં પ્રમાણો અને પુરાવાઓ પણ છે. તેની માહિતી વિશ્વકોશ-માંથી મળી શકશે :

(1) અહીં આ ચર્ચાસભામાં બેઠેલા આપણી દરેકની ચોક્કસ ઉંમર છે. પૃથ્વી આપણું નિવાસસ્થાન છે, તેની ઉંમર કેટલી હશે ? જવાબ છે 4.6 અબજ વર્ષ. તેની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ ? ઉત્પત્તિ સૂર્યમંડળ સાથે સંકળાયેલી છે, જોકે અન્ય સિદ્ધાંતો – તર્કો પણ છે. પૃથ્વીનું પેટાળ કેવું છે ? ઘન કે પ્રવાહી ? ગોળો તો ઘન છે, પણ જ્વાળામુખીઓ ક્યારેક લાવા અને વાયુઓ બહાર કાઢે છે, તે પેટાળમાં હોવા જોઈએ. તેના વિસ્ફોટ વખતે ભૂકંપ પણ થતા હોય છે.

(2) ખંડો અને મહાસાગરોનાં કદ અને આકાર આજે દેખાય છે એવાં જ અગાઉ પણ હતાં અને એવાં જ રહેશે ? ના. ખંડો દૂરના ભૂતકાળમાં ભેગા હતા, પછી તૂટ્યા, ખસતા ગયા અને હજી આજે પણ ખસે છે. ખસે છે ત્યારે અન્યોન્ય ઘસાય કે અથડાય છે. વિશાળ ભૂપૃષ્ઠ-તકતીઓ ક્યાંક એકબીજી પર ચઢી જાય છે, ક્યાંક એક તકતી બીજીની નીચે દબાતી જાય છે. દબાતી જતી તકતી ઓગળતી

જાય છે, ભૂરસ બની જાય છે, લાવા રૂપે બહાર આવે છે; વળી તકતીઓ અથડાય ત્યારે વિનાશકારી ભૂકંપો પણ સર્જાય છે.

આજના ઍટલાન્ટિક મહાસાગર, રાતો સમુદ્ર, અરબી સમુદ્ર વગેરેનું ભૂતકાળમાં એક કાળે અસ્તિત્વ જ ન હતું. મહાસાગરો તેમના મધ્યતળભાગમાંથી ફાટતા જાય છે, ફાટતા ભાગો એકબીજાથી દૂર તરફ વિસ્તરતા જાય છે.

(3) હિમાલય અને આલ્પ્સ જેવી પર્વતમાળાઓનું અસ્તિત્વ પાંચ કરોડ વર્ષ અગાઉ હતું જ નહિ. તેની જગાએ ટેથીઝ નામનો મહાસાગર ઘૂઘવતો હતો. તેના તળ પર થયેલી સ્તરજમાવટમાંથી ખંડોની અથડામણને કારણે આ પર્વતમાળાઓ ઊંચકાઈ આવેલી છે. હજી તે દર વર્ષે બે-અઢી સેમી. જેટલી ઊંચી જાય છે. જળ-સ્થળના આવા ફેરફારો તો ઘણા થયેલા છે. અરવલ્લી પર્વતમાળા તો 170 કરોડ વર્ષથી પણ વધુ જૂની છે, તેથી ખૂબ ઘસાઈ ગઈ છે. અરવલ્લીને જો પરદાદાનોય પરદાદા કહીએ તો હિમાલય તેની સરખામણીએ બાળક ગણાય ! ભૂસ્તરશાસ્ત્રી માટે આ હકીકત છે, તો સામાન્ય માણસ માટે અજાયબી છે !

(4) સૌરાષ્ટ્ર એક કાળે અલગ ટાપુ હતો, નળકાંઠાથી ઉત્તર-દક્ષિણનો નીચાણવાળો ભાગ કાંપથી ભરાઈ ગયો છે, સૌરાષ્ટ્ર ગુજરાતની તળભૂમિ સાથે જોડાઈ ગયું છે. રાજસ્થાનના રણની પરિસ્થિતિ હજી હમણાં શરૂ થયેલી ઘટના છે.

પૂર્વ આફ્રિકા નજીકનો માડાગાસ્કર ટાપુ 3 કરોડ વર્ષ અગાઉ છૂટો પડેલો છે. ઇથિયોપિયા અને સોમાલિયાવાળો ઈશાન આફ્રિકી ભાગ એક કાળે અરબસ્તાન સાથે જોડાયેલો હતો, તેમાંથી અરબસ્તાન તૂટીને છૂટું પડ્યું, ખસ્યું અને રાતો સમુદ્ર બન્યો. ઈશાન આફ્રિકી ભાગ પણ 70 લાખ વર્ષ અગાઉ ફાટ્યો છે, સંભવ છે કે 3 કરોડ વર્ષ પછી આફ્રિકાથી છૂટો પડી જાય, તો ત્યાં નવો સમુદ્ર આકાર લેશે. એ જ રીતે પશ્ચિમ અમેરિકી કૅલિફૉર્નિયાનો અખાત ફાટયુક્ત હોવાથી ત્યાં વારંવાર ભૂકંપ થતા રહે છે. પેસિફિક કિનારાને ફરતા બધે જ જ્વાળામુખીઓ છે, તેથી તેને 'પેસિફિક અગ્નિવલય' (Pacific Ring of Fire) કહે છે.

(5) પૃથ્વી પરના બધા જ મહાસાગરોના તળ પર હજારો કિમી. લંબાઈવાળી અને હજારો મીટર ઊંચાઈવાળી ગિરિમાળાઓ બની રહી છે. તે બધી જ વચ્ચેથી ફાટોવાળી છે, તેમાંથી લાવા નીકળતો રહે છે. બંને બાજુ સમુદ્રતળનું વિસ્તરણ થતું જાય છે.

યુ.એસ.ના 'યેલોસ્ટોન નૅશનલ પાર્ક'માં ગરમ પાણીના ફુવારા પેટાળની ગરમીને કારણે અવારનવાર કાર્યરત બની જાય છે. અલાસ્કામાં 'સહસ્ર ધૂમ્રસેર ધારક ખીણ' (Valley of Thousand Smokes) આવેલી છે.

આઇસલૅન્ડની નીચે તથા ઈશાન આફ્રિકી ભાગમાં આવેલા 'એફાર ત્રિકોણ'

નીચે ધગધગતો અને ખદબદતો મૅગ્મા અસ્તિત્વ ધરાવે છે.

આ બધી ઘટનાઓ મૅગ્માની હાજરી અને ભવિષ્યના ભૂસંચલનનો અણસાર આપી જાય છે.

(6) આજે ઉત્તર-દક્ષિણ ધ્રુવના પ્રદેશો તેમજ ઊંચાં શિખરો બરફના થરથી ઢંકાયેલાં છે, પરંતુ આજથી માત્ર 10,000 વર્ષના ભૂતકાળમાં જઈએ તો એશિયા, યુરોપ અને અમેરિકાનો લગભગ 50 % જેટલો ભાગ હિમાચ્છાદિત હતો. ત્યારે ત્યાં હિમયુગ પ્રવર્તતો હતો. આશરે 20થી 25 લાખ વર્ષ સુધી ઉત્તર ગોળાર્ધના ઉત્તર ભાગો બરફ હેઠળ રહેલા. હિમાલય, આલ્પ્સ, અલાસ્કાની આજની હિમનદીઓ તેના માત્ર અવશેષો જ છે. આવો જ હિમયુગ 25 કરોડ વર્ષ અગાઉના ગાળામાં દક્ષિણ ગોળાર્ધમાં પણ પ્રવર્તેલો.

અરવલ્લી પણ એક કાળે હિમાલયની જેમ ઊંચો હતો. ત્યાં પણ હિમનદીઓ હતી. તેના પુરાવા રૂપે હિમઘસરકાવાળા ઉપલો (pebbles) ઓરિસાના તાલ્ચીર-માંથી આજે મળે છે. તે સ્થાનાંતરિત થઈને એટલે દૂર સુધી પહોંચ્યા હશે !

(7) ભારતનો દખ્ખણનો લાવાનો ઉચ્ચપ્રદેશ આજથી અગાઉનાં 3.5થી 6.5 કરોડ વર્ષ વચ્ચેના કાળગાળા દરમિયાન ત્યાંના ભૂપૃષ્ઠમાં પડેલી ફાટોમાંથી નીકળેલા લાવાના થરોનો બનેલો છે. પાવાગઢ પણ આ જ રીતે લાવાના ઘણા થરોનો બનેલો છે.

દક્ષિણ ભારતની નદીઓ પૂર્વતરફી વહેણવાળી છે, તે બધી બંગાળના ઉપ-સાગરમાં ઠલવાય છે. પશ્ચિમ ભારતનો ગુજરાત ભાગ વાયવ્ય તરફ ઝૂક્યો હોવાથી અહીંની ભગિની નદીઓ નર્મદા–તાપી પશ્ચિમતરફી વહેણવાળી બની ગયેલી છે, તે અરબી સમુદ્રમાં ઠલવાય છે.

(8) સિંધુ–ગંગાનું અફાટ મેદાન હિમાલયની ઉત્પત્તિ વખતે ઊંડું થાળું હતું. નદીઓના કાંપથી તે પુરાઈ ગયું છે.

હિમાલયની ઉત્પત્તિ અગાઉ તત્કાલીન ભારતના ઉત્તર ભાગમાં અને ટેથીઝ મહાસાગરની દક્ષિણે 'બ્રહ્મસિંધુ' અથવા 'શિવાલિક' નામની ઘણી મોટી નદી અસ્તિત્વ ધરાવતી હતી. હિમાલયના ઉત્થાનની સાથે સાથે આ નદી ત્રણ ફાંટાઓ – સિંધુ, ગંગા અને બ્રહ્મપુત્રા – માં વહેંચાઈ ગઈ. આ નદીઓએ તેમના વહનમાર્ગો બદલ્યા કર્યા છે. સિંધુ પહેલાં કચ્છ તરફ વહેતી હતી, ધીમે ધીમે પશ્ચિમ તરફ તે ખસતી ગઈ છે, આજે તે કરાંચી નજીકથી વહે છે. વેદકાલીન સરસ્વતી પણ આ વિભાગમાં જ લુપ્ત થઈ ગઈ છે.

ભૌગોલિક પુરાવાઓ જણાવે છે કે કૉલકાતા પહેલાં દરિયાકિનારે હતું, આજે નથી; ગંગા–બ્રહ્મપુત્રાએ અહીંના કિનારાના વિસ્તારને પૂરી દઈ નવસાધ્ય બનાવ્યો

છે, જે આજે સુંદરવનના પ્રદેશ તરીકે ઓળખાય છે.

(9) પ્રાણીઓની ઉત્ક્રાંતિનો વિચાર કરીએ તો ઘોડો અને હાથી તેનાં ઉત્તમ ઉદાહરણો છે. ઘોડો પહેલાં આજના કૂતરા જેવડો હતો અને તેના પગને પાંચ આંગળાં હતાં. દોડવાથી તેનું કદ વધ્યું અને વચલી આંગળી પર વજન આવતું જવાથી ખરી બની ગઈ છે, બાકીનાં આંગળાં અવશેષ બની ગયાં. હાથી આજના ભુંડ જેવડો હતો, ત્યારે તેને સૂંઢ અને દંતૂશળ પણ ન હતાં. શિવાલિક પહાડીઓમાંથી મળી આવેલા અવશેષો પુરવાર કરે છે કે પહેલાં હાથીની આશરે 29 જેટલી જાતિઓ હતી, તેમાંથી આજે માત્ર બે જ બચી છે – એક એશિયાઈ અને બીજી આફ્રિકી. લાંબી ડોકવાળાં જિરાફ અને ઊંટ પણ આ જ રીતે ક્રમશઃ ઉત્ક્રાંતિ પામેલાં છે.

(10) માનવ પણ વાનર અને કપિવાનરમાંથી, ઉત્ક્રાંતિની કક્ષાઓમાંથી પસાર થતો થતો આજનું સ્વરૂપ પામ્યો છે. ફ્રાન્સ, જર્મની, જાવા, ચીન, ઑસ્ટ્રેલિયા તથા વિશેષે કરીને ટાન્ઝાનિયા અને ઇથિયોપિયામાંથી મળેલાં આદિમાનવોનાં હાડપિંજર અને અવયવોના અવશેષો પરથી પુરવાર થયું છે કે ચોપગા વાનર અને કપિમાંથી બે પગે ચાલતા આજના માનવની ઉત્ક્રાંતિ આજથી 40–50 લાખ વર્ષ અગાઉથી શરૂ થઈ ચૂકી હતી. બોલવાની ક્ષમતા પણ શરૂમાં તો ન હતી. મગજનો વિકાસ પણ ક્રમે ક્રમે થયેલો છે. માનવ આકાર, કદ અને બાંધામાં બદલાતો ગયેલો છે. અન્ય પ્રાણીઓની જુદી જુદી જાતિઓ છે, પણ માનવની તો માત્ર એક જ જાતિ છે – જે 'હોમોસેપિયન્સ સેપિયન્સ' નામથી ઓળખાય છે.

જુદા જુદા દેશો જુદી જુદી ખનિજસંપત્તિમાં સમૃદ્ધ કે અછતવાળા હોય છે. સમૃદ્ધિ કે અછતમાંથી આયાતનિકાસનો વેપાર ઊભો થાય છે. આ બાબતમાં આર્થિક ભૂસ્તરશાસ્ત્ર તથા વ્યાવહારિક ભૂસ્તરશાસ્ત્ર મદદરૂપ થઈ પડે છે. ખનિજસંપત્તિમાં ઇજારાશાહી ધરાવતા કેટલાક દેશો વેપારી અસમતુલા ઊભી કરી પોતાનું વર્ચસ સ્થાપવા પ્રયાસ કરે તો ક્યારેક તેમાંથી દેશો વચ્ચે સંઘર્ષો–લડાઈઓ કે યુદ્ધો પણ થતાં હોય છે. અમેરિકી–ઇરાકી સંઘર્ષ તેનું ઉદાહરણ છે.

ભૂસ્તરશાસ્ત્રના વિષય સાથે ઘનિષ્ઠપણે સંકળાયેલી આ પ્રકારની તથા આવી અનેક જાતની હકીકતો સામાન્ય જનને કે જિજ્ઞાસુને તેની જાણકારી માટે, વિદ્યાર્થીને તેના અભ્યાસ માટે, શિક્ષક–અધ્યાપકને તેમના સ્તરના અધ્યાપન માટે, નિષ્ણાત કે સંશોધકને જરૂરી સંદર્ભ કે સંશોધન માટે પૂરતી માત્રામાં સુલભ કરી આપવામાં વિશ્વકોશ ઉપયોગી થઈ પડે તેમ છે.

સામાન્ય માણસ કે જિજ્ઞાસુ વાચકથી માંડીને વેપારી તથા રાજકીય વર્ગોને, સમાજને, ઉદ્યોગોને તેમજ અન્ય કોઈ પણને પોતપોતાની જરૂરિયાતની માહિતી વિશ્વકોશમાંથી મળી શકે છે.

જ્ઞાનવિસ્તરણનું સાધન

બાળકૃષ્ણ માધવરાવ મૂળે

23

બ્રહ્માંડની સમગ્ર ચરાચર સૃષ્ટિને આવરી લેતી વિવિધ વિદ્યાઓનો કોશ તે વિશ્વકોશ એવી તેની સર્વગ્રાહી વ્યાખ્યા કરવામાં આવે છે. વિદ્વાનોના મત મુજબ જ્ઞાન ત્રણ મુખ્ય વિભાગોમાં વહેંચી શકાય છે : (1) પ્રાકૃતિક વિભાગો (દા.ત., પદાર્થવિજ્ઞાન) અને ગણિત. આમાં શુદ્ધ અને પ્રયુક્ત બંનેનો સમાવેશ થાય છે.

(2) માનવવિદ્યાઓ જેમાં માનવશાસ્ત્ર, સાહિત્ય અને કલા સાથે સંબંધ ધરાવતી વિદ્યાશાખાઓનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. (3) સમાજવિદ્યાઓ જેમાં સામાજિક પ્રાણી તરીકેની માનવની પરસ્પર આદાનપ્રદાનની સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવે છે. સમાજવિદ્યાઓના વિષયજૂથમાં મુખ્યત્વે માનવશાસ્ત્ર (anthropology), અર્થશાસ્ત્ર, રાજ્યશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર, સામાજિક મનોવિજ્ઞાન (social psychology) આ વિષયો ઉપરાંત કેટલાક વિદ્વાનો તેમાં કાયદાશાસ્ત્ર, અપરાધશાસ્ત્ર (criminology), શિક્ષણ, ઇતિહાસ અને ભૂગોળનો પણ સમાવેશ કરે છે. સમાજવિદ્યાઓ હેઠળ માનવની સમૂહના એક ઘટક તરીકેની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓનો પદ્ધતિસર રીતે તલસ્પર્શી અભ્યાસ કરવામાં આવે છે.

વિશ્વકોશના ઘણા પ્રકારો હોય છે; પરંતુ સામાન્ય રીતે તે બે મુખ્ય વિભાગોમાં વહેંચી શકાય : (1) બ્રહ્માંડની સમગ્ર ચરાચર સૃષ્ટિને આવરી લેતી બધી જ વિદ્યાઓનો જેમાં સમાવેશ કરવામાં આવે છે તે સર્વસંગ્રાહક વિશ્વકોશ; દા.ત., 1768થી

1996 દરમિયાન 16 આવૃત્તિઓમાં પ્રકટ થયેલ એન્સાઇક્લોપીડિયા બ્રિટાનિકા, 1965થી 1996 દરમિયાન 14 ખંડોમાં પ્રકટ થઈ ચૂકેલ મરાઠી વિશ્વકોશ અથવા 1987થી 1997 સુધીમાં નવ ખંડોમાં પ્રકટ થયેલ 'ગુજરાતી વિશ્વકોશ'. આ પ્રકારના સર્વસંગ્રાહક વિશ્વકોશમાં વિવિધ વિદ્યાશાખાઓને લગતી સર્વાંગીણ, પ્રમાણભૂત છતાં સંક્ષિપ્ત માહિતી આપવામાં આવે છે. 'ગુજરાતી વિશ્વકોશ' 20 ખંડોમાં પ્રકાશિત કરવાનો સંકલ્પ છે અને તેમાં આવનાર આશરે 40,000 અધિકરણોની યાદી 1987માં પ્રકટ થયેલ ભૂમિકાખંડમાં આપવામાં આવેલ છે. અલબત્ત, બદલાતા સમયની માંગ પ્રમાણે તે યાદીમાં જરૂરી સુધારાવધારા કરવામાં આવે છે. (2) માત્ર એક જ વિદ્યાશાખાને સ્પર્શતા જ્ઞાનની માવજત જે વિશ્વકોશમાં કરવામાં આવે છે તે વિશિષ્ટ (specialised) વિશ્વકોશ; દા. ત., સમાજવિદ્યાઓને આવરી લેતો 'એન્સાઇક્લોપીડિયા ઑવ્ સોશિયલ સાયન્સીઝ', પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાનોની માવજત કરતો 'એન્સાઇક્લોપીડિયા ઑવ્ નૅચરલ સાયન્સિઝ', તકનીકી વિષયોને આવરી લેતો 'એન્સાઇક્લોપીડિયા ઑવ્ ટૅકનૉલૉજી', ભારતીય ભાષાઓના સાહિત્યને આવરી લેતો 'એન્સાઇક્લોપીડિયા ઑવ્ ઇન્ડિયન લિટરેચર', 'આયુર્વેદકોશસંગ્રહ', 'વનસ્પતિશાસ્ત્ર કોશસંગ્રહ' વગેરે. કેટલીક વાર પ્રાદેશિક સ્તરના સર્વસંગ્રાહક વિશ્વકોશો પણ તૈયાર કરવામાં આવે છે; દા. ત., ભૂતકાળમાં પ્રકટ થયેલ 'કાઠિયાવાડ સર્વસંગ્રહ', 'ગુજરાત સર્વસંગ્રહ', 'ચરોતર સર્વસંગ્રહ', બિરલા ફાઉન્ડેશન દ્વારા હાલ તૈયાર થઈ રહેલ 'એન્સાઇક્લોપીડિયા ઇન્ડિયાના', એશિયાટિક સોસાયટી દ્વારા પ્રયોજિત 'એન્સાઇક્લોપીડિયા એશિયાટિકા' વગેરે. કેટલીક વાર માત્ર એકાદ વિષયને આવરી લેતા વિશ્વકોશો પણ તૈયાર કરવામાં આવે છે. દા. ત., હિંદુ હેરિટિજ ફાઉન્ડેશન દ્વારા પ્રયોજિત 'એન્સાઇક્લોપીડિયા ઑવ્ હિંદુઇઝમ', 'એન્સાઇક્લોપીડિયા ઑવ્ મર્ડર્સ', 'એન્સાઇક્લોપીડિયા ઑવ્ સેક્સ' વગેરે.

લગભગ એક દાયકા પહેલાં અદ્યતન ગુજરાતી વિશ્વકોશ તૈયાર કરવાનું કાર્ય શરૂ થયું તે પહેલાં 1898થી 1910 દરમિયાન રતનજી ફરામજી શેઠના નામક પારસી સદગૃહસ્થે ગુજરાતી ભાષામાં 9 ખંડો પ્રકટ કર્યા હતા; જેમાં ધર્મ, ઇતિહાસ અને દેશી હુન્નરોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો. માત્ર જૂજ વિષયોને આવરી લેતા આવા વિશ્વકોશને સર્વસંગ્રાહક વિશ્વકોશ કહી શકાય નહિ. ત્યારપછી પુણેના શ્રીધર વ્યંકટેશ કેતકર નામના મહારાષ્ટ્રીયન વિદ્વાને મરાઠી ભાષામાં સર્વસંગ્રાહક વિશ્વકોશના 23 ખંડો પ્રકટ કર્યા હતા, જેનું ગુજરાતી ભાષાંતર કરવાની તેમની મહેચ્છા હતી; પરંતુ માત્ર બે ખંડો પ્રકાશિત થયા પછી આ કામ આગળ ચાલ્યું નહિ. આઝાદી પછી અને ખાસ કરીને 1960માં અલાયદા ગુજરાતી રાજ્યની સ્થાપના પછી ગુજરાતમાં વિશ્વકોશને સમકક્ષ ગણાય તેવાં કેટલાંક કાર્યો થયાં છે. દા. ત., સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી, વિદ્યાનગર દ્વારા 1967થી 1996ના ત્રણ દાયકા

દરમિયાન ગુજરાતી ભાષામાં 30 ખંડોમાં જ્ઞાનગંગોત્રી ગ્રંથશ્રેણી પ્રકટ કરવામાં આવી છે. નિરીક્ષણાત્મક નિબંધોનું સ્વરૂપ ધરાવતી આ શ્રેણીને સર્વસંગ્રાહક વિશ્વકોશોની હરોળમાં મૂકી શકાય નહિ. ગુજરાત યુનિવર્સિટીએ પણ વિજ્ઞાન અને યંત્રવિદ્યાને લગતા 10 ગ્રંથોની એક શ્રેણી ગુજરાતી ભાષામાં પ્રકટ કરી છે; પરંતુ તેમાં પણ જ્ઞાનવિજ્ઞાનની બધી જ શાખાઓનો સમાવેશ થયેલો ન હોવાથી તેને પણ સર્વસંગ્રાહક વિશ્વકોશ ગણાય નહિ.

ગુજરાત વિશ્વકોશના નેજા હેઠળ છેલ્લા લગભગ એક દાયકાથી જે કામ હાથ ધરવામાં આવ્યું છે તેનું મુખ્ય લક્ષ્ય સર્વસામાન્ય ગુજરાતીભાષી જિજ્ઞાસુને બ્રહ્માંડની ચરાચર સૃષ્ટિને લગતું જ્ઞાન સર્વસંગ્રાહક વિશ્વકોશની 20 ગ્રંથોની શ્રેણી દ્વારા પૂરું પાડવાનું છે, જેથી કોઈ એક જ વિષય કે વિષયજૂથ નહિ પરંતુ બધા જ વિષયોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની તેની ઝંખના સંતોષી શકાય. આ મુખ્ય હેતુને અનુલક્ષીને જ આ સર્વસંગ્રાહક વિશ્વકોશમાં 169 વિષયોની માવજત કરવામાં આવી રહી છે.

વિશ્વકોશ ગમે તે પ્રકારનો હોય, તેની એક આગવી વિશિષ્ટતા એ હોય છે કે તેમાંનાં અધિકરણો અકારાદિ ક્રમે ગોઠવવામાં આવતાં હોય છે. ગુજરાતી વિશ્વકોશે પણ આ પરિપાટી સ્વીકારી છે.

વિશ્વકોશનું મુખ્ય લક્ષ્ય જ્ઞાનસંચય અને જ્ઞાનવિતરણ હોય તોપણ બહોળા પરિપ્રેક્ષ્યમાં વિચારીએ તો આ પ્રક્રિયા જ્ઞાનવિસ્તરણમાં પરિણમે તેવી તેની ગુણવત્તા હોવી જોઈએ. જે પ્રક્રિયા જ્ઞાનસંચય અને જ્ઞાનવિતરણ પૂરતી જ મર્યાદિત રહે છે, જે પ્રક્રિયા જ્ઞાનવિસ્તરણને પ્રોત્સાહન પૂરું પાડી શકતી નથી. તે પ્રક્રિયા માત્ર ભૂતકાળ અને બહુ બહુ તો વર્તમાનકાળની માહિતી પીરસવા પૂરતી જ સંકુચિત બની રહેશે. જ્ઞાનસંચય અને જ્ઞાનવિતરણ ઉપરાંત વિશ્વકોશનું મુખ્ય લક્ષ્ય જ્ઞાનવિસ્તરણનું પણ હોવું જોઈએ અને તો જ વિશ્વકોશ સંદર્ભગ્રંથ તરીકે ઉપયોગી નીવડવાની ક્ષમતા હાંસલ કરી શકશે.

વીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં શુદ્ધ અને પ્રયુક્ત વિજ્ઞાનને લગતા જ્ઞાનના વિસ્ફોટની સાથે સમાજવિદ્યાઓમાં સમાવી લેવામાં આવતા વિવિધ વિષયોના જ્ઞાનનો પણ વિસ્ફોટ થઈ રહ્યો છે. આ વિસ્ફોટ અને તેનું વિસ્તરણ બંનેની જોડાજોડ સમાજવિદ્યાઓમાં પરપલન (cross-fertilisation) પણ થઈ રહ્યું છે અને આંતરવિદ્યાકીય (interdisciplinary) સહકારની પ્રક્રિયા પણ પુરજોશથી ચાલી રહી છે. પરિણામે તે ક્ષેત્રમાં ભિન્ન ભિન્ન વિષયોનું એકીકરણ પણ જોર પકડતું જાય છે. વીસમી સદીના આ જ ગાળામાં જ્ઞાન સંપાદન કરવાની ગતિમાં તો વધારો થયો છે જ, પરંતુ તે ઉપરાંત વિવિધ પ્રકારનાં જ્ઞાનક્ષેત્રોનું વ્યવસાયીકરણ (professionalism) પણ થતું જાય છે, જેને લીધે પ્રવીણતા અને કૌશલ હાંસલ કરવાની પ્રક્રિયા વધુ ને

વધુ સુગમ બનતી જાય છે. આજના આ યુગમાં ઉદ્યોગો, સરકારી કચેરીઓ, જાહેર ક્ષેત્રના એકમો, બૅંકો, વીમા કંપનીઓ, ધંધાદારી પ્રતિષ્ઠાનો વગેરેના અર્થશાસ્ત્રીઓ, મનોવૈજ્ઞાનિકો, રાજ્યશાસ્ત્રજ્ઞો, વસ્તીશાસ્ત્રના નિષ્ણાતો તથા અન્ય ઘણાં ક્ષેત્રોના તજ્જ્ઞો એકસાથે એકબીજાના સહકારથી કામ કરતા જોવા મળે છે. આધુનિક યુગમાં સમાજવિદ્યાઓના અભ્યાસ-અધ્યયનનું મહત્વ માત્ર બૌદ્ધિક કસરત પૂરતું જ મર્યાદિત રહેલું નથી, તેનો વ્યાપ દિવસે દિવસે વધતો જાય છે અને નીતિઘડતર-ના અસરકારક સાધન તરીકે પણ તેનો હવે વ્યાપક સ્વીકાર થઈ રહ્યો છે. ઉપરાંત, સમાજવિદ્યાઓમાં સામેલ કરવામાં આવતા વિવિધ વિષયોમાંથી કોઈ એક વિષયમાં વિશ્લેષણની જે તકનીક કે પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તે જ તકનીક કે પદ્ધતિનો ઉપયોગ તે વિષયજૂથના અન્ય વિષયો અપનાવી રહ્યા છે એવું પ્રતીત થઈ રહ્યું છે. ટૂંકમાં, એક તરફ વિશિષ્ટીકરણ, પરપલન, આંતરવિદ્યાકીય સહકાર, વ્યવસાયીકરણ, તકનીકનું આદાનપ્રદાન જેવી પ્રક્રિયાઓની સાથોસાથ એકીકરણ, સમન્વય, સંયોગીકરણ જેવી પ્રક્રિયાઓ પણ દષ્ટિગોચર થાય છે. અગાઉ જણાવ્યું છે તે મુજબ, સર્વસંગ્રાહક વિશ્વકોશનો ઉદ્દેશ માત્ર જ્ઞાનસંચય અને જ્ઞાનવિતરણ પૂરતો જ મર્યાદિત રહી શકે નહિ, તેના વ્યાપમાં – દાયરામાં જ્ઞાનવિસ્તરણનો ઉદ્દેશ પણ સમાવી લેવો જોઈએ અને જો આ વિચારસરણી સ્વીકારી લેવામાં આવે તો સર્વસંગ્રાહક વિશ્વકોશ, તે કોઈ પણ ભાષામાં હોય, સંદર્ભગ્રંથ તરીકે તે ભવિ-ષ્યની સંશોધનાત્મક પ્રવૃત્તિઓમાં આગવી ભૂમિકા ભજવી શકે છે. અલબત્ત, આ કહીએ ત્યારે સંદર્ભગ્રંથ તરીકે તેનો ઉપયોગ કરનાર વ્યક્તિ સમાજવિદ્યાઓમાં સામેલ કરવામાં આવતા વિષયોના પરસ્પર સંબંધોથી, ગુજરાતી વર્ણમાળા તથા ગુજરાતી પરિભાષાથી પૂર્ણ પરિચિત હોય તે અપેક્ષિત છે.

શિક્ષણ, સંશોધન અને વિશ્વકોશ

રક્ષા શાહ

ગુજરાતીમાં જેને આપણે વિશ્વકોશ તરીકે ઓળખીએ છીએ તેનો અંગ્રેજી પર્યાય encyclopaediaનો શબ્દશઃ અર્થ છે 'education within the circle'. આધુનિક અર્થમાં આ શબ્દ પ્રથમ વાર 'The Govornour'માં ઈ. સ. 1531માં વાપરવામાં આવ્યો. આ ગ્રંથ શિક્ષણ અને રાજકારણ પરનો મહાનિબંધ (treatise) હતો, જેના રચનાકાર અંગ્રેજ વિદ્વાન અને મુત્સદ્દી સર ટૉમસ ઇલિયટ હતા.

24

મુસ્લિમ અને પૌર્વાત્ય સંસ્કૃતિમાં અરબી વિદ્વાન અલ-ફરાબી રચિત વિશ્વકોશ હતો. ચીન પાસે પણ વિશ્વકોશ હતો. આ અંગે તદ્દન સામાન્ય ઉલ્લેખોથી વિશેષ વિગતો ઉપલબ્ધ નથી. 'એન્સાઇક્લોપીડિયા બ્રિટાનિકા' અને એન્સાઇક્લોપીડિયા અમેરિકાના જેવા બહુ જાણીતા વિશ્વકોશો પણ આ બાબતોનો માત્ર ઉલ્લેખ કરવા સિવાય ખાસ આગળ વધી શક્યા નથી.

પશ્ચિમમાં સત્તરમી સદીના અંતભાગમાં પ્રગટ થયેલ J. H. Alstedનો એન્સાઇક્લોપીડિયા એ યુગનો મહાન પ્રમાણભૂત (great authority) ગ્રંથ ગણાયેલો. ઈ. સ. 1728માં પ્રગટ થયેલ ચેમ્બર્સનો એન્સાઇક્લોપીડિયા પણ નોંધપાત્ર હતો. ઈ. સ. 1768માં પ્રગટ થયેલ 'એન્સાઇક્લોપીડિયા બ્રિટાનિકા' પોતે એક સીમાચિહનરૂપ ઘટના છે.

ઓગણીસમી સદીથી સર્વસંગ્રાહક વિશ્વકોશ ઉપરાંત

વિવિધ પ્રકારના વિશ્વકોશો પ્રગટ થવાનો પ્રારંભ થયો. ઈ. સ. 1924થી નાના કદના વિશ્વકોશો તેમજ જ્ઞાનવિશેષ ધરાવતા (specialized) વિશ્વકોશો પ્રગટ થવા લાગ્યા. આમ વિશ્વકોશો તમામ શક્ય જ્ઞાનના સારસંગ્રહરૂપ હોય છે. તેમની પાસેથી સત્ય-નિષ્ઠ અને પરિપક્વ માહિતી અપેક્ષિત હોય છે. તેમાં ભૂતકાળથી માંડીને વર્તમાન કાળ સુધીના મહામાનવોનાં જીવનચરિત્ર, ઘટનાઓ, બનાવો, સિદ્ધાંતો એમ અનેક વિષયો અકારાદિ ક્રમે સંગૃહીત થવા ઉપરાંત ઊંડી વિગતો પૂરી પાડતી ગ્રંથસૂચિ, સંદર્ભસૂચિ તથા પ્રતિસંદર્ભસૂચિ સમાવિષ્ટ હોય છે. મૂળભૂત રીતે વિશ્વકોશો માન-વજાતની વિદ્વત્તાના વિકાસની ગાથા છે. સદીઓ પર્યંતના વિકાસનું સીમાચિહન છે. પ્રકાશન-સમયે જે કંઈ જ્ઞાન ઉપલબ્ધ હતું તેનું આલેખન છે અને (બિનઉપયોગી જણાય તોપણ) જાળવી રાખવા જેવું તે હોય છે.

આમ એ વિવિધ માહિતી માટેના સંદર્ભગ્રંથ તરીકે શિક્ષણ-સંશોધનના કાર્યમાં વિશ્વકોશ કેવી રીતે ઉપયોગી બની શકે તેનો વિચાર કરીએ ત્યારે પ્રથમ નજરે વિશ્વકોશની ઉપયોગિતા સીમિત દેખાય, પરંતુ વાસ્તવમાં પરિસ્થિતિ કંઈક અલગ જ છે, કારણ કે સંશોધનકાર માટે જ્ઞાનનું વિશ્વ અસીમિત અને અસંગઠિત હોય છે. વિશ્વકોશ તેને સંગઠિત વ્યવસ્થિત સ્વરૂપે જિજ્ઞાસુઓ સમક્ષ મૂકે છે. આ અર્થમાં કોઈ પણ સંશોધનની શરૂઆત વિશ્વકોશથી કરી શકાય. સંશોધન બે પ્રકારનાં હોઈ શકે : (1) સંક્ષિપ્ત યા લઘુ સંશોધન, જેમાં સંશોધનલેખનો સમાવેશ કરી શકાય અને (2) દીર્ઘ સંશોધન, જેમાં શોધપ્રબંધનો સમાવેશ કરી શકાય.

આવા કોઈ પણ સંશોધનનો પ્રારંભ થાય ત્યારે તેને મુખ્યત્વે ત્રણ કક્ષાઓમાં વહેંચી શકાય : (1) પૂર્વતૈયારીની કક્ષા, (2) મુખ્ય સંશોધનની કક્ષા અને (3) સમાપ-નની કક્ષા. અહીં પ્રથમ, પૂર્વતૈયારી કક્ષાએ વિશ્વકોશ પ્રારંભિક અને અતિઉપયોગી માહિતીનો ભંડાર બની રહે છે; દા.ત., સ્થાપત્ય કે કલા અંગેના સંશોધન માટે દેલવાડાનાં મંદિરો કે ગુજરાતનું સ્થાપત્ય જેવાં અધિકરણોનો અભ્યાસ કરવામાં આવે તો સંશોધનકાર પાસે તત્કાલ આવશ્યક માહિતી હાજર થાય છે. તદુપરાંત સ્થાપત્ય અંગેની માહિતી અન્ય કાલાનુક્રમે અધિકરણોમાંથી પણ પ્રાપ્ત થાય છે. આમ, સર્વાંગી રીતે પ્રાથમિક માહિતીનો અંદાજ મેળવવામાં વિશ્વકોશ ઉપયોગી બની રહે છે.

સંશોધનનું બીજું અગત્યનું પાસું છે. જે તે ક્ષેત્રનાં તથ્યો અને માહિતીથી પરિચિત થઈ તેનાં મૂલગામી કાર્યકારણો, તે અંગેનાં પ્રયોગો, પરીક્ષણ અને વિશ્લે-ષણ સુધી પહોંચવાનું. વિશ્વકોશ આવી માહિતીનું સંપાદન કરી ચોક્કસ નિષ્કર્ષ પર પહોંચે છે, જે સંશોધનકારને માટે ભારે રાહતરૂપ થાય છે. વિશેષે, વિશ્વકોશ એક જ્ઞાનસાધન તરીકે સંશોધકને વિષયનું સામાન્ય (general), પણ સર્વગ્રાહી દર્શન કરાવે છે. કોઈ એક વિષય અંગે ધર્મ, રૂઢિ કે માન્યતા; પૂર્વગ્રહ કે રુચિ-અરુચિના

ભેદ વચ્ચે લાવ્યા વિના, એ અંગે પ્રવર્તતા મતમતાંતરોનો સચોટ ખ્યાલ પૂરો પાડે છે. આમ કોશની મદદથી કોઈ એક વિષય અંગેની પ્રાથમિક માહિતી સીધી અને તાત્કાલિક ઉપલબ્ધ થાય છે. સંશોધકના પ્રારંભિક કાર્યમાં પરિશ્રમ, સમય અને શક્તિની બચત થાય છે તેમજ જ્ઞાનની પ્રારંભિક કક્ષાની યોગ્ય ભૂમિકા મળી રહે છે.

વિશ્વકોશનું ફલક અતિવ્યાપ્ત હોવાથી તેમાં અનેક વિષયો સમાય છે; તેથી કોઈ એકવિષયલક્ષી કે બહુવિષયલક્ષી સંશોધન હોય તેમ છતાં આવા અનેક વિષયો અંગે ઓછા-વત્તા પ્રમાણમાં માહિતી ઉપલબ્ધ કરાવીને, આનુષંગિક વિષયોનો જરૂરી પરિચય પૂરો પાડીને સંશોધનને કેટલા ઊંડાણ સુધી લઈ જવું તે અંગેનો અંદાજ બાંધવામાં વિશ્વકોશ સંશોધનકારને મદદરૂપ બને છે. દૃષ્ટાંત તરીકે, કોઈ એક વિચારધારા અંગે સંશોધન કરવાનું હોય તો તેની આનુષંગિક વિચારધારાઓ કઈ ? વિચારક પર અન્ય કોઈ વિચારધારા કે ઇતિહાસની ઘટનાઓનો પ્રભાવ હતો કે કેમ ? વિચારધારાઓનો પરસ્પર પ્રભાવ અને તે સમયની સામાજિક–આર્થિક સ્થિતિનો પ્રભાવ ક્યાં, કેટલો અને કેવો હતો ? તેમાં કેટલા ઊંડાણ સુધી સંશોધકે જવું ? – આવી આવી અનેક બાબતોનો ખ્યાલ વિશ્વકોશના અભ્યાસ દ્વારા મળી રહે. આમ સંશોધકને આનુષંગિક વિષયો અંગે દિશાસૂચન મળી રહે તેમજ આંતરવિદ્યાકીય અભિગમ (inter-disciplinary approach) અંગે પર્યાપ્ત માર્ગદર્શન પણ પ્રાપ્ત થાય. આ અર્થમાં વિશ્વકોશ સંશોધક માટે સંદર્ભગ્રંથ હોવા ઉપરાંત અભ્યાસગ્રંથની ગરજ સારે છે.

તદ્ઉપરાંત આવશ્યક સંદર્ભો અને સ્રોતની જાણકારી દ્વારા સંશોધનના પૂર્વતૈયારીરૂપ પ્રથમ તબક્કામાં વિશ્વકોશ સંશોધનકાર માટે 'માહિતીનો ખજાનો' પુરવાર થાય છે.

સંશોધનની બીજી કક્ષા મુખ્ય વિષયના ઊંડાણભર્યા અભ્યાસ અને મૌલિક પ્રયાસની અપેક્ષા રાખે છે, જે અંગેનો પરિશ્રમ પ્રત્યેક સંશોધકે પોતે જ કરવાનો રહે છે.

સંશોધનની ત્રીજી કક્ષા સમાપન(conclusion)ની હોય છે, જેમાં સંશોધક વિષય-નિષ્કર્ષ તારવી આપે છે. તદ્ઉપરાંત આ તબક્કામાં સંદર્ભસૂચિ, ગ્રંથસૂચિ, પાદટીપસૂચિ અને અન્ય સંદર્ભ-સાહિત્ય વિશેની માહિતીનો સમાવેશ થયેલો હોય છે. સંશોધક વિશ્વકોશના માળખા(structure)થી પરિચિત બને તો તેને આવી સૂચિઓ અંગેની અદ્યતન માહિતી પણ વિશ્વકોશમાંથી સાંપડે. સંશોધક કોશકીટ બનીને સૂચિઓનો રચનાત્મક ઉપયોગ કરી શકે. 'સારા સંશોધનનો આધાર સારી નોંધો હોય છે' (Good research depends on good notes) એ મુજબ નોંધ માટેનું વ્યાપક સાહિત્ય વિશ્વકોશ પૂરું પાડી શકે.

હાલને તબક્કે અન્ય બે બાબતો પરત્વે ધ્યાન દોરવાની પણ આવશ્યકતા

છે : એક, સ્વરાજ્ય-પ્રાપ્તિ બાદ સરકારની નીતિ માતૃભાષાઓને શિક્ષણભાષા તરીકે સ્વીકારવાની છે, જેથી જ્ઞાન સમાજના પ્રત્યેક સ્તરે પ્રસરે. શિક્ષણનું માધ્યમ માતૃભાષા હોય ત્યારે અધ્યયન-સંશોધન માટે વ્યાપક સાધનોની જરૂર વર્તાય. આવી જરૂરિયાત પૂરી પાડવાનું મુખ્ય સાધન વિશ્વકોશ બની રહે છે; કારણ કે વિશ્વકોશ જ્ઞાનસંપાદન ઉપરાંત જે ભગીરથ કાર્ય આ ક્ષેત્રે કરે છે તે નવા સંદર્ભમાં આવશ્યક પરિભાષાના સર્જનનું છે. આવી પરિભાષાનું સર્જન કરીને વિશ્વકોશ મહત્વનાં સંશોધનસાધનો હાથવગાં કરી આપે છે.

બીજું, વિશ્વકોશની સામગ્રીનું એક લક્ષણ એ કે તે અદ્યતન, પ્રમાણભૂત અને ચોકસાઈભરી હોય છે. આથી વિશ્વકોશકાર પોતે જ સંશોધનપ્રક્રિયા હાથ ધરી લખાણને છેવટનું સ્વરૂપ આપતાં પહેલાં વિષયનાં વ્યાપ અને ઊંડાણનો તાગ લે છે. તે અંગે વિવિધ પ્રમાણભૂત માહિતીનું સંશોધન કરી અધિકરણનું આખરી સ્વરૂપ બાંધે છે. આ અર્થમાં વિશ્વકોશ સંદર્ભગ્રંથ હોવા ઉપરાંત અંશતઃ સંશોધનગ્રંથ પણ બની રહે છે.

અંતે વિશ્વકોશના સંદર્ભમાં અને સવિશેષે 'ગુજરાતી વિશ્વકોશ'ના સંદર્ભમાં એકાદ-બે સૂચન કરવાનું પ્રલોભન થાય છે.

એક, વિશ્વકોશમાં જેમ અંગ્રેજી/ગુજરાતી તથા ગુજરાતી/અંગ્રેજી પરિભાષા રજૂ કરવામાં આવી છે તેમ સંદર્ભસૂચિ, ગ્રંથસૂચિ, વિષયસૂચિ અને પ્રતિસંદર્ભસૂચિ આપવામાં આવે તો તેના સંશોધનમૂલ્યમાં અનેકગણો વધારો થઈ શકે.

બીજું, માતૃભાષા માધ્યમ હોય ત્યારે ઠીક ઠીક સાહિત્ય ઉપલબ્ધ હોવા છતાં તમામ સાહિત્ય ઉપલબ્ધ કરાવવું લગભગ અશક્ય છે. આ સંદર્ભમાં અધિકરણોને અદ્યતન બનાવવા કોઈક ચોક્કસ નિયત સમયે વિશ્વકોશની વાર્ષિકીઓનું પ્રકાશન થતું રહે તો તેથી વિશ્વકોશમાં સંદર્ભગ્રંથ ઉપરાંત સંશોધનગ્રંથ તરીકેની ઉપયોગિતા ઉમેરાય. અહીં કદાચ કોઈને સ્વાભાવિક પ્રશ્ન થાય કે વિશ્વકોશ કંઈ થોડો જ સંશોધનગ્રંથ છે ? તો તેના જવાબમાં બે બાબતો મુખ્ય છે : (1) કોઈ પણ વિશ્વકોશ એ ચયનગ્રંથ છે, જે તે વિષય પરના તમામ સુલભ સાહિત્યમાંથી આવશ્યક ઉપયોગી માહિતી તારવીને વાચકો સમક્ષ મૂકે છે. (2) માતૃભાષામાં મૌલિક અભ્યાસપૂર્ણ લખાણોની અછત વરતાતી હોય ત્યારે પ્રત્યેક વિષયને ઊંડાણથી રજૂ કરવાનું પગલું આવકાર્ય છે. વિશ્વકોશના ખંડ 9ના દૂધ, દુગ્ધવિદ્યા અને ડેરીઉદ્યોગ યા દાંત અને દંતવિદ્યા જેવાં સુદીર્ઘ અધિકરણો સાચે જ કોઈ પણ સંશોધનના પ્રારંભિક તબક્કા માટેની માતબર ભૂમિકા બની રહે તેવાં દળદાર છે. આ રીતે માતૃભાષામાં સાહિત્યની અછતના પાસાને છતમાં પલટાવી શકાય.

પત્રકારત્વ અને વિશ્વકોશ

પ્રીતિ શાહ

25

ગઈ કાલ, આજ અને આવતી કાલ – એ ત્રણેયને એક સૂત્રે સાંકળે છે વિશ્વકોશ અને પત્રકારત્વ. વિશ્વકોશમાં ગઈ કાલ સુધીની પ્રમાણભૂત અને વિશ્વસનીય વિગતો હોય છે. પત્રકારત્વ આજની દુનિયાનો અસબાબ લઈને આવે છે, પરંતુ વિશ્વકોશ અને અખબાર એ બંનેની નજર આવતી કાલને વધુ જ્ઞાનસમૃદ્ધ બનાવવા પર છે. વિશ્વકોશને વિશ્વના સમગ્ર જ્ઞાનસંચય સાથે સંબંધ છે. પત્રકારત્વને સમગ્ર વિશ્વમાં બનતી વર્તમાન ઘટનાઓ સાથે સંબંધ છે. વિશ્વકોશ એ work of enlightenment કહેવાય. પત્રકારત્વ એ આજનો પ્રહરી અને આવતી કાલનો ઘડવૈયો કહેવાય. એક અર્થમાં જોઈએ તો બંનેનો સંબંધ લોકશિક્ષણ સાથે છે. વિશ્વકોશ અને પત્રકારત્વ બંને પોતાની આગવી રીતે રાષ્ટ્રના ઘડતરનું કાર્ય કરે છે. વિશ્વકોશ ભૂતકાલીન સમયનો માત્ર દસ્તાવેજ નથી, પરંતુ એક જીવંત પરિબળ છે. ફ્રાંસની રાજ્યક્રાંતિની વાત કરીએ ત્યારે એન્સાઇક્લોપીડિયાને યાદ કરવો પડે. એન્સાઇક્લોપીડિયાને આધારે લખાયેલ ‘ઑન ધ માઇન્ડ’ને પૅરિસની પાર્લમેન્ટે જાહેરમાં બાળી નખાવેલ. દેનિસ દિદેરોને વૉલ્ટેરે કહ્યું કે પૅરિસની બહાર છપાવીએ, પરંતુ દિદેરોએ નમતું ન જોખ્યું અને ફ્રાંસની ક્રાંતિની ભૂમિકામાં અને સામાજિક પરિવર્તનની પ્રક્રિયામાં એન્સાઇક્લોપીડિયામાંના લેખોએ પ્રબળ અસર કરી.

પત્રકાર માહિતીના માધ્યમ મારફતે લોકજાગૃતિ આણે છે તો વિશ્વકોશ જ્ઞાનના માધ્યમ વડે પ્રજાને જગાડે છે. પ્રજાનો

વિકાસ એના જ્ઞાન અને માહિતીના સંચય પર અવલંબે છે. એ જ્ઞાન પ્રજાની ચેતનાને જાગ્રત રાખે છે. એ માહિતી પ્રજાને સમકાલીન ઘટનાઓ પર જગાડતી રહે છે. આ રીતે વિશ્વકોશ અને પત્રકારત્વ બંને પરસ્પર સાથે સંકળાયેલાં છે. કોઈ પણ સમૃદ્ધ અખબારની કચેરીને વિશ્વકોશ વિના ન ચાલે. કોઈ પણ વિશ્વકોશની પ્રવૃત્તિને અખબારો અને સામયિકોમાં આવતી માહિતી વિના ચાલે નહિ.

પત્રકારને વિશ્વકોશની અનેક ઉપયોગિતા છે. ઇન્ડોનેશિયામાં આર્થિક ઊથલાપાથલ થતી હોય, હૉંગકૉંગ બ્રિટનની પકડમાંથી મુક્ત થતું હોય (કે પછી વૅટિકન વિશિષ્ટ વલણ દાખવતું હોય) ત્યારે એની પૂર્વભૂમિકા જાણવા માટે વિશ્વકોશ અનિવાર્ય સાધન બને છે. એ જ રીતે ચંદ્ર પર પાણી સાંપડે ત્યારે માનવીની પ્રથમ ચંદ્રયાત્રાની વિગત મેળવવી હોય તો વિશ્વકોશ હાથવગો લેવો જોઈએ. (એક અર્થમાં જોઈએ તો પૉકેટ એન્સાઇક્લોપીડિયા બહાર પડે છે, જે પત્રકારને વારંવાર જરૂરી માહિતી આપતા હોય છે. 'મનોરમા' કે 'સ્ટેટ્સમૅન ઇયર બુક' જે તે વર્ષની માહિતી આપે છે. આ રીતે પત્રકારને શ્રીલંકાની એલ.ટી.ટી.ઈ. સંસ્થા વિશે લખવાનું હોય કે પછી અફઘાનિસ્તાનની પરિસ્થિતિ વિશે લખવાનું હોય ત્યારે વર્તમાન ઘટના સાથે ભૂતકાળનો દોર સાધી આપવાનું કામ વિશ્વકોશ કરે છે.) વળી વિશ્વકોશમાંથી મળતી માહિતી એક બીજી દૃષ્ટિએ પણ પત્રકારને ઉપયોગી પુરવાર થાય. વિશ્વકોશમાં આલેખાયેલી માહિતી પ્રમાણભૂત માહિતી હોય છે. વિશ્વકોશનો અધિકરણલેખક કોઈ અત્યાગ્રહ કે વાદનાં ચશ્માં પહેરીને લખતો નથી. બલકે એ પરિસ્થિતિનું તટસ્થ આલેખન કરતો હોય છે એટલે કે વિશ્વકોશમાં આવેલી વિગતો પ્રમાણભૂતતા અને તાટસ્થ્ય ધરાવતી હોય છે.

આજના માહિતીયુગમાં જ્યારે માહિતીનો ખડકલો થતો હોય છે અને શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણીના શબ્દોમાં કહીએ તો રતીભાર સત્ય અને ખાંડી ખાંડી પ્રચારવેગ જેવું પત્રકારત્વ છે ત્યારે ભૂતકાળમાં બનેલી ઘટનાની નિષ્પક્ષ તપાસ કરવા જનારને વિશ્વકોશ મહત્વનો બને છે. આ જ રીતે પ્રમાણભૂત આંકડાઓ મળે છે અને તેથી વિશ્વકોશમાંથી મળતી માહિતીની ચકાસણી કરવાની મોટેભાગે જરૂર હોતી નથી. કોઈ સાહિત્યનું પુસ્તક ખોલો તો એમાં એન્સાઇક્લોપીડિયામાં આપેલી વ્યાખ્યાથી નવલકથા કે નિબંધના સ્વરૂપની સમજાવટ શરૂ થાય છે. અર્થશાસ્ત્રનો કોઈ સિદ્ધાંત હોય તો ત્યાં પણ એન્સાઇક્લોપીડિયાનો ઉલ્લેખ મળે. જેમ વિશ્વનું સૌથી વધુ પ્રસાર પામેલું પુસ્તક (1815થી 1992 સુધીમાં લગભગ 6 અબજ 10 કરોડ નકલ વેચાઈ છે અને 2,900 ભાષામાં અનૂદિત થયું છે તે) બાઇબલ એમ વિશ્વમાં સૌથી વધુ ઉદ્ધરણ પામેલા ગ્રંથોમાં એન્સાઇક્લોપીડિયા હશે. કોઈ પણ વિષયના મૂળ સુધી પહોંચવા માટે એન્સાઇક્લોપીડિયા ઉપયોગી બને છે અને કોઈ પણ વસ્તુની સમજ આપતાં એ શબ્દ મૂળ ગ્રીક, લૅટિન કે સંસ્કૃતમાં કઈ રીતે

પ્રયોજાયો છે ત્યારથી આરંભીને વાત કરાય છે. આમ પત્રકારને વિશ્વકોશ ગંગા અને ગંગોત્રી બંનેનો ખ્યાલ આપે છે.

બ્રિટન, જાપાન અને બ્રુનેઇમાં રાજ્યારોહણનો પ્રસંગ હોય તો એ ત્રણેય દેશોમાં રાજાશાહીની ભિન્ન પરિસ્થિતિ હોય છે. બ્રિટનમાં શાહી કુટુંબ ચર્ચાસ્પદ બન્યું હોવાને કારણે રાજાશાહી માટેનું માન ઓસરવા લાગ્યું છે. જાપાન હજી એના સમ્રાટને આદર આપે છે; પણ બ્રુનેઇનો સુલતાન વદુલ્લાહ બ્રુનેઇનો રાજા જ નથી, પણ સર્વસ્વ છે; કારણ કે સુલતાનની સમૃદ્ધિની ખીંટી પર જ ત્રણ લાખની વસ્તી ધરાવતો આખો દેશ ટીંગાયેલો છે. આ બધી ભેદરેખાઓનો ખ્યાલ વિશ્વકોશમાંથી મળી રહે અને એથી પત્રકારને માટે વિશ્વકોશ એ કોઈ પણ દેશની આર્થિક, સામાજિક, રાજકીય પરિસ્થિતિ સમજવા માટેની પીઠિકા પૂરી પાડે છે.

આજે વિશ્વ વધુ ને વધુ સાંકડું થતું જાય છે. જગતમાં મહત્વના સમાચાર માત્ર બે મિનિટમાં વિશ્વને ઘેરી વળે છે. આવે સમયે પત્રકારને એકાએક માહિતીની જરૂર હોય ત્યારે વિશ્વકોશનો ઉપયોગ કરે છે; પણ એથીયે વિશેષ આજે એક જ વિષય પર લખનારને પોતાના વિષયને આલેખવા માટે બીજા વિષયની સહાય લેવી પડે છે. હૃદયરોગ વિશે લખનાર વ્યક્તિને માત્ર મેડિકલ સાયન્સનો અભ્યાસ પૂરતો નથી, પણ હૃદય પરનો બોજ ઘટાડવા માટે મનને હળવું ફૂલ કઈ રીતે રાખવું તે માટે એને સ્ટ્રેસની વાત પણ કરવી પડે. આને માટે એણે મનશ્ચિકિત્સાના શાસ્ત્ર સુધી જવું પડે. ખોરાકની વાત નીકળતાં એણે આહારશાસ્ત્ર પર નજર દોડાવવી પડે અને હૃદયરોગમાં જૉગિંગ કેટલું લાભદાયી છે તેને માટે વ્યાયામશાસ્ત્ર પર નજર દોડાવવી પડે. વળી આમાં યોગ ઉપયોગી થઈ શકે છે કે નહિ તે જાણવા માટે યોગનું અધિકરણ પણ જોવું પડે. આમ આ વિષયો તો ઓછેવત્તે અંશે એકબીજા-માં સમાયેલા છે, પણ પત્રકાર વાસુદેવ મહેતાની સૃષ્ટિ જોઈએ તો તેમણે તેલની રૉયલ્ટી, સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયમાં સ્ત્રીઓ વિશેની ભાવના, ભારતીય રાજકારણ-નો ભ્રષ્ટાચાર, ગુજરાતી ભાષાની જોડણીના વિવાદો – આવા અનેક ભિન્ન ભિન્ન વિષયો પર લખ્યું છે. આવે સમયે માત્ર વર્તમાનપત્ર કે સામયિક પૂરતાં થતાં નથી, પરંતુ એણે વિશ્વકોશના જ્ઞાનસાધનનો ઉપયોગ કરવો પડે છે.

સામે પક્ષે અખબારો અને સામયિકો – એ વિશ્વકોશ માટે અદ્યતન માહિતીનો સ્રોત છે. ઈરાન વિશે અધિકરણ છપાતું હોય ત્યારે એની અદ્યતનમાં અદ્યતન માહિતી આવે તેને માટે અખબારનો આશરો લેવો પડે. કેટલીક વિગતની પ્રમાણ-ભૂતતા ચકાસવા અખબાર પાસે જવું પડે. કોઈ વ્યક્તિની જન્મતારીખ, અવસાન-તારીખ કે ઘટનાની તારીખ જાણવી હોય તો અખબાર ઉપયોગી બને. માત્ર માહિતી પૂરતો જ વિશ્વકોશને અખબારનો ઉપયોગ છે તેવું નથી, પરંતુ અખબારમાં આવતી કોઈ ઘટના કે વ્યક્તિની જીવનઝરમર, કોઈ બનાવના આંકડાઓ, વ્યક્તિચિત્ર કે

કોઈ ઘટનાની અગાઉની સાલવારી વિશ્વકોશના લેખકને ઘણી ઉપયોગી બને છે. આમ માણસની માહિતી અને જ્ઞાનની ખેવનામાંથી માનવસંસ્કૃતિની આ બે મહત્વ-ની ધારા પ્રગટ થઈ. એન્સાઇક્લોપીડિયા એ education within the circle છે, તો અખબાર એ એક અર્થમાં information within the circle છે.

પત્રકારત્વ એ અદ્યતન સમયનું પ્રતિબિંબ ઝીલે છે. વિશ્વકોશ કાયમી જ્ઞાનને નિતારીને આપે છે. બંનેનાં ક્ષેત્રોની સીમા આંકી શકાય તેમ નથી, પરંતુ બંનેનાં સ્વરૂપમાં કેટલોક ભેદ અને કેટલુંક સામ્ય છે. અખબારમાં કૉલમ લખનારને તંત્રી કહેતો હોય છે કે એક કૉલમ જેટલું મૅટર લખો. તો વિશ્વકોશનો સંપાદક અધિક-રણ-લેખકને એમ કહેતો હોય છે કે 500 શબ્દોની મર્યાદામાં લેખ આપો. એટલે કે અખબારના લેખક અને અધિકરણ-લેખકને જગ્યા (સ્પેસ) સાથે સંબંધ છે. બંનેનું માધ્યમ ભાષા છે અને એ ભાષા પ્રયોજવાનો એમનો ઉદ્દેશ પણ મહદ્અંશે સમાન છે. અખબારની ભાષા એ સાહિત્યિક ભાષા કે ટૅકનિકલ ભાષાના બોજવાળી દુર્ગમ ભાષા હોવી જોઈએ નહિ. એ એઇડ્ઝ કે કૅન્સરની વાત લખે તોપણ સામાન્ય વાચકને સમજાય તે રીતે લખશે. આ જ પરિસ્થિતિ વિશ્વકોશમાં પણ થોડે અંશે હોય છે. વિશ્વકોશ કૅન્સર વિશે લખશે તો આ રીતે લખશે :

"અપરિપક્વ કોષોની સંખ્યાવૃદ્ધિને કારણ થતી જીવલેણ ગાંઠ...... કૅન્સર આધુનિક કાળનો રોગ નથી. તે સદીઓથી થતો આવ્યો છે તેવા પુરાવા મળે છે, આદિકાળમાં ડાયનોસૉર જાતિનાં પ્રાણીઓ હતાં અને તેમને હાડકાનું કૅન્સર થયાના પુરાવા છે."

અર્થાત્ સામાન્ય વાચકને સમજાય તેવી રીતે એ ભાષા લખશે. પ્રત્યેક સમયે પ્રગટ થયેલો વિશ્વકોશ એ એ ભાષાની સમૃદ્ધિનો પરિચાયક છે, કારણ કે અનેક વિષયોને આલેખવા માટે એમાં પ્રચંડ ભાષાકીય પુરુષાર્થ કરવામાં આવ્યો હોય છે. અખબારને પણ એનાં ભાષાકીય ઓજારો વર્તમાન સાથે તાલ મિલાવીને સતત ચમકતાં રાખવાં પડે છે.

પત્રકારત્વ અને વિશ્વકોશ બંનેમાં સમાનપણે ઍડિટિંગનું મહત્વ છે. એ ઍડિ-ટરની કાપકૂપથી અખબારની મુદ્રાને ઉપસાવે છે. અમુક પ્રકારની શૈલી, રજૂઆત બધાંને તંત્રી લક્ષમાં રાખે છે. બરાબર એ જ રીતે વિશ્વકોશનો સંપાદક પણ એને અમુક ઘાટ અને શૈલીમાં મૂકતો હોય છે. આમ બંને પાસે એક ઢાંચો છે, એક format છે અને એ જ માહિતીને વ્યવસ્થિત સ્વરૂપ આપે છે.

અખબાર અને વિશ્વકોશમાં સમય સમય પ્રમાણે સ્વરૂપ બદલાયું છે. પ્રા-રંભકાળે માત્ર સમાચાર આપનારાં, એ પછી ચહેરા વિનાનાં અખબારો, ફીચરનો પ્રભાવ ધરાવનારાં અખબારો તથા વિજ્ઞાપન ધરાવનારાં અખબારો જોવા મળે છે. એક સમયે વાચકને સમાચાર આપતું અખબાર અનેક વિષયને પોતાના વ્યાપમાં

લેવા માંડ્યું. ગુજરાતી અખબારોની પૂર્તિમાં આવતા વિષયોની ગણતરી કરીએ તો લગભગ 40–50 વિષયો આવે છે. એથીયે આગળ વધીને અમુક વિષયને લગતાં સામયિકો પ્રગટ થવા લાગ્યાં. એન્સાઇક્લોપીડિયાની ગતિ પણ આવી જ છે. એક સમયે general એન્સાઇક્લોપીડિયા હતો. એમાંથી સમય જતાં જુદા જુદા વિષ-યવાર એન્સાઇક્લોપીડિયા તૈયાર થયા. 17મી સદી પૂર્વે અને 17મી સદી પછીના એન્સાઇક્લોપીડિયામાં ઘણો ભેદ જોવા મળે છે. પહેલાંના એન્સાઇક્લોપીડિયામાં લાઇબ્રેરીને લક્ષમાં રાખીને વિગતો અપાતી. હવે વૈજ્ઞાનિક સામગ્રી પર વધુ ભાર મૂક્યો. મધ્યકાલીન સમયના મોટા ભાગના એન્સાઇક્લોપીડિયા તત્વજ્ઞાન અને theologyના વિષયને પ્રાધાન્ય આપનારા હતા. જ્યારે હવે ચરિત્ર, વિજ્ઞાન, ધર્મ, થિયેટર, સિનેમા, રમતગમતો, સાહિત્ય જેવા વિષયો પર encyclopaedia મળે છે. આમ general encyclopaediaથી શરૂ થયેલી વિશ્વકોશની યાત્રા આગવા વિષયો સુધી પહોંચી છે.

આમ પત્રકારત્વ અને વિશ્વકોશ પરસ્પરને ઉપકારક છે. આ બંને વચ્ચેનો સેતુ જેટલો દૃઢ હોય તેટલો બંનેને લાભદાયી છે. વિશ્વ 21મી સદીના ઉંબરે છે ત્યારે માહિતી-વિસ્ફોટનાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપો વધુ બળવત્તર થશે. રેડિયો કે ટેલિવિઝન હોય તેમ છતાં અખબારની જરૂર છે. એ જ રીતે ઇન્ટરનેટ હોય છતાં વિશ્વકોશની જરૂર રહેશે. આ બંને પ્રવૃત્તિઓ પૃથ્વીના પટ પર વેરાયેલા જ્ઞાનનો સંચય કરીને માનવજગત સમક્ષ રજૂ કરે છે અને આ જ પ્રવૃત્તિઓ આવતી કાલની પેઢીને ઘડવામાં નિર્ણાયક પરિબળ બનશે. 'ગુજરાતી વિશ્વકોશ'ના વિમોચન પ્રસંગે શ્રી હરીન્દ્ર દવેએ વિશ્વકોશ વિશે કહેલા શબ્દો મારા કાનમાં ગુંજે છે : આ વિશ્વકોશ આવતી પેઢીનાં બાળકોમાં ગુજરાતી ભાષા, તેની અસ્મિતા અને તેના શિક્ષણ પ્ર-ત્યેની ભાવનાના નિર્માણનું મહત્વનું જ્ઞાનસાધન છે. પત્રકારત્વનું લોકશિક્ષણ અને વિશ્વકોશનું અસ્મિતા-જતન કેવું પડખોપડખ ઊભું છે ! એ જ આવતી સદીનો સહિયારો પુરુષાર્થ બની રહે તે ભાવના સાથે મારું વક્તવ્ય પૂરું કરું છું.

સર્વસંગ્રાહક સંદર્ભગ્રંથ

કુલીનચંદ્ર યાજ્ઞિક

26

સંદર્ભગ્રંથ તરીકે વિશ્વકોશ વિશે ઘણી ઉપયોગી વાતો થઈ. આ બે દિવસમાં વિશ્વકોશ વિશે ઘણી ચર્ચાઓ થઈ. તુલસીદાસે કહ્યું છે, 'હરિ અનંત, હરિકથા અનંતા'. વિશ્વ અનંત હોય તો વિશ્વકોશનું કામ પણ અનંત છે. તે રીતે જોતાં વિશ્વકોશનું કામ કદી પૂરું થવાનું નથી. વીસમો ગ્રંથ બહાર પડે તે પહેલાં તો પહેલા ગ્રંથનું સંવર્ધન-સંશોધન કરવાનો સમય આવી ગયો ! તે સિવાય પણ અહીં ઉલ્લેખ થયો તેવા વિશિષ્ટ વિશ્વકોશો – એક એક વિષય ઉપરના – પણ કરવાની જરૂર રહેવાની જ. ધર્મ અને નીતિશાસ્ત્ર, સમાજવિદ્યાઓ, તત્વજ્ઞાન, રમતગમત જેવા વિષયો ઉપર અંગ્રેજીમાં સ્વતંત્ર વિશ્વકોશો છે. તે ઉપરાંત સામાન્ય માણસ માટે 'પીયર્સ એન્સાઇક્લોપીડિયા' બહાર પડતો. તેની ઘણી આવૃત્તિઓ બહાર પડી છે. નવાઈની વાત કે એક સાબુ બનાવનારી કંપની એ બહાર પાડતી. હમણાં 'મનોરમા ઇયર બુક' જેવાં સંદર્ભ-સંકલનો બહાર પડે છે. તે વિશ્વકોશ સાથે સરખાવી ન શકાય, પણ ખાસ કરીને સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાઓના ઉમેદવારો માટે તે સસ્તાં અને ઉપયોગી સંકલનો હોય છે. દર વર્ષે તેની અદ્યતન આવૃત્તિઓ બહાર પડતી હોય છે.

'એન્સાઇક્લોપીડિયા બ્રિટાનિકા'નો વિસ્તાર તો એટલો વધી ગયો કે પ્રોપીડિયા, માઇક્રોપીડિયા અને મેક્રોપીડિયા એવા ત્રણ વિભાગ કરવા પડ્યા. માત્ર સૂચિ માટે અલગ ગ્રંથ કરવો પડ્યો.

અંગ્રેજી શબ્દકોશો પણ કક્ષાવાર હોય છે. Little Oxford, Pocket Oxford, Concise Oxford, અને OED. હવે ઝીણા ટાઇપમાં બે વૉલ્યુમ બહાર પડ્યાં તેની સાથે સૂક્ષ્મદર્શક કાચ પણ આવે છે ! માત્ર ડિક્શનરી પૂરતી નથી, કારણ કે રૂઢ પ્રયોગો પણ જાણવા પડે, એટલે ફાઉલરનો Modern English Usage પણ વાપરવો પડે. હમણાં એક Dictionary of Diseased English પણ જોવામાં આવેલી. પ્રમાણભૂત ડિક્શનરીઓ યુનિવર્સિટીઓ અને પ્રકાશનગૃહો દ્વારા એટલી બધી બહાર પડી છે કે તેમની એક માર્ગદર્શિકા Dictionaries નામે પણ બહાર પડી !

કક્ષાવાર કોશોનો વિચાર કરતાં બાળકો માટેના સચિત્ર કોશનો પણ વિચાર થવો જોઈએ.

આપણી પરંપરામાં પણ સંદર્ભગ્રંથો હતા જ. હેમચંદ્રનું 'શબ્દાનુશાસન', 'અમરકોશ' અને એવા બીજા અનેક હતા. 'અમરકોશ' જેવાની ખૂબી એ કે એ પદ્યમાં લખાયેલ છે. પાઠશાળાઓમાં ઉચ્ચશિક્ષણ લેનાર કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ એ કંઠસ્થ પણ કરે. પદ્યમાં યાદ રાખવાનું વધુ સુલભ બને છે.

સામાન્ય ઉપયોગ માટે ગૅઝેટિયર્સ, સેન્સસ રિપોર્ટ અને વિશ્વના ઍટલાસના ગ્રંથો તે તે વિષયના એન્સાઇક્લોપીડિક સંદર્ભગ્રંથો છે.

જમાનો સ્વ-શિક્ષણનો છે. જાપાનમાં તો પ્રાથમિકથી માંડીને સ્નાતક સુધી વિદ્યાર્થી ઘેર બેસીને કમ્પ્યૂટર વગેરેની મદદથી ભણી શકે એવી વ્યવસ્થા છે. પ્રેસિડેન્ટ ક્લિન્ટન પોતાની શિક્ષણનીતિના એક અગત્યના ભાગ તરીકે જણાવે છે કે કૉલેજમાંથી બહાર પડતા દરેક સ્નાતકને આજીવન નિરંતર શિક્ષણનાં સાધન મળી રહેવાં જોઈએ. તે સંજોગોમાં વિશ્વકોશની અગત્ય ઘણી વધી જાય છે.

સંદર્ભગ્રંથ – વિશ્વકોશ કેમ જોવો એ વિદ્યાર્થીઓને શીખવવું જોઈએ એવું સૂચન સારું છે. ઘણાને તો રેલવે-ટાઇમટેબલ પણ જોતાં આવડતું નથી, કક્કાવારી આવડતી નથી તેથી કેટલાક મિત્રોએ ઉપાય શોધી કાઢ્યો છે મૂળાક્ષરો જ ઓછા કરવાનો ! તેમ કરવાથી કેટલા શબ્દકોશો – વિશ્વકોશો અને અન્ય સાહિત્ય ફરી છપાવવાની જરૂર પડશે તે વિચારવાનું !

પણ વિશ્વકોશ કેમ વાંચવો તેની જાણકારી આપવાના વર્ગ વિદ્યાર્થીઓ માટે રાખતાં પહેલાં શિક્ષકોના વર્ગ રાખવાની પણ જરૂર પડશે ! અમારાં સમગ્ર શિક્ષણનાં વર્ષોમાં માત્ર એક જ શિક્ષકે – પ્રિન્સ ફૈઝીએ – લાઇબ્રેરીના દળદાર ગ્રંથ વાંચવાની શરૂઆત કેમ કરવી તે શીખવ્યું હતું.

હવે તો વાંચવાનો કંટાળો હોય તેને માટે દશ્ય-શ્રાવ્ય કેસેટો અને ઇન્ટરનેટ પણ પ્રાપ્ય છે. સામાન્ય જ્ઞાનની પરીક્ષાઓ ભરતી માટે લેવાય છે તેમાં અને ક્વિઝ હરીફાઈઓમાં આ સાધનો ઉપયોગી જણાય છે. વિશ્વકોશ-આધારિત કસોટીઓ

રાખવાનું સૂચન થયું છે તે પણ સારું છે.

બધી માહિતી કોઈને યાદ રહે નહિ; પણ ગમે તે વિષય ઉપર જોઈતી માહિતી ક્યાં મળી રહે તેના સ્રોતની જાણકારી હોય તો ઘણી હૂંફ રહે છે. ગમે ત્યારે ગમે તે વિષય ઉપર બોલવાની જરૂર પડે તેવા પદાધિકારીઓને તે આત્મવિશ્વાસ અને આશ્વાસન આપે છે.

પણ સૌથી આનંદદાયક તો Browsing – સહજવાચન – છે. કોઈ શબ્દ ખોળતાં તેની આજુબાજુની એન્ટ્રીઓ નજરે ચઢે ને તેમાં રસ પડે અથવા અમસ્તાં નિરુદ્દેશે જ પાનાં ફેરવાતાં ક્યાંક નજર પકડાઈ જાય ને કેટલું ડૂબી ગયા ને કેટલું જ્ઞાન ભેજામાં ગયું તે ખબર પણ ન પડે તેનો કેફ જુદો છે. આ રસ અવકાશે માણવા જેવો છે.

આ બે દિવસનો પરિસંવાદ પૂરેપૂરો ઉપયોગી નીવડે તે માટે તેની નોંધો જળવાશે ને શક્ય હોય તો બહાર પડશે એવી આશા રાખું છું. વર્તમાન કામગીરી-માં જ નહિ, પણ ભવિષ્યના કોશકારોને પણ એ કામમાં આવશે.

ગુજરાતી વિશ્વકોશ
એક વિશિષ્ટ અભિયાન

*	શાન્ત ક્રાન્તિનું સમર્થ વાહન	ધીરુભાઈ ઠાકર
*	વિશ્વકોશ : આયોજન અને નિર્માણ	ચંદ્રકાન્ત શેઠ
*	વિશ્વકોશની વિકાસવાર્તા	ધીરુભાઈ ઠાકર

શાન્ત ક્રાન્તિનું સમર્થ વાહન

ધીરુભાઈ ઠાકર

27

ભાષાવાર પ્રાંતરચના ભારતમાં થઈ તે ઇતિહાસની એક મહત્વની ઘટના ગણાવી જોઈએ. 1960ના પહેલી મેના દિવસે ગુજરાત બૃહદ્ મુંબઈ રાજ્યમાંથી છૂટું પડીને અલગ રાજ્ય તરીકે અસ્તિત્વમાં આવ્યું. આ ઘટનાનો પ્રભાવ ગુજરાતી ભાષા, પ્રજા અને સંસ્કૃતિ પર અવશ્ય પડ્યો છે, જેની નોંધ ભવિષ્યના ઇતિહાસકારને લીધા વિના ચાલશે નહિ.

ગુજરાત રાજ્ય અલગ થવાથી ગુજરાતી પ્રજાને ગુજરાત-ની અસ્મિતાનું સંવર્ધન કરવાનો વિશેષ અવકાશ મળ્યો. ઉદ્યોગ, અર્થકારણ, રાજકારણ આદિ ક્ષેત્રોમાં નવાં આયોજનો કરવાની તક સાંપડી. શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં માતૃભાષાને માધ્યમ તરીકે સ્વી-કારવાને કારણે અનેક નવાં જ્ઞાનસાધનો ઊભાં કરવાની જરૂરિ-યાત ઊભી થઈ.

દરેક પ્રજાને પોતાની ભાષા હોય છે અને એ ભાષા દ્વારા તે પોતાનો વહેવાર ચલાવે છે, તેની સાથે પોતાનું સાંસ્કારિક વ્યક્તિત્વ પણ પ્રગટ કરે છે. આ વ્યક્તિત્વ પરંપરાગત પ્રાપ્ત થયેલ સંસ્કૃતિ અને સાહિત્ય દ્વારા બંધાય છે. પ્રજા તરીકે વિકાસ પામવા માટે સ્વભાષાનું ખેડાણ વિપુલ પ્રમાણમાં થયેલું હોવું જોઈએ. દુનિયા દિનપ્રતિદિન નાની થતી જાય છે. વિવિધ વર્ણ, ભાષા અને સંસ્કૃતિની પ્રજાઓ એકબીજાની ખૂબ નિકટ આવી રહી છે તેવે વખતે દુનિયામાં ચાલતી ગતિવિધિનો ખ્યાલ દરેક દેશના માનવીને રાખવો આવશ્યક બન્યો છે. તે માટે વિવિધ

વિષયો, ઘટનાઓ, પ્રસંગો, વ્યક્તિઓ અને સંશોધનોની માહિતી દરેક પ્રગતિશીલ વ્યક્તિએ જાણવી પડે તેવું બન્યું છે. સમયની સાથે તાલ લેવા માટે દરેક વ્યક્તિએ નાનામોટા જ્ઞાનસાધનનો ઉપયોગ કરવો પડે તેવો આ જમાનો છે.

વિશ્વકોશ આવું એક મહત્વનું જ્ઞાનસાધન છે. અંગ્રેજીમાં જેને Encylopaedia કહે છે તેનો આધુનિક ભારતીય પર્યાય વિશ્વકોશ છે. તેમાં જ્ઞાનવિજ્ઞાનની તમામ શાખાઓની સર્વાંગીણ માહિતી પીરસવામાં આવે છે. 1768માં પ્રગટ થયેલ 'એન્સાઇક્લોપીડિયા બ્રિટાનિકા'ની 1975 સુધી આવતાં પંદર આવૃત્તિઓ થઈ હતી. બસો વર્ષના ગાળામાં સમયની માગ અનુસાર વૈજ્ઞાનિક સંશોધનોને આવરી લેતું તેનું સઘન અને વ્યાપક સ્વરૂપ બંધાયું હતું. એન્સાઇક્લોપીડિયા બ્રિટાનિકાએ દુનિયાભરમાં ઉત્તમ કોટિના વિશ્વકોશ તરીકે છેલ્લા બે શતક દરમિયાન ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરી છે. ભારતમાં શબ્દકોશરચનાની પ્રાચીન પરંપરા હતી. પણ સર્વસંગ્રાહક (general) વિશ્વકોશની સંકલ્પના તો અર્વાચીન યુગની છે. એન્સાઇક્લોપીડિયા બ્રિટાનિકાને આધારે બંગાળીમાં 'વિદ્યાહારાવલિ'થી (1819–1821) પ્રારંભ થયો ગણાય છે. નગેન્દ્રનાથ બસુએ એકલે હાથે બાવીસ ભાગમાં બંગાળી વિશ્વકોશ રચ્યો હતો.

ત્રીજી પંચવર્ષીય યોજનામાં સરકારની આર્થિક સહાયથી પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં વિશ્વકોશ તૈયાર કરવાની જોગવાઈ થઈ હતી. તે અન્વયે હિન્દી, બંગાળી અને મરાઠી તેમજ તમિળ, તેલુગુ, કન્નનડ, મલયાળમ, ઊડિયા, પંજાબી વગેરે ભાષાઓમાં વિશ્વકોશની ગ્રંથશ્રેણીઓ તૈયાર કરવાનું કામ હાથ પર લેવાયું.

ગુજરાતમાં સ્વરાજપ્રાપ્તિ પહેલાં રતનજી ફરામજી શેઠનાનો 'જ્ઞાનચક્ર' (1898–1910) નવ ભાગમાં અને ડૉ. શ્રીધર વ્યંકટેશ કેતકરનો 'ગુજરાતી જ્ઞાનકોશ' (1921–1929) બે ભાગમાં પ્રગટ થયો હતો. સ્વરાજપ્રાપ્તિ બાદ વલ્લભવિદ્યાનગરની સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટીએ વિવિધ વિદ્યાશાખાના 'જ્ઞાનગંગોત્રી' શ્રેણીના 30 ગ્રંથો (1967 –1996) પ્રગટ કર્યા છે. તે વિશ્વકોશમાં અપેક્ષિત માહિતીના કરતાં નિરીક્ષણાત્મક નિબંધસ્વરૂપના છે. ગુજરાત યુનિવર્સિટીએ વિજ્ઞાન અને યંત્રવિદ્યા કોશની શ્રેણીના 10 ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ કર્યા છે.

આ બધું છતાં સચરાચર સૃષ્ટિની તમામ માહિતી એકસાથે આપે તેવા સર્વગ્રાહી (general) વિશ્વકોશની ખોટ ઊભી હતી. વિષયના અધ્યયન-અધ્યાપન ઉપરાંત સામાન્ય જિજ્ઞાસુને ઉપયોગી થાય તેવા વિશ્વકોશની ઊણપ રહી હતી. તેને પૂરવા માટે ગુજરાતી ભાષામાં સર્વગ્રાહી વિશ્વકોશ રચવાનો પ્રથમ પ્રયોગ ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટે કરેલો છે. 170 જેટલાં વિષય-જૂથોને આવરી લેતો 25,000થી વધુ અધિકરણો સમાવતો વિશ્વકોશ તૈયાર કરવાનું બીડું ટ્રસ્ટે ઝડપ્યું છે. એન્સાઇક્લોપીડિયા બ્રિટાનિકાના ધોરણે તેનું આયોજન કરેલું હોવા છતાં એન્સાઇક્લોપીડિ-

યા બ્રિટાનિકામાં કીટકશાસ્ત્ર, વનસ્પતિરોગશાસ્ત્ર અને ઔષધશાસ્ત્ર જેવા વિષયો સમાવેશ પામેલા નથી તે ગુજરાતી વિશ્વકોશમાં સમાવિષ્ટ છે. સમગ્ર ગ્રંથશ્રેણીમાં સમાવિષ્ટ તમામ અધિકરણોની વિષયવાર યાદી સહિત સમગ્ર વિશ્વકોશ શ્રેણીના આયોજનની વિગતો તેના ભૂમિકાખંડમાં આપેલી છે. સમગ્ર શ્રેણીમાં પ્રગટ થનાર કુલ વીસ ગ્રંથોમાંથી છેલ્લાં 15 વર્ષ દરમિયાન 13 ગ્રંથો પ્રગટ થઈ ચૂક્યા છે. તેમાં વિજ્ઞાનનાં 5,300 જેટલાં, સમાજવિદ્યાનાં 4,094 જેટલાં અને માનવવિદ્યાનાં 4,103 જેટલાં અધિકરણો મૂકેલાં છે. 2,713 જેટલાં લઘુચરિત્રો છે, 315 જેટલા વ્યાપ્તિલેખો છે અને 5,800 જેટલાં ચિત્રો-આકૃતિઓ અને કોષ્ટકો છે. પ્રત્યેક ગ્રંથમાં સરેરાશ 300 જેટલા લેખકોનાં લખાણો પ્રગટ થાય છે.

ગુજરાતી વિશ્વકોશ ગુજરાતીભાષી વર્ગને માટે તૈયાર થયેલો હોવાથી ગુજરાતને લગતી માહિતી તેમાં અગ્રસ્થાન પામે તે સ્વાભાવિક છે. ગુજરાતનાં ઇતિહાસ, ભૂગોળ, સાહિત્ય, કલા, સમાજ અને ધાર્મિક તથા સાંસ્કૃતિક પરંપરા અને વિવિધ ક્ષેત્રની પ્રતિભાઓ વિશે તેમાં વિસ્તારથી કહેવાનો ઉપક્રમ રાખ્યો છે. બીજી ભાષાઓના કોશોમાં ગુજરાત વિશે સંક્ષેપમાં નિરૂપણ હોય છે એટલે દુનિયાના કોઈ ખૂણામાં બેસીને ગુજરાત વિશે સંશોધન કરનારને ગુજરાત વિશે સર્વાંગીણ માહિતી આ વિશ્વકોશમાંથી મળી શકે તેમ છે.

ગુજરાતી ભાષામાં આ કોશ તૈયાર થતો હોવાથી અનેક વિષયોના પારિભાષિક શબ્દો ગુજરાતીમાં વાપરવાના થાય છે. નવા વિચારો અને સંકુલ વિભાવનાઓને સ્પષ્ટ કરતી વખતે ભાષાની કસોટી થાય છે. તેને પરિણામે ભાષા ખેડાય છે અને નવા પરિમાણમાં વિકસે છે. આમ થતાં ચોક્કસ પરિભાષા બંધાય છે. આ પરિભાષા એ વિશ્વકોશના કાર્યને નિમિત્તે ગુજરાતી ભાષાને મળેલી વિશિષ્ટ બક્ષિસ છે. સમગ્ર શ્રેણી પૂરી થયા પછી વિવિધ ગ્રંથોમાં વપરાયેલ પરિભાષાનો અલગ ગ્રંથ પ્રગટ કરવાની ધારણા છે.

વિશ્વકોશમાં મૂકેલી માહિતી અધિકૃત અને અદ્યતન હોય તેની ખાસ કાળજી રાખવામાં આવે છે. તમામ વિષયોનાં અધિકરણો તે તે વિષયોના નિષ્ણાતો પાસે તૈયાર કરાવવામાં આવે છે. દરેક વિષયના અધિકરણ-લેખકોની પસંદગી નિષ્ણાતોની સમિતિ દ્વારા થાય છે. તેમના સૂચન મુજબ વિષયના ઘટકના મહત્વ પ્રમાણે તેમને શબ્દસંખ્યા ફાળવવામાં આવે છે.

વિશ્વકોશની રચનાનું વિશિષ્ટ શિસ્ત માંગી લે તેવું શાસ્ત્ર છે. જ્ઞાનના મહોદધિમાંથી સાચાં મોતી તારવી આપવાની કળા વિશ્વકોશના લેખકમાં હોવી જોઈએ. સત્ય, નિતાંત સત્ય, હકીકતરૂપ નક્કર સત્ય રજૂ કરવાનો તેનો આદર્શ હોય છે. કોઈ એક પક્ષ કે વાદમાં વિશ્વકોશનો લેખક ખેંચાતો નથી. જ્યાં એકથી વધારે મંતવ્ય હોય ત્યાં દરેક મતનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપીને તેને વિશે નિર્ણય કરવાનું તે

વાચક ઉપર છોડે છે. એટલે તેમાં પૂર્વગ્રહ કે પક્ષિલતાનો અંશ માત્ર પ્રવેશી શકતો નથી. સત્યની શોધ કરનારને એ રીતે વિશ્વકોશ સહાયરૂપ બને છે.

ગુજરાતી વિશ્વકોશમાં મૂકેલી માહિતી શાળા, કૉલેજ અને યુનિવર્સિટીમાં તો ઉપયોગી થાય જ, પણ તે ઉપરાંત ઉદ્યોગ, વાણિજ્ય, વ્યવસ્થાપન, કૃષિ, ઇજનેરી વગેરે તમામ મહત્વનાં ક્ષેત્રોમાં કામ કરનારને ઉપયોગી માહિતી અને માર્ગદર્શન પૂરાં પાડે છે. આ પ્રકારની માહિતીનો વ્યાપક અને વ્યવસ્થિત ઉપયોગ થઈ શકે તે માટે તેમાંનાં લખાણોને અલગ ગ્રંથસ્વરૂપે પ્રગટ કરવાની યોજના પણ ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટે કરેલી છે. તે યોજના અનુસાર 'ગુજરાત', 'કૅન્સર', 'ગાંધીચરિત' અને 'ગુજરાતના સ્વાતંત્ર્યસૈનિકો (માહિતીકોશ), જેવાં ઉપયોગી પુસ્તકો ટ્રસ્ટ તરફથી પ્રગટ થયેલ છે. 'ભારત', 'ભારતીય સાહિત્ય', 'નાટક', 'દૂધ, દુગ્ધવિદ્યા અને ડેરીઉદ્યોગ', 'અંતરીક્ષ વિજ્ઞાન', 'વિક્રમ સારાભાઈ' તેમજ અન્ય મહત્વના વિષયોના ગ્રંથો પણ ક્રમશઃ પ્રગટ કરવાની યોજના છે.

વિશ્વકોશરચનાની આ પ્રવૃત્તિ છેક 1985થી ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ તરફથી ચાલી રહી છે. તેમાં ગુજરાત સરકાર, ગુજરાતના અગ્રણી ઉદ્યોગપતિઓ અને દાનવીરોનો સક્રિય સહકાર મળેલો છે. પણ સૌથી વિશેષ મહત્વનો સહયોગ ગુજરાતના વિવિધ ક્ષેત્રના અધ્યાપકો, નિષ્ણાતો, વિદ્વાનો, સંશોધકો, તેમજ તબીબો, ન્યાયવિદો, ધારાશાસ્ત્રીઓ, ઇજનેરો, કૃષિકારો વગેરે મહાનુભવોનો સાંપડ્યો છે જેને કારણે આ મહાભારત કાર્ય સિદ્ધ થઈ રહ્યું છે. આ કાર્યમાં સતત રસ લઈને મહેનતપૂર્વક લખાણો તૈયાર કરવામાં મોટાભાગના નિવૃત્ત અધ્યાપકો, આચાર્યો, સંશોધકોની મદદ મળેલી છે. તેને કારણે કોશ કાર્યાલયમાં વિદ્યાકીય વાતાવરણ જામેલું રહે છે.

વિશ્વકોશની આ પ્રવૃત્તિનો પરિચય પ્રજાના વિવિધ સ્તરના જિજ્ઞાસુઓને સતત થતો રહે તે માટે વિશ્વકોશનું સંપર્કપત્ર 'વિશ્વવિહાર' દર મહિને પ્રગટ થાય છે. તેમાં વિશ્વકોશ ઉપરાંત વિશ્વના વિવિધ દેશોમાં બનતી ઘટનાઓ તથા લોકોનાં વિચાર-વલણોની ગતિવિધિ વિશે માહિતી અપાય છે. પરદેશમાં વસતા ગુજરાતીઓને ગુજરાતનાં સાહિત્ય, સંસ્કૃતિ અને પરંપરાનો સંપર્ક સાધી આપવામાં પણ આ વિશ્વકોશ મહત્વની સેવા બજાવે છે.

ત્વરિત પરિવર્તનનો આ યુગ છે. છેલ્લા ત્રણ દાયકામાં જેટલાં વૈજ્ઞાનિક સંશોધનો થયાં છે તેટલાં અગાઉનાં ત્રણસો વર્ષમાં થયાં નથી. સતત પલટાતી દુનિયાની જાણકારી માટે વિવિધ પ્રકારના વિશ્વકોશ દરેક પ્રજાને તેની ભાષામાં હોવા જોઈએ. વિદ્યાશાખાવાર અને વિષયવાર વિશ્વકોશો રચાય અને કલા, રમત-ગમત, યુદ્ધશાસ્ત્ર જેવા વિષયો પર અલગ કોશ રચાય અને આ કમ્પ્યૂટરના યુગમાં તેની માહિતી 'સીડીરોમ'ની નાનકડી તકતીમાં સંચિત થયેલી રહે તે નવા જમાનાની

માગ છે. તે રીતે પ્રજાની સંસ્કૃતિ અને જીવનશૈલીમાં જબ્બર પરિવર્તન આવી રહ્યું છે. તે પરિવર્તનનનું વાસ્તવિક હકીકતરૂપ પ્રતિબિંબ વિશ્વકોશમાં ઝિલાય છે. એ દૃષ્ટિએ જોતાં ગુજરાતી વિશ્વકોશની પ્રવૃત્તિ વૈશ્વિક સંદર્ભમાં શાન્ત ક્રાન્તિનું સમર્થ વાહન બની રહેલ છે.

વિશ્વકોશ : આયોજન અને નિર્માણ

ચંદ્રકાન્ત શેઠ

28

વિશ્વકોશ એટલે આખા વિશ્વ વિશેની મહત્વની જાણકારી જેમાંથી મળી શકે એવો જ્ઞાનના ખજાનારૂપ ગ્રંથ. વિશ્વકોશો જાતભાતના જોવા મળે છે. કેટલાક કોશ સંગીત, નાટક, રમત, ચિત્રકળા વગેરેના હોય તો તેમાં તે તે વિષયની બધી મહત્વની માહિતી મૂકવામાં આવી હોય. કોઈ કોશ દાક્તરી વિદ્યાનો હોય તો કોઈ ભૂગોળ કે ખગોળ અંગેનો પણ હોય. આવા કોશો વિશેષ જ્ઞાનના કહેવાય. જીવનનાં અનેક ક્ષેત્રો ને તે અંગેની અનેક વિદ્યાશાખાઓ છે. તે સર્વને લગતા જ્ઞાનકોશો મળે છે. એ રીતે જ્ઞાનકોશોના અનેક પ્રકારો હોય છે. અમુક વિષય કે વિદ્યાશાખાથી આગળ વધીને વિશ્વ સમસ્તની મહત્વની પસંદ કરેલી પ્રમાણભૂત માહિતી આપવા માટે સર્વસામાન્ય(general) વિશ્વકોશની એટલે કે વિશ્વજ્ઞાનકોશની આયોજના થાય છે. એમાં વિશ્વ સમસ્ત વિશેની માહિતી આપતાં તમામ લખાણો અકારાદિક્રમે ગોઠવવામાં આવ્યાં હોય છે. આજના યુગમાં જાતભાતનું જ્ઞાન સહેલાઈથી ને જલદીથી મેળવવાની ઇચ્છા રાખનારા જિજ્ઞાસુઓ માટે આ પ્રકારની વિશ્વકોશની આયોજના થાય છે. જિજ્ઞાસુ બાળકો માટેના વિશ્વકોશ પણ હોય છે અને જિજ્ઞાસુ પુખ્તજનો માટેનાયે હોય છે.

વિશ્વકોશ બનાવવાની ઇચ્છા ધરાવનાર તે મુખ્ય સંપાદક. તેનામાં શાણપણ ને જાણપણનો સુભગ સમન્વય હોવો જોઈએ. તેનામાં સાચા જ્ઞાન-સાધકનાં પાયાનાં બધાં લક્ષણો અનિવાર્ય

છે. વળી વિશ્વકોશ સામાન્ય રીતે એકલે હાથે થાય એવું કામ નથી. એમાં જીવનનાં ને જ્ઞાનનાં ઘણાંબધાં ક્ષેત્રોના નિષ્ણાતોનાં સલાહ-સૂચન-માર્ગદર્શન, લેખન-સહાય વગેરેની જરૂર પડે છે. એવા બધા નિષ્ણાતોને સુમેળથી સાથે રાખીને વિશ્વકોશ રચવાનો હોય છે; તેથી મુખ્ય સંપાદકમાં જરૂરી વિદ્યાકીય સજ્જતા ઉપરાંત વિશ્વકો-શના નાના-મોટા સૌ કાર્યકરોને સુમેળપૂર્વક સાથે રાખીને એમની પાસેથી અપેક્ષિત કામ લઈ શકે એવી વ્યવહારદક્ષતા ને કાર્યદક્ષતા હોવી આવશ્યક છે.

મુખ્ય સંપાદકે કે વિશ્વકોશ-નિર્માતાએ વિશ્વકોશના વાચકવર્ગની કક્ષા અને વિષયસામગ્રીનો પ્રકાર લક્ષમાં રાખીને વિશ્વકોશનું આયોજન અને નિર્માણ કરવાનું હોય છે. તે ધ્યેય કે પ્રયોજનને ધ્રુવતારાની જેમ પોતાની નજર સામે રાખીને કોશકાર્યમાં આગળ વધવાનું રહે છે. કોશનિર્માતા મુખ્ય સંપાદક – સર્વસામાન્ય (general) પ્રકારનો વિશ્વકોશ બનાવવા માટે સૌપ્રથમ વિશ્વકોશની ગ્રંથશ્રેણિનો વ્યાપ (નિશ્ચિત કદનાં પૃષ્ઠો અને તેમાં સમાવવાની શબ્દ-સંખ્યા) નક્કી કરે છે; દા.ત., એક હજાર પાનાંનો એક એવા વીસ ગ્રંથો અને દરેક પૃષ્ઠના કહો કે, સાતસો શબ્દો એમ અંદાજ કાઢી લે છે. પછી પોતાની બુદ્ધિશક્તિ મુજબ જ્ઞાનના એ કોશને માનવવિદ્યાઓ, સમાજવિદ્યાઓ, વિજ્ઞાન (શુદ્ધ અને પ્રયુક્ત), વાણિજ્ય-ઉદ્યોગ-વ્ય-વસ્થાપન – એવાં વિવિધ જૂથોમાં, પ્રત્યેકનાં જ્ઞાન-માહિતીના જથ્થા અને ગુણવત્તા અનુસાર પૃષ્ઠ કે શબ્દસંખ્યા વહેંચી નાખે છે. તે પછી વિષયજૂથમાં આવતા પ્ર-ત્યેક વિષયની તેના મહત્વ અનુસાર શબ્દસંખ્યા નક્કી થાય છે. વિષયનિષ્ણાતોની સમિતિ વિષય અને તેના ઘટકરૂપ પ્રત્યેક અધિકરણ(entry)ને શબ્દો ફાળવે છે. વિષયજૂથની કુલ ફાળવેલી પૃષ્ઠસંખ્યાની મર્યાદામાં રહીને અધિકરણલેખનનું કામ સોંપાય છે.

વિષયનિષ્ણાતોની પસંદગી પર કોશની ગુણવત્તાનો આધાર રહેલો છે. તે માટે મુખ્ય સંપાદક વિવિધ જ્ઞાનક્ષેત્રોના નિષ્ણાતોની અગ્રતાક્રમે યાદી કરે છે અને એ યાદીને આધારે પોતાને સૌથી વધુ ઉપયોગી ને અનુકૂળ આવે એવા નિષ્ણા-તોને પસંદ કરીને વિવિધ વિષય-નિષ્ણાતોની સમિતિઓ રચે છે. એ નિષ્ણાતોની વરણીમાં કોશનિર્માતાએ પૂરી ખબરદારી ને સાવધાની રાખવાની રહે છે. તેમની સાથે જે તે વિષયક્ષેત્રમાંથી વિશ્વકોશ માટે કયા કયા મુદ્દાઓ અધિકરણલેખન માટે પસંદ કરવા તેની ચર્ચા-વિચારણા કોશનિર્માતા કરે છે. એ રીતે અધિકર-ણ(entries)ની સૂચિ તૈયાર થાય છે; એનાં કાર્ડ તૈયાર થાય છે. કોશનિર્માતા એ પછી નિષ્ણાતોની સાથે મસલત કરી જે તે અધિકરણ માટેના યોગ્ય લેખકોની વરણી કરે છે. એમ કરતાં બને તેટલું તાટસ્થ્ય અને ઔચિત્ય જળવાય એ માટેની ચીવટ–સજાગતા કોશનિર્માતા તેમજ વિષયનિષ્ણાતો રાખતા જ હોય છે. આ રીતે અધિકરણોની વિષયસૂચિ તથા અધિકરણો માટેની લેખકસૂચિ તૈયાર થયા

બાદ કોશકાર્યાલયના વહીવટી તંત્રની મદદથી નિર્ધારિત લેખકોને વિશ્વકોશ માટેનાં નક્કી કરેલાં અધિકરણો ઉપર નિયત શબ્દસંખ્યામાં, નિયત સમયાવધિમાં લેખો તૈયાર કરી આપવાનું નિમંત્રણ પાઠવવામાં આવે છે. નિમંત્રણપત્રની સાથે દરેક લેખકને તેને સોંપવામાં આવેલ અધિકરણના પ્રકાર અનુસાર વિશ્વકોશને અનુરૂપ લેખનનું માળખું (format) તથા તેને લગતી સૂચનાઓ મોકલવામાં આવે છે. એ રીતે તૈયાર થઈ આવેલાં લખાણોનું વિષય-નિષ્ણાતો પાસે પરામર્શન કરાવવામાં આવે છે. પરામર્શકોના અભિપ્રાય-સૂચન મુજબ જરૂરી કાપકૂપ, સુધારાવધારા વગેરે કરવામાં આવે છે. ક્યારેક કોઈ લખાણ અપેક્ષિત ધોરણ અનુસારનું ન હોય તો તે રદ પણ કરાય છે અને એ જ લેખ અન્ય પાસે લખાવવાનો પણ થાય છે.

વિશ્વકોશના મુખ્ય સંપાદક વિશ્વકોશના ઉપભોક્તાને, એની સામાન્ય જ્ઞાનની અપેક્ષા સંતોષાય એ પ્રકારની લેખનસામગ્રી આપવા સંકલ્પબદ્ધ હોય છે. જે લેખનસામગ્રી વિશ્વકોશમાં પીરસાય તે પ્રમાણભૂત હોય, સાચી હોય, તાટસ્થ્ય-પૂર્વકની હોય, બને તેટલી પર્યાપ્ત અને છેવટની હોય, તાર્કિક રીતે, સુગમ રીતે, ટૂંકાણમાં ને છતાં આકર્ષક રીતે રજૂ થઈ હોય તે અપેક્ષિત છે. વિશ્વકોશના મુખ્ય સંપાદકે આ વિશ્વકોશના આરંભે જે નકશો (blue print) મનમાં રાખ્યો હોય છે તે સંતોષકારક રીતે વિશ્વકોશના છેવટના નિર્માણ-પ્રકાશનમાં સાકાર થયો હોય તે જોવાનું રહે છે. વિશ્વકોશમાં અંગ્રેજી પારિભાષિક શબ્દોના ગુજરાતી પર્યાયો નક્કી કરવાની કામગીરી સંપાદકમંડળ બજાવે છે. એ રીતે પ્રત્યેક ગ્રંથના લખાણોમાં ઉપયોગમાં લીધેલી પરિભાષા એકત્ર કરીને ગ્રંથને છેડે મૂકવામાં આવે છે, જે સમગ્ર શ્રેણી પૂરી થયા પછી ગ્રંથ રૂપે પ્રગટ કરી શકાય છે.

વિશ્વકોશનું નિર્માણ એ રીતે સંગીતની ઑરકેસ્ટ્રાના સંચાલન જેવું છે. એમાં સૂત્રધાર તે મુખ્ય સંપાદક. તેણે કોશનિર્માણમાં જુદે જુદે તબક્કે કામ કરતા સર્વ નિષ્ણાતો, અધિકરણ-લેખકો, પરામર્શકો, સહસંપાદકોથી માંડીને મુદ્રકો, ગ્રંથ બાંધનારાઓ સુધીના અનેકોનો સૂઝબૂઝપૂર્વકનો સહકાર મેળવવાનો હોય છે ને તો જ વિશ્વકોશનો ખરેખરો હેતુ ચરિતાર્થ થાય છે. વિશ્વ પ્રતિ અભિમુખ કરનાર, વિશ્વને સમજવા-ઓળખવામાં સહાયભૂત થનારા વિશ્વકોશનું નિર્માણ એક પ્રકા-રનું ઋષિકાર્ય છે; સ્વાધ્યાયપૂત જ્ઞાનનિષ્ઠ તપની ફળશ્રુતિરૂપ તે સત્કાર્ય છે એમ સમજવું જોઈએ.

વિશ્વકોશની વિકાસવાર્તા

ધીરુભાઈ ઠાકર

29

ગુજરાત રાજ્યની સ્થાપના પછી ગુજરાતી પ્રજાની અસ્મિતાને ઉપસાવનારાં વિવિધ સાંસ્કૃતિક પરિબળો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં તેમાંનું એક તે વિશ્વકોશરચનાની પ્રવૃત્તિ. શિક્ષણ અને સાહિત્યના સંવર્ધન માટેના પ્રોત્સાહક સંજોગો ઊભા થતાં અનેક જ્ઞાનવર્ધક યોજનાઓ અમલમાં મૂકવાનો ઉપક્રમ વિચારાયો.

આશ્ચર્યની વાત એ છે કે આવા ઉપક્રમનો વિચાર શાસક કે શિક્ષણક્ષેત્રના કોઈ અગ્રણીને આવવાને બદલે 'ગુજરાતને બેઠો કરવાની' હોંશ ધરાવતા ગુજરાતના એક કર્મઠ સંત પૂ. શ્રીમોટાના મનમાં આવ્યો ! તેમણે પ્રાથમિક શાળાના ઓરડા બાંધવાથી માંડીને ઉચ્ચ કોટિના વૈજ્ઞાનિક સંશોધનની સાથે તરણસ્પર્ધા જેવી સાહસપ્રવૃત્તિને ઉત્તેજન આપવા માટે મોટું ભંડોળ ઊભું કરીને હરિ ૐ આશ્રમ દ્વારા ગુજરાતની અસ્મિતાને ઊજળી કરનારા કાર્યક્રમોનો કાયમી પ્રબંધ કર્યો. તેની અંતર્ગત ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યના વિકાસ માટે વિશ્વ સમસ્તના જ્ઞાનવિજ્ઞાન-ની તમામ માહિતી એક જ સ્થળે ઉપલબ્ધ થાય તેવો સર્વસાધા-રણ વિશ્વકોશ (general encyclopaedia) ગુજરાતીમાં તૈયાર કરવા માટે તેમણે ગુજરાત યુનિવર્સિટીને દસ લાખ રૂપિયાનું દાન આપ્યું. તે રકમમાંથી યુનિવર્સિટીને વિશ્વકોશનો અલાયદો વિભાગ ઊભો કરીને વિદ્વાનો પાસે કામ શરૂ કરાવ્યું. પણ વર્ષો વીતવા છતાં તે વિભાગ તરફથી નક્કર પરિણામ આપે એવું કામ નીપજ્યું નહિ.

(2)

1978માં હું મોડાસાથી નિવૃત્ત થઈને આવ્યો. તે વખતના કુલપતિ ડૉ. પી. સી. વૈદ્યે વિશ્વકોશનું કામ ઝડપથી અને વ્યવસ્થિત રીતે થાય તે માટે એનું સુકાન મને સોંપ્યું. એ અરસામાં મરાઠી વિશ્વકોશનું કામ સતારા જિલ્લાના વાઈ ગામે મહારાષ્ટ્ર સરકાર તરફથી ચાલતું હતું. ગુજરાત યુનિવર્સિટી તરફથી ડૉ. રઘુવીર ચૌધરી અને યુનિવર્સિટીના બે અધિકારીઓ સાથે મેં તે વિશ્વકોશના કાર્યાલયની મુલાકાત લીધી. મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય અસ્તિત્વમાં આવ્યું તે વખતે મુખ્ય પ્રધાન યશવંતરાવ ચવાણે ત્યાંની પ્રજાનાં સાહિત્ય-સંસ્કૃતિના વિકાસ માટે એક સ્વાયત્ત મંડળ સ્થાપ્યું હતું. મહારાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ અને મરાઠી વિશ્વકોશ તૈયાર કરવાનું કામ એ મંડળને સોંપાયેલું. તદનુસાર જાણીતા સ્વાતંત્ર્યસેનાની અને વિદ્વાન તર્કતીર્થ લક્ષ્મણશાસ્ત્રી જોશીના મુખ્ય સંપાદકપદે મરાઠી વિશ્વકોશ તૈયાર થઈ રહ્યો હતો. સરકારે તે માટે અધિકારી વિદ્વાનોની નિયુક્તિ ઉપરાંત વિશ્વકોશના મકાન અને અલાયદા મુદ્રણાલયની વ્યવસ્થા પણ ત્યાં કરી હતી. મુલાકાતી વિદ્વાનોને રહેવા-જમવાની સુવિધા ધરાવતું અતિથિગૃહ પણ જોડે હતું. ગમે તે પક્ષની સરકાર હોય તોપણ સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિનું કામ અટકે કે વિલંબમાં ન પડે તેવી એ વ્યવસ્થા હતી. અમે બે દિવસ રહ્યા તે દરમિયાન વિવિધ ક્ષેત્રના વિદ્વાનોને વિચારવિમર્શ અને લેખનકાર્ય કરતા જોવાની તક મળી. સમૃદ્ધ પુસ્તકાલયની પણ સગવડ હતી. કશા ભપકા કે ઊહાપોહ વગર શાન્તિથી ચાલી રહેલો એ જ્ઞાનયજ્ઞ જોઈને અમે પ્રભાવિત થયા.

મરાઠી વિશ્વકોશની પદ્ધતિનો અભ્યાસ કરીને અમે અમારી રીતે 20 ભાગમાં ગુજરાતી વિશ્વકોશ તૈયાર કરવાની યોજના ઘડી કાઢી અને 75 લાખ રૂપિયાનો ખર્ચ અંદાજીને સરકાર સમક્ષ તેની વિગતો યુનિવર્સિટી દ્વારા રજૂ કરી. તે વખતની જનતા પક્ષની સરકારે આ યોજનાનું મહત્વ ધ્યાનમાં લઈને પ્રથમ 50 લાખ રૂપિયા મંજૂર કર્યા. તેનો સરકારી ઠરાવ (GR) પણ યુનિવર્સિટીને મળી ગયો. પ્રથમ વર્ષની ગ્રાન્ટના પાંચ લાખ રૂપિયાની માગણીના કાગળ યુનિવર્સિટીએ તૈયાર કરાવ્યા; પણ એ જ અરસામાં સરકાર બદલાઈ. બીજી સરકાર આવી તેણે આગલી સરકારનો ઠરાવ રદ કરીને વિશ્વકોશની યોજના નામંજૂર કરી ! યુનિવર્સિટીને વિશ્વકોશ વિભાગ બંધ કરવો પડ્યો. થયેલું કામ સીલ કરીને યુનિવર્સિટીને સોંપીને અમે ઘેર આવ્યા. યુનિવર્સિટીએ હરિ ૐ આશ્રમને દાનની રકમ વ્યાજ સાથે પાછી આપી અને તે સાથે થયેલા કામનું પોટલું પણ પહોંચાડ્યું.

(3)

પાંચ વર્ષ વીતી ગયાં. 1985ના ઑગસ્ટમાં ગિજુભાઈ બધેકાની જન્મશતાબ્દી પ્રસંગે વ્યાખ્યાન નિમિત્તે મારે વિસનગર જવાનું થયું. અમારા જૂના મિત્ર, સ્વાતંત્ર્યસેનાની અને ઉત્તર ગુજરાતના અગ્રણી કાર્યકર શ્રી સાંકળચંદ પટેલને ત્યાં

જમવાનું હતું. જમતાં જમતાં સરકારમાં ચાલતી ગેરરીતિઓની વાત નીકળી. મેં તેમને પૂ. મોટાના દાનથી શરૂ થયેલ વિશ્વકોશનું કામ કેવી રીતે બંધ પડ્યું તેની વાત કરી અને કહ્યું, ''ગુજરાત સરકારને ગુજરાતી પ્રજાના ઉત્કર્ષમાં રસ નથી કે નથી એની અસ્મિતાનો તેને ખ્યાલ. ગુજરાતી ભાષામાં વિશ્વકોશ ઉપલબ્ધ કરી આપવો તે સરકારની ફરજ છે. મહારાષ્ટ્રમાં અને ભારતનાં બીજાં રાજ્યોમાં પોતપોતાની ભાષાના વિશ્વકોશ થઈ રહ્યા છે ત્યારે ગુજરાતની સરકારે તેની યોજના નામંજૂર કરીને પ્રજાનો દ્રોહ કર્યો છે.'' મેં જરા આવેશમાં આવીને કહ્યું. સાંકળચંદભાઈ સાત ગુજરાતી ભણેલા. તેમને વિશ્વકોશ એટલે શું તેની ખબર નહોતી. મેં તેમને ટૂંકમાં સમજાવતાં કહ્યું, ''દુનિયાભરનું જ્ઞાન ગુજરાતી ભાષામાં ઉતારી આપે તે વિશ્વકોશ.''

''કરવા જેવું કામ છે ?'' એમણે મને પૂછ્યું.

''દરેક પ્રજાને માટે એ જરૂરી છે.'' મેં કહ્યું.

એ પછી હું ઘેર આવ્યો. ત્રીજે દિવસે સાંકળચંદ પટેલ અમદાવાદ આવ્યા. મને કહે, ''ધીરુભાઈ, તમે કહેતા હતા તે વિશ્વકોશનું કામ આપણે કરીએ. તમે તૈયાર છો ?'' હું હસ્યો : ''ભલા માણસ, આ થોડું બે-પાંચ લાખનું કામ છે ? બારપંદર વર્ષ યા કામ પૂરું થાય ત્યાં સુધીમાં તો બે-અઢી કરોડ ખર્ચ થઈ જાય. આવાં કામ તો સરકાર કે યુનિવર્સિટી જ કરી શકે.'' વાત ત્યાં અટકી.

પછીને અઠવાડિયે તેઓ મને લઈને હરિ ૐ આશ્રમ ગયા. પૂછ્યું, ''આ કામ કરવા જેવું છે ?'' પૂ. મોટાના શિષ્ય શ્રી નંદુભાઈ શાહે કહ્યું, ''કરવા જેવું તો છે, પણ મોટા ગજાનું કામ છે. તૈયાર કરવા માટે સમર્થ માણસો જોઈએ અને મોટું ખર્ચ થાય.'' ત્યાર પછી જનતા સરકારના શિક્ષણપ્રધાન શ્રી નવલભાઈ શાહને મળ્યા. તેમનો અભિપ્રાય લીધો. પછી મને કહે,

''હવે જો આ કામ ગુજરાતના હિતનું છે ને કરવાની જરૂર છે તો આપણે કરવું જોઈએ.''

''પણ પૈસાનું શું ? આટલી મોટી રકમ ક્યાંથી લાવવી ?'' મેં કહ્યું.

''અરે યાર, પૈસાનું થઈ રહેશે. સારું કામ પૈસા વિના અટકતું નથી.'' કર્મવીર સાંકળચંદ પટેલનો અનુભવ બોલતો હતો. પછી થોડી વાર અટકીને મારી આંખમાં આંખ પરોવીને જરા ઊંચા સાદે સાંકળચંદ બોલ્યા, ''તમે આની જવાબદારી લેવા તૈયાર છો ?''

''તમે પૈસાની જવાબદારી લેતા હો તો વિચારીએ.'' મેં કહ્યું.

''વિચારીએ એમ નહિ; કરવા માંડીએ એમ કહો.'' એમણે કંઈક જુસ્સામાં આવીને કહ્યું.

"હું બેચાર મિત્રોને પૂછી જોઉં, પછી કહું. આ કાર્યમાં તો વિદ્વાનોના મોટા સમૂહનો સહકાર જોઈએ." મેં કહ્યું.

"ભલે. આવતા અઠવાડિયે જવાબ જોઈશે." – એમ કહીને તેઓ ગયા.

દરમિયાનમાં મેં ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈ, ડૉ. જે. જે. ત્રિવેદી વગેરે મિત્રોને પૂછ્યું ને તેમનો સહકાર માગ્યો. ત્રિવેદી સંશોધનના અનુભવી અને કુમારપાળમાં વિદ્યાકીય વિત્ત ઉપરાંત વહીવટ અને સંગઠનની સૂઝ. એ બેનો સક્રિય સહકાર મળવાની ખાતરી થઈ. સાંકળચંદભાઈ આવ્યા. ટ્રસ્ટ રચાયું. તેમને લઈને કુમારપાળ અને હું શેઠશ્રી શ્રેણિકભાઈને મળ્યા અને ટ્રસ્ટના પ્રમુખ થવા વિનંતી કરી. સાંકળચંદભાઈને લોકહિતના કાર્યમાં કેવી દિલચસ્પી છે તેનો શ્રેણિકભાઈને અનુભવ થયો. તેમની ભલામણથી અમદાવાદ એજ્યુકેશન સોસાયટીએ ટ્રસ્ટના કાર્યાલય માટે એચ. એલ. કૉલેજ ઑવ્ કૉમર્સની હૉસ્ટેલના કંપાઉન્ડમાં આવેલું ભોજનાલયનું મકાન વાપરવા આપ્યું. સાંકળચંદભાઈએ રાતોરાત વિસનગરથી કડિયા-મજૂર લાવીને રસોડાના ચૂલા ખોદાવી, જરૂરી સમારકામ અને રંગરોગાન કરાવીને વિદ્વાનોને કામ કરવા માટેની સગવડ ઊભી કરી આપી. વિવિધ વિષયોના વિદ્વાનોનો સાથ મળ્યો. પ્રો. દેવવ્રત પાઠક આ અરસામાં જોડાયેલા. તે સમાજવિદ્યાઓના આયોજનમાં મદદરૂપ થયા. ડૉ. દેરાસરીએ ડૉ. શિલીન શુક્લનો મેળાપ કરાવ્યો તે વિશ્વકોશરચનાની નોંધપાત્ર ઘટના છે. ડૉ. શુક્લે તબીબીવિદ્યાના સમગ્ર વિભાગનું ઉત્તમ રીતે આયોજન કરીને નવી જ ભાત પાડી. ડૉ. એન. પી. મહેતા કૃષિમાં, શ્રી એન. એલ. કરગથ્રા ફૉરેન્સિક સાયન્સમાં, ડૉ. સુશ્રુત પટેલ ખગોળમાં અને પ્રો. રવીન્દ્ર વસાવડા સ્થાપત્યમાં મદદરૂપ બન્યા.

કામ શરૂ કરતી વખતે યુનિવર્સિટીમાં થયેલી કામગીરીનું પોટલું યાદ આવ્યું. તેને માટે યુનિવર્સિટીમાં તપાસ કરી તો જાણવા મળ્યું કે વિશ્વકોશનું કામ પૂ. મોટાના દાનમાંથી થયેલું હોવાથી દાનની રકમની સાથે એ પોટલું હરિ ૐ આશ્રમમાં મોકલ્યું છે. અમે નડિયાદ ગયા. આશ્રમમાં પૂછ્યું તો નંદુભાઈ શાહે કહ્યું કે એ પોટલું તેમના પુત્રને ત્યાં અમદાવાદ છે. તેમના પુત્રે તે પોટલું સાહિત્ય પરિષદને આપેલું. પરિષદના કાર્યકરોને તે પોટલું ઉપયોગી નહિ લાગવાથી ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં મોકલેલું એવું પટાવાળા પાસેથી જાણવા મળ્યું ! પછી તેનું પગેરું કાઢતાં વિદ્યાપીઠના ગ્રંથાલયના ભોંયરામાં એક ખૂણામાં પડેલું તે મળી આવ્યું. કોઈને એનું ખાસ મહત્વ કદાચ નહિ હોય એટલે મને એનો કબજો સહેલાઈથી મળ્યો ! હું રિક્ષામાં નાખીને પોટલું ઘેર લાવ્યો. યુનિર્સિવટીમાં દોઢ–પોણા બે વર્ષ કામ કરેલું તે દરમિયાન અધિકરણોની યાદી બનાવવાના પ્રાથમિક તબક્કાના કામનો અમુક હિસ્સો પોટલામાં સચવાયેલાં કાર્ડમાં હતો. પછી તો વિશ્વકોશનું નવેસર આયોજન કર્યું.

સાંકળચંદ પટેલ પ્રસન્ન થયા. તેમણે આરંભમાં એવી સંગીન આર્થિક સગવડ ઊભી કરી આપી કે વિશ્વકોશનું કામ તરત વેગ પકડી શક્યું. કામને આગળ ધપાવવા તેઓ સતત પ્રોત્સાહન આપતા રહેતા. દર અઠવાડિયે વિશ્વકોશના કામનો હેવાલ માગે અને સાધન કે સગવડના અભાવે એ કામ અટકે કે બગડે નહિ અને ગુણવત્તામાં ઊતરતું ન થવા પામે એ માટે ચેતવે. એક પૈસો પણ ખોટું ખર્ચ ન થાય અને જરૂર પડે તો લાખો રૂપિયા ખર્ચાય એ તેમની નીતિ હતી.

1986ના ઑક્ટોબરમાં તેઓ માંદા પડ્યા. અમે તેમની ખબર કાઢવા ગયા તો વિશ્વકોશના કામની વિગત માગી. પછી કહે, "અમદાવાદમાં જમીન લઈ રાખો. આપણે એક પ્રેસ કાઢવું છે ને છાપું કાઢવું છે. તેમાં આપણા વિચારો નિર્ભય રીતે મૂકવાના." નવેમ્બરની 28મીએ તેમણે વણથંભી સમાજસેવા કરતાં કરતાં આ દુનિયામાંથી વિદાય લીધી ત્યારે વિશ્વકોશનો ભૂમિકાખંડ તૈયાર થઈ રહ્યો હતો. સાંકળચંદભાઈએ તેર લાખ રૂપિયા જેટલી માતબર રકમ આ સત્કાર્ય પાછળ ખર્ચી નાખી હતી.

(4)

ટ્રસ્ટીમંડળમાં આ અરસામાં જ જાણીતા દાનવીર શ્રી દીપચંદભાઈ ગાર્ડી જોડાયા હતા. સાંકળચંદભાઈના અવસાન પછી ટ્રસ્ટીમંડળમાં તેમના જમાઈ અને ધારાસભ્ય શ્રી ભોળાભાઈ પટેલ આવ્યા. તેમણે સાંકળચંદના જેટલો જ રસ લેવાનો જારી રાખ્યો. સાંકળચંદભાઈની સાથે આવેલા શ્રી પ્રભુદાસ પટેલ થોડે વખતે અવસાન પામ્યા. ટ્રસ્ટની પ્રવૃત્તિમાં શ્રી વિઠ્ઠલભાઈ અમીન પણ સક્રિય રસ લેતા હતા. પરંતુ તેમને વિદેશ રહેવાનું થતાં તેમનો વિશેષ લાભ મળી શક્યો નહિ. દરમિયાનમાં અમદાવાદનાં જાહેર હિતનાં કાર્યોમાં હમેશાં ઊભે પગે રહેનાર શ્રી હીરાલાલ ભગવતી અને સહકારી બૅંક પ્રવૃત્તિના આગેવાન શ્રી બળદેવભાઈ ડોસાભાઈનો ટ્રસ્ટને લાભ મળ્યો. બળદેવભાઈનું અવસાન થતાં ઉત્તર ગુજરાતમાં ઉચ્ચશિક્ષણની સંસ્થાઓના સંચાલક અને ટૅકનોક્રેટ શ્રી નરસિંહભાઈ પટેલનો લાભ હાલ ટ્રસ્ટને મળે છે. આરંભથી જ ટ્રસ્ટીમંડળને ગુજરાત યુનિવર્સિટીના નિવૃત્ત ઉપકુલપતિશ્રી કંચનલાલ પરીખનાં સલાહસૂચનનો લાભ મળતો રહે છે તે આનંદની વાત છે.

આ અરસામાં કુમારપાળ દેસાઈને લઈને હું કવિશ્રી ઉમાશંકરને મળવા ગયો. તેમને વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટની રચના અને ગુજરાતી વિશ્વકોશ શ્રેણીના અમે કરેલા આયોજનની વિગતો આપી. 'મોટું સાહસ ઉપાડ્યું છે' એમ કહીને તેમણે થોડુંક આશ્ચર્ય વ્યક્ત કર્યું. મેં તેમના સક્રિય સહકાર સહિત સલાહસૂચન માગ્યાં. તેમણે લગભગ દોઢેક કલાક વિસ્તારથી વાત કરી. તેમની સલાહના મુખ્ય મુદ્દા આ હતા : (1) ટ્રસ્ટે તાત્કાલિક વીસ લાખ રૂપિયા જેટલું ભંડોળ ઊભું કરવું જોઈએ. (2)

તેના વહીવટમાં વિદ્યાના માણસોનું પ્રાધાન્ય હોવું જોઈએ. (3) સરકાર દ્વારા ગ્રંથો ખરીદાઈને પુસ્તકાલયોમાં વહેંચાય એવી વ્યવસ્થા થવી જોઈએ. (4) આગોતરા ગ્રાહકની યોજના આરંભથી જ કરવી. (5) જુવાન પેઢીમાંથી નવા કાર્યકરોની બીજી હરોળ ઊભી કરવી. (6) ગુજરાતમાં વિશિષ્ટ સ્થળ–વસ્તુ–વ્યક્તિ–જાતિ વગેરેનો વિસ્તારથી પરિચય આપવો. (7) નાનામોટા સર્વસંગ્રહો એકત્ર કરીને માહિતીનો સ્રોત બને તેટલો વિશાળ ને સમૃદ્ધ કરવો. તેમનાં આ સૂચનોનું મૂલ્ય ઘણું હતું. પરંતુ દુર્ભાગ્યે લેખન રૂપે યા અન્યથા તેમનો પ્રત્યક્ષ સાથ મળી શક્યો નહિ તેનો વસવસો રહ્યો છે.

સાંકળચંદભાઈની પ્રથમ પુણ્યતિથિને દિવસે (28 નવેમ્બર 1987ના રોજ) વિશ્વકોશનો ભૂમિકાખંડ પ્રગટ થયો. એ ગ્રંથ સાભિપ્રાય જ સાંકળચંદ પટેલને અર્પણ કર્યો હતો. તેનું વિમોચન તે વખતના રાજ્યપાલશ્રી આર. કે. ત્રિવેદીએ કરેલું. તેમણે ગુજરાતમાં શરૂ થતી આ વિરલ વિદ્યાકીય પ્રવૃત્તિને બિરદાવી. આથી અનેક મુસીબતોની વચ્ચે કામ કરનાર વિદ્વાનો અને ટ્રસ્ટીઓને આગળ વધવાનું પ્રોત્સાહન મળ્યું.

પછીના વર્ષે (જુલાઈ 1988માં) ઓરિસામાં ભુવનેશ્વર ખાતે ભારતીય ભાષાઓમાં વિશ્વકોશની રચના કરી રહેલી સંસ્થાઓના પ્રતિનિધિઓની પરિષદ માનવસંસાધન મંત્રાલયના ઉપક્રમે યોજાઈ હતી. તેમાં હાજરી આપવા હું ગયો હતો. ગુજરાતમાંથી ડૉ. રમણલાલ જોશી પણ આવેલા. પરિષદમાં વિશ્વકોશરચનાને લગતા વિવિધ પ્રશ્નોની ચર્ચાવિચારણા ચાલેલી. હું ગુજરાતી વિશ્વકોશનો ભૂમિકાખંડ લઈ ગયેલો. તેમાં વિશ્વકોશના વીસ ગ્રંથોમાં સમાવેશ પામનાર 25,000થી વધુ અધિકરણો(entries)ની વિષયવાર યાદી મૂકી હતી. સામાન્ય રીતે એન્સાઇક્લોપીડિયા પૂરો થયા પછી છેલ્લે 'ઇન્ડેક્સ'ના ગ્રંથો તૈયાર કરવાની પદ્ધતિ અખત્યાર થાય છે. અમે વિશ્વકોશ તૈયાર કરતાં પહેલાં યાદી મૂકી હતી તેની ટીકા થયેલી. તેનો ખુલાસો કરતાં મેં ત્રણ મુદ્દા રજૂ કરેલા : (1) અધિકરણોની વિષયવાર સૂચિ અન્યત્ર સામાન્ય રીતે ઉપલબ્ધ થતી નથી; કેમ કે, આ પ્રકારના સર્વસામાન્ય વિશ્વકોશમાં તમામ અધિકરણોને વર્ણાનુક્રમે ગોઠવવાનાં હોય છે. (2) વાચકને અગાઉથી સમગ્ર સૂચિનું નિરીક્ષણ કરવાની તક સાંપડે અને પોતાની રુચિના વિષયનાં અધિકરણ પસંદ કરવાની સરળતા રહે. (3) આ સૂચિ એક રીતે કામચલાઉ ગણાય. તદ્વિદો અને વાચકોનાં સૂચનોનો તેને અવારનવાર લાભ મળતો રહેશે. વિવિધ ક્ષેત્રોમાં થતાં સંશોધનો, પલટાતાં પરિબળો અને નવી બનતી ઘટનાઓના સંદર્ભમાં વિવિધ વિષયોનાં અધિકરણો ઉમેરાતાં જશે અને પ્રમાણભૂતતા ને અદ્યતનતાને અનુલક્ષીને ફેરફાર થતા રહેશે. એટલે કામ ચાલતું જશે તેમ યાદીમાં ફેરફાર થતા રહેશે. આ સ્પષ્ટતાએ પરિષદમાં ચાલતી વિશ્વકોશના આયોજનની

ચર્ચાને યોગ્ય દિશામાં વાળી હતી. એટલું જ નહિ, તેનાથી પ્રભાવિત થઈને સ્થાનિક સંસ્થાએ ગુજરાતી વિશ્વકોશમાં મૂકેલી અધિકરણોની યાદીનું ઊડિયામાં ભાષાંતર કરવાનો પણ પ્રબંધ કર્યો.

આ પરિષદમાં હિન્દી, ઊડિયા, મરાઠી, બંગાળી, પંજાબી, કન્નડ, તેલુગુ, તમિળ વગેરે ભાષાઓમાં ચાલતી વિશ્વકોશનિર્માણની પ્રવૃત્તિનો ખ્યાલ મળ્યો; પણ મોટો લાભ તો છોતેર વર્ષના ઊડિયા કોશકાર વિનોદ કાનૂનગોનો પરિચય થયો તે હતો. તેઓ જૂના ગાંધીવાદી કાર્યકર હતા. નિશાળમાં ચાર અંગ્રેજી ભણીને ઊઠી ગયેલા. સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ વખતે જેલવાસ વેઠેલો. જેલમાં તેમને વિશ્વકોશ રચવાની પ્રેરણા થઈ. પુસ્તક, માસિક, વર્તમાનપત્ર વગેરેમાંથી જેલમાં જ ખંતપૂર્વક માહિતી એકત્ર કરવા માંડી. કેટલીક માહિતી-નોંધો તો છાપા જેવા રદ્દી કાગળ પર ઊડિયા ભાષામાં ટપકાવેલી. જેલમાંથી બહાર આવ્યા પછી પણ એ કામ ચાલુ રાખ્યું. માહિતીની વિષયવાર ફાઇલ બનાવી. વખત જતાં એની દસ હજાર ફાઇલો તેમની પાસે એકઠી થઈ હતી. વિશ્વકોશનું પ્રથમ પુસ્તક છપાવવા માટે એક પઠાણ પાસેથી 125 ટકાના વ્યાજે એક હજાર રૂપિયા લીધેલા તેની વાત તેમણે કરારખતની નકલ પરિષદમાં રજૂ કરેલા પોતાના નિવેદનમાં છાપીને કરી હતી. તેમણે એકલે હાથે પુરુષાર્થ કરીને 200 પાનાંનો એક એવા ઊડિયા વિશ્વકોશના 40 ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ કર્યા છે.

પરિષદના દિવસો દરમિયાન એક સાંજે અમે તેમના કટક ખાતેના નિવાસ-સ્થાનની મુલાકાતે ગયા હતા. પુસ્તકો અને ફાઇલોના ખુલ્લા ઘોડાથી ખીચોખીચ ભરેલા એક ઓરડામાં તેમની ઑફિસ હતી. તેમણે સ્થાપેલ જ્ઞાનમંડળ ફાઉન્ડેશન તરફથી અખિલ ભારતીય વિશ્વકોશ કેન્દ્ર શરૂ કરવાની યોજના વિનોદજીએ અમને સમજાવી. તેમના ટેબલ પર એક મોટી બરણી હતી. તેમાં દસ પૈસા અને વીસ પૈસાના સિક્કા ભરેલા હતા. 'આટલા બધા સિક્કા કેમ રાખ્યા છે ?' મેં કુતૂહલથી પૂછ્યું. તેમણે કહ્યું, ''હું ગામડાંમાં જાઉં છું ત્યાં મારી ચોપડીઓ લઈ જાઉં છું. દરેક ચોપડીની કિંમત બે રૂપિયા હોય છે. ગામડામાં દસ કે વીસ જણની વચ્ચે એક ચોપડી આપું છું. દરેક જણ દસ કે વીસ પૈસા આપી શકે એવી ગોઠવણ કરેલી છે. ગરીબ માણસો વધુ પૈસા ક્યાંથી આપી શકે ?'' અનોખી રીતે વિદ્યાનો પ્રસાર કરનાર આ ઋષિજન વિશે અમને અહોભાવ થયો. (ખાદીનું ધોતિયું અને ખાદીનો ઉપરણો તે તેમનો પહેરવેશ હતો.) બાળકો અને પ્રૌઢો માટે તેમણે ઊડિયામાં સૂર્ય, રક્ત, વિમાન વગેરે વિષયોની સચિત્ર પુસ્તિકાઓ તૈયાર કરેલી. બાળવિશ્વકોશનું કામ પણ ત્યાં ચાલે છે. વિશ્વકોશરચના વિનોદ કાનૂનગોનું જીવનકાર્ય (mission) હતું. તેમનાં કુટુંબીજનો પણ એ કાર્ય સાથે સંકળાયેલાં છે. મારે તેમની સાથે સ્નેહ-સંબંધ બંધાયો હતો. ગુજરાતી વિશ્વકોશના પ્રથમ ખંડના વિમોચન માટે અમે તેમને નિમંત્રેલા, પણ નાદુરસ્ત તબિયતને કારણે આવી શકેલા નહિ. પછી કેટલેક મહિને

તેમના અવસાનના સમચાર તેમના પુત્ર ડૉ. દીપક કાનૂનગોએ આપ્યા. વિશ્વકોશને સમર્પિત થવાની પ્રેરણા મળે તેવો વિનોદ કાનૂનગોનો પુરુષાર્થ હતો.

ભુવનેશ્વરથી સમય કાઢીને અમે જગન્નાથપુરી ગયેલા. તે દિવસે દેવશયની એકાદશી હતી. જગન્નાથજીની રથયાત્રાનો છેલ્લો દિવસ હતો. અતિશય ભીડમાં રથમાં બિરાજેલા જગન્નાથજીનાં દર્શન મારાં પત્નીએ અને મેં કર્યાં. ભગવાનનો રથ કેટલા બધા ભાવિકો ખેંચીને ધન્ય થતા હતા ! વિશ્વકોશનો રથ પણ કેટલા બધા ભાવિકો ખેંચી રહ્યા છે એવો વિચાર મને તે વખતે આવ્યો.

(5)

ગુજરાત સરકારે ગ્રાન્ટ આપવાની ના પાડી હતી. સાંકળચંદ પટેલનું અવસાન થયા પછી વિશ્વકોશનું કામ સુપેરે ચાલે તે માટે આર્થિક સગવડ કરવાની જરૂર ઊભી થઈ હતી. તે માટે ટ્રસ્ટના પ્રમુખ શ્રી શ્રેણિકભાઈ કસ્તૂરભાઈ અને સાંકળચંદભાઈને સ્થાને વિદ્યાકાર્યમાં તેમના જેટલી જ દિલચસ્પી ધરાવનાર પૂર્વ ધારાસભ્ય ને મંત્રી શ્રી ભોળાભાઈ પટેલ હતા. દાયકાઓથી ગુજરાતમાં સંસ્કારપ્રવૃત્તિ ઉપરાંત રાહત અને સેવાકાર્યમાં હમેશ મોખરે રહેનાર હીરાલાલ ભગવતી હતા; લાખો રૂપિયાનું દાન કરીને સમાજના ઉત્થાનમાં ખડે પગે રહેનાર દીપચંદભાઈ ગાર્ડી હતા અને વિશાળ વિદ્વત્સમુદાયનો સંપર્ક ધરાવનાર મૂર્તિમંત યુનિવર્સિટી જેવા કંચનલાલ પરીખ હતા. તે સૌની જેવીતેવી હૂંફ નહોતી. તેમને સહારે વિશ્વકોશનું વહાણ મંજિલે પહોંચશે તેની પતીજ કુમારપાળ દેસાઈને અને મને હતી.

આમ છતાં લાંબા ગાળાનો પ્રોજેક્ટ પ્રસંગોપાત્ત પ્રાપ્ત થતા છૂટક દાનથી ચલાવવો મુશ્કેલ ગણાય. ભારત સરકાર જો આ કાર્ય માટે ગ્રાન્ટ આપે તો પ્રયત્ન કરવો – એ ગણતરીથી હું ભુવનેશ્વરથી પાછા વળતાં દિલ્હી ઊતર્યો. શિક્ષણ-મંત્રાલયમાં સચિવ તરીકે ગુજરાતના ડૉ. કિરીટભાઈ જોષી હતા. (તેમના પિતાશ્રી જેઠાલાલ જોષી સૌરાષ્ટ્ર એકમ રાજ્યની વિધાનસભાના અધ્યક્ષ હતા.) તેમને મળ્યો. વિશ્વકોશની પરિસ્થિતિ સમજાવી. તેમણે સહાનુભૂતિપૂર્વક વાત સાંભળી; પણ કહ્યું કે ગ્રંથશ્રેણીના સમગ્ર પ્રોજેક્ટ માટે ગ્રાન્ટનો અવકાશ નથી; પણ દરેક ગ્રંથને અલગ પુસ્તક તરીકે પ્રકાશનસહાય મળવાનો સંભવ ખરો. તેમની સૂચના મુજબ અરજી કરી અને વિશ્વકોશના પ્રત્યેક ગ્રંથને બેથી ત્રણ લાખ રૂપિયા જેટલું અનુદાન મળે તેવી જોગવાઈ થાય તેવી ગ્રાન્ટની મંજૂરી ડૉ. કિરીટભાઈ જોશીએ મેળવી આપી. જે દિવસે આ મંજૂરી મેળવી આપી તે દિવસ તેમની સેવાનો છેલ્લો દિવસ હતો; બીજે દિવસે તો તેઓ નિવૃત્ત થવાના હતા.

આમ, કંઈક અંશે અદષ્ટપ્રેરિત સાહસ રૂપે વિશ્વકોશની પ્રવૃત્તિ આગળ વધી રહી હતી.

(6)

પ્રથમ ગ્રંથ તા. 2–12–1989ના રોજ શ્રી સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયના પૂ. પ્રમુખસ્વામી મહારાજને હસ્તે વિમોચન પામ્યો હતો. તે ગ્રંથ પૂ. શ્રીમોટાને અર્પણ થયો હતો. બીજો ગ્રંથ પૂ. પ્રમુખસ્વામી મહારાજને અર્પણ થયો હતો. સંતના આશીર્વાદના પ્રતીક રૂપે નડિયાદ અને સૂરત તરફથી અનુક્રમે સવા પાંચ અને પાંચ લાખ રૂપિયાનું તેમજ બોચાસણવાસી અક્ષર પુરુષોત્તમ સંસ્થા તરફથી પાંચ લાખ રૂપિયાનું દાન મળ્યું. પછી પણ ગુજરાતના અગ્રણી ઉદ્યોગપતિઓ અને ઉદ્યોગગૃહો તરફથી દાનનો પ્રવાહ વહેતો રહ્યો, પરંતુ આ મહાભારતકાર્યના ગંજાવર ખર્ચને પહોંચી વળવા નક્કર ને નિયમિત આવકની જરૂર હતી.

વિશ્વકોશના ત્રીજા ગ્રંથનું વિમોચન તા. 21–12–1991ના રોજ ગુજરાત રાજ્યના તે વખતના મુખ્યમંત્રીશ્રી ચીમનભાઈ પટેલને હસ્તે થયું. શ્રી ચીમનભાઈ કસાયેલ પ્રોફેસર હતા. તેમને વિશ્વકોશની ઉપયોગિતા સ્વયંસ્પષ્ટ હતી એટલે ઝાઝી દલીલ કરવાની હતી નહિ. મેં માત્ર એટલું જ કહ્યું કે ‘‘નર્મદાની યોજના ગુજરાતની જીવાદોરીરૂપ છે તો આ વિશ્વકોશની યોજના ગુજરાતની સંસ્કારદોરી છે. એને નિભાવવાની જવાબદારી સરકારની છે.’’ ચીમનભાઈને તેની અસર થઈ. સરકારી તંત્રે અનેક વાંધા ઊભા કર્યા પણ ચીમનભાઈ પટેલ મક્કમ હતા. એમના અવસાનને આગલે અઠવાડિયે જ વિશ્વકોશશ્રેણીને આઠમી પંચવર્ષીય યોજના દરમિયાન પ્રકાશનખર્ચના પચાસ ટકા જેટલું અનુદાન મળે એ માટેની મંજૂરી પર મહોર મારી.

સ્વ. ચીમનભાઈના આ સદભાવપૂર્ણ કૃત્યથી વિશ્વકોશની પ્રવૃત્તિને વેગ મળ્યો. આ અરસામાં દેશના ટૅકનૉલૉજિકલ વિકાસમાં અજ્ઞાત રહીને સઘન પ્રયાસ કરનાર વિજ્ઞાની ડૉ. મૂળજીભાઈ શિવાભાઈ ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટીશ્રી હર્ષદભાઈ ઠાકોરે સામે ચાલીને સાતમા ગ્રંથના પ્રકાશન માટે મદદ કરી હતી. તેનો ઉલ્લેખ કરતાં આનંદ થાય છે. સ્વ.શ્રી બાબુભાઈ વાસણવાળાને પણ આ પ્રવૃત્તિ માટે હમદર્દી હતી. તેઓ અવારનવાર વિશ્વકોશ કાર્યાલયની મુલાકાત લેતા. માર્ચ 1997 સુધીમાં આઠ ગ્રંથો પ્રગટ થઈ ગયા હતા. એ વર્ષે શ્રી શંકરસિંહ વાઘેલા ગુજરાતના મુખ્ય-મંત્રી હતા. વિશ્વકોશની પ્રવૃત્તિથી તેઓ વાકેફ હતા. હું મોડાસા હતો તે વખતથી તેમનો અને પ્રો. કિશોરસિંહ સોલંકીનો પરિચય હતો. બંનેને વિશ્વકોશના કાર્યમાં પૂરેપૂરી હમદર્દી હતી. એક વાર શ્રી શંકરસિંહ વાઘેલા મને અમદાવાદના એક ઉદ્યોગપતિ પાસે લઈ ગયેલા અને બે લાખ રૂપિયાનું દાન મેળવી આપેલું; પણ આ કાર્ય માટેની તેમની ખરી દિલચસ્પીની પ્રતીતિ તેઓ મુખ્યમંત્રી થયા ત્યારે થઈ.

વિશ્વકોશના નવમા ગ્રંથના વિમોચન પ્રસંગે અતિથિવિશેષ તરીકે તેમને નિ-

મંત્રેલા. મને તેમણે પૂછ્યું, ''વિશ્વકોશ શ્રેણીને સાંગોપાંગ પૂરી કરવા કેટલી રકમ જોઈએ ?''

''બે કરોડ.'' મારાથી બોલાઈ જવાયું.

''સરકાર માટે એ બહુ મોટી રકમ નથી; હું તેનો પ્રબંધ કરીશ.'' – એવું જાહેરમાં તેમણે વચન આપ્યું અને પ્રત્યેક ગ્રંથ માટે 100 ટકા જેટલું પ્રકાશનખર્ચ મળ્યા કરે તે રીતે ગ્રાન્ટ મંજૂર કરીને તેમણે પોતે આપેલું વચન પાળ્યું. શ્રી શંકરસિંહ વાઘેલાની આ ઉદાર નીતિને કારણે વિશ્વકોશને માટે કમ્પ્યૂટર જેવાં અદ્યતન ઉપકરણો વસાવી શકાયાં. કોશના સત્વને વધારે તેવું ગ્રંથાલયનું સંવર્ધન થયું. સંશોધનની સુવિધા ઊભી થઈ, કોશકાર્ય અંગેનાં પરિસંવાદો અને ચર્ચાસભાઓ યોજવાનું શક્ય બન્યું.

સૌથી વિશેષ લાભ તો વાચકોનો સંપર્ક સાધી આપતું માસિક પત્ર 'વિશ્વવિહાર' પ્રગટ કરવાનું શક્ય બન્યું તે છે. વિશ્વકોશનું વિતરણ એ અમારે માટે મોટી સમસ્યા હતી. સરેરાશ ગુજરાતી વાચક પુસ્તકખરીદી માટે ઉત્સાહી નથી હોતો. તેમાં છસો રૂપિયાની કિંમતનો વિશ્વકોશનો ગ્રંથ તો તેને ક્યાંથી આકર્ષી શકે ? 'વિશ્વવિહારે' વિશ્વકોશમાં પ્રગટ થતી જ્ઞાનસામગ્રીનું આચમન કરાવવા ઉપરાંત વિશ્વમાં ચાલતી વિવિધ ક્ષેત્રની પ્રવૃત્તિઓની ગતિવિધિનો ઝલકની રીતે પરિચય આપવાનો ઉપક્રમ રાખ્યો. તેણે જિજ્ઞાસુઓમાં સારો રસ જગાડ્યો છે. 'કુમાર' અને 'ભૂમિપુત્ર' જેવાં પ્રતિષ્ઠિત સામયિકોમાં તેમાંનાં લખાણો ઉદ્ધૃત થાય છે. સામાન્ય જિજ્ઞાસુને પોષાય તેવી વળતર-યોજનાની પણ જાહેરાત તેમાં થતી રહે છે. તેથી વિશ્વકોશની ક્રમશઃ માંગ વધવા લાગી છે. ગ્રંથ–1 અને ગ્રંથ–2ની પ્રથમ આવૃત્તિ પૂરી વેચાઈ જતાં તે બંનેની સંવર્ધિત-સંશોધિત બીજી આવૃત્તિનું પણ આયોજન થઈ રહ્યું છે. વિવિધ ક્ષેત્રની માહિતીનો સંચય કરીને તેનું વિતરણકેન્દ્ર સ્થાપવાનો ઉપક્રમ પણ ટ્રસ્ટની વિચારણા હેઠળ છે. વિશ્વકોશ અને બાળવિશ્વકોશ અંગે ટ્રસ્ટે રાષ્ટ્રીય અને ગુજરાત સ્તરે પરિસંવાદો યોજ્યા છે.

સાહિત્યિક અધ્યયન-સંશોધનની દિશામાં પણ વિશ્વકોશની પ્રવૃત્તિ ચાલે છે. વિશ્વકોશના સંગ્રહાલયમાં કેટલીક જૂની હસ્તપ્રતો એકત્ર કરેલી છે. ભાવનગરના નાગર ગૃહસ્થ સ્વ. સવાઈલાલ છોટાલાલ વોરાએ પોતાના હસ્તાક્ષરમાં વિશ્વકોશ તૈયાર કરેલો તેની 7,000 પાનાંની હસ્તપ્રત છે. જૂની ગુજરાતી રંગભૂમિના અધ્યયન-સંશોધનને લગતી કીમતી સામગ્રી સંચિત થઈ રહી છે. કેટલુંક સૂચિનું કામ પણ ચાલે છે. સાહિત્યસંસ્થાઓની મિટિંગ વગેરે માટે પણ વિશ્વકોશ વિના મૂલ્યે સુવિધા કરી આપે છે. અનંતરાય મ. રાવળ સ્મારક સમિતિ અને શ્રી ચંદ્રવદન. ચી. મહેતા શતાબ્દી સ્મારક સમિતિનું કામ અહીં ચાલે છે. ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીની સમિતિઓ પણ અહીં મળે છે.

તાજેતરમાં ગુજરાત સરકારનું બીજું સ્તુત્ય પગલું તે પ્રજાની અસ્મિતાને ઉજાગર કરતી વિશ્વકોશની આ પ્રવૃત્તિ કાયમ અને વ્યવસ્થિત રીતે ચાલે તે માટે ટ્રસ્ટને મકાન બાંધવા માટે વિના મૂલ્યે જમીન તબદીલ કરી આપી તે છે. તેનું શ્રેય મુખ્યમંત્રીશ્રી કેશુભાઈ પટેલ, વિધાનસભાના અધ્યક્ષશ્રી ધીરુભાઈ શાહ, નાણા-મંત્રીશ્રી વજુભાઈ વાળા, શિક્ષણમંત્રીશ્રી ભરતભાઈ બારોટ તથા જે તે વિભાગના અધિકારીઓને જાય છે.

આમ ગુજરાતી ભાષા અને સંસ્કૃતિના ઉત્કર્ષના અમોઘ સાધન તરીકે વિ-શ્વકોશની કદર પ્રજા અને પ્રજાકીય સરકાર એકસાથે પિછાણે તે ઓછા આનંદની વાત નથી.

વિશ્વપતિના વિશ્વને સમજવાનો પ્રયત્ન કરવો કે તેનો વિચાર પણ આવવો એ સદભાગ્યની વાત ગણાય; પરંતુ વિશ્વના રહસ્યને, તેના જ્ઞાન-વિજ્ઞાનના ભંડારને ખોલીને બતાવવાની પ્રવૃત્તિ કરવી એ ભગવાનનું કામ છે; જગન્નાથનો રથ ખેંચવા જેવું પુણ્યકાર્ય છે. ગુજરાતી વિશ્વકોશના વિદ્યાઘાટ પર જગન્નાથનો રથ ખેંચવા માટે વિવિધ દિશાઓમાંથી આવતા વિદ્યાપુરુષોનો, કહો કે સત્પુરુષોનો સમૈયો જામ્યો છે. સંતો, સારસ્વતો, શ્રેષ્ઠીઓ અને શાસકો ધુરીણ બનીને આગળ ચાલે છે. તેની સાથે વિજ્ઞાનીઓ, સાહિત્યકારો, ઇજનેરો, સ્થપતિઓ, વૈદ્યો, ડૉક્ટરો, ધા-રાશાસ્ત્રીઓ, વડી અને સર્વોચ્ચ અદાલતના ન્યાયમૂર્તિઓ, કુલપતિઓ, અધ્યાપકો અને કલાવિદો સહિત વિશાળ સંસ્કારપ્રેમી સમુદાય જોડાઈ ગયો છે.

सतां सदभिः संगः कथमपि हि पुण्येन भवति ।

આવું સુભગ અને ભાતીગળ મંગલકારી દશ્ય વિદ્યાના ક્ષેત્રે સદીમાં, સદભા-ગ્ય હોય તો, કોઈક વાર જોવા મળે તો મળે.

વિશ્વકોશ
સૂચિ

વિશ્વકોશ-સાહિત્યસૂચિ

* અંગ્રેજી વિશ્વકોશો
* ગુજરાતી વિશ્વકોશો
* હિન્દી વિશ્વકોશો
* ભારતીય ભાષાઓના વિશ્વકોશો

  આસામી

  બંગાળી

  કન્નડ

  મલયાલમ

  તમિળ

  તેલુગુ

  મરાઠી

  સંસ્કૃત

  પંજાબી

  ઉર્દૂ

વિશ્વકોશ સાહિત્યસૂચિ

કનુભાઈ શાહ

30

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ દ્વારા પ્રકાશિત થનાર ગ્રંથ 'વિશ્વકોશવિમર્શ'માં વિશ્વકોશના ઉપભોક્તાઓને વિશાળ ફલક પર વિવિધ વિષયોના જ્ઞાનકોશોની જાણકારી પ્રાપ્ત થાય અને જરૂર પડે ત્યારે તેમાંથી માહિતી પ્રાપ્ત કરી શકે તેવા હેતુથી આ 'વિશ્વકોશસાહિત્યસૂચિ' તૈયાર કરવામાં આવી છે.

આ 'વિશ્વકોશ-સૂચિ' સર્વગ્રાહી નથી. આ સૂચિ ફક્ત મુખ્ય મુખ્ય ગ્રંથાલયો જેવાં કે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય, ગુજરાત યુનિવર્સિટી લાઇબ્રેરી, મા. જે. પુસ્તકાલય, આચાર્ય કૈલાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર (કોબા) તેમજ ભાઈકાકા ગ્રંથાલય (વ.વિદ્યાનગર) તથા સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલયમાં ઉપલબ્ધ વિશ્વકોશોની યાદીઓમાંથી સામાન્ય તેમજ વિવિધ વિષયોના વિશ્વકોશોની પસંદગી કરીને તૈયાર કરાઈ છે. વળી ઇન્ટરનેટ પરથી શ્રી પ્રજ્ઞાબહેન પાઠકે (ગ્રંથપાલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઑવ્ પ્લાઝમા રિસર્ચ) જ્ઞાનકોશોની જે યાદી કરી તેમાંથી પણ કેટલાકની વિગત પસંદ કરીને અહીં આપી છે.

સૂચિમાં નોંધોની ગોઠવણી વિષય-મથાળાં હેઠળ અને જે તે વિષયમથાળાં હેઠળની યાદી અકારાદિ ક્રમે કરેલી છે. સૂચિમાં (1) ગ્રંથનામ, (2) વૉલ્યુમ નંબર, (3) આવૃત્તિ, (4) કર્તા/સંપાદકનું નામ, (5) પ્રકાશનસ્થળ, (6) પ્રકાશક અને (7) પ્રકાશન-વર્ષ આપેલાં છે. ગ્રંથનામ, કર્તા/સંપાદક અને પ્રકાશકની વિગતને છૂટી પાડવા માટે દરેકની વચ્ચે ગુરુવિરામ (:) મૂકેલું છે; દા.ત.,

New Enc. Britannica1 Vol. 1-322: Edn. 15,3

London5, Enc. Britannica Inc.,6 19857

સૂચિમાં વારંવાર આવતા શબ્દોની ટૂંકાક્ષરીની વિગત નીચે મુજબ છે.

Enc. = Encyclopedia, Vol = Volume, Edn. = Edition, Ed. = Editor, Rev. = Revised.

આ સૂચિમાં ફક્ત વિશ્વકોશ/જ્ઞાનકોશોનો જ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. સામાન્ય રીતે સર્વસંગ્રહને પણ વાચકો વિશ્વકોશ તરીકે ઓળખતા હોય છે, અને આને લીધે જ્ઞાનકોશોની યાદીમાં સર્વસંગ્રહોને શોધતા હોય છે. જોકે 'ચરોતર સર્વસંગ્રહ', 'અમદાવાદ સર્વસંગ્રહ', જિલ્લા સર્વસંગ્રહો જેવા સંગ્રહોની માહિતી અને જ્ઞાનકોશોની માહિતીમાં મૂળભૂત તફાવત હોય છે, 'સર્વસંગ્રહ'માં જે તે પ્રદેશ સંબંધી અને તેના લોકો વિશેની માહિતીનો સમાવેશ થાય છે જ્યારે જ્ઞાનકોશમાં કોઈ પણ વિષયની સામાન્ય માહિતી સંક્ષેપમાં આપવામાં આવે છે. Encyclopedia-ની જોડણીમાં aeના બદલે ફક્ત eરાખીને Encyclopedia કરી છે.

આ સૂચિમાં કુલ-જ્ઞાનકોશોમાં અંગ્રેજી ભાષાના 803 અને ભારતીય ભાષાઓના 178 જ્ઞાનકોશોનો સમાવેશ થયો છે. સામાન્ય રીતે આ યાદીના જ્ઞાન-કોશો 60 જેટલા મુખ્ય વિષયોમાં વહેંચાયેલા છે. સૂચિમાં લીધેલા વિશ્વકોશો ઈ. સ. 1891થી 2001નાં વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા છે.

આ સૂચિમાં જ્ઞાનકોશોની વાઙ્મયસૂચિગત વિગતો મુખ્ય ભાગમાં આપી છે. જ્ઞાનકોશોની સરળ શોધ માટે અકારાદિ ક્રમે ગ્રંથનામ-સૂચિ આપી છે. તેની સામે મુખ્ય વિભાગની યાદીના અનુક્રમાંકો દર્શાવ્યા છે.

ભારતીય ભાષાઓમાં જ્ઞાનકોશોનું કેટલું ખેડાણ થયું છે તે જાણવા માટે તે તે ભાષાઓમાં પ્રકાશિત થયેલા જ્ઞાનકોશોની યાદીઓ પણ આપવામાં આવી છે. ગુજરાતી તેમજ હિંદી સિવાયના જ્ઞાનકોશોની યાદીઓ અંગ્રેજીમાં આપવામાં આવી છે. તેમાં આસામી, બંગાળી, કન્નડ, મલયાળમ, તમિળ, તેલુગુ, મરાઠી, સંસ્કૃત, પંજાબી અને ઉર્દૂનો સમાવેશ થાય છે. આ બધી યાદીઓ જે મૂળ સ્રોતમાંથી ઉપલબ્ધ થઈ છે તેનો ઉલ્લેખ સૂચિના સ્થળે કરેલો છે. આ કાર્યને અંગે મને સહાય કરનાર ગ્રંથાલયોના ગ્રંથપાલોનો હું આભાર માનું છું.

CONTENT

Bibliography of Encyclopedias in English

Subject Index

Subject	Entry No.
General Encyclopedias	1–81
Subject Encyclopedias	
Astrology	82–87
Automobile	86–87
Antiques	88–91
Archaeology	92–95
Astronomy	96–100
Behavioural Science	101–102
Biology	103–106
Botany	107–114
Childrens Encyclopedia	115–128
Ceramics	129–131
Chemistry	132–137
Cinema	138–140
Computer Science	141–149
Economics	150–168
Transportation	169–173
Education	174–194
Physical	195–196
Research	197–199
Teaching	200–202

Vocational Guidance	203–206
Engineering	207–208
Environment	209–222
Ethics	223–226
Fine Art	227–244
Architecture	245–250
Geography	251–264
Geology	265–280
Government/Politics	281–297
History	298–305
Africa	306–308
America	309–313
Australia	314
China	315–316
India	317–335
Japan	336
Russia	337–338
Scotland	339
World	340–354
History & Culture	335–365
Home Science	336–394
Horticulture	395–418
Human Rights	419–421
Information Technology	422–424
Language	425–429
LAW	430–431

Library & Information Science	432–441
Literature	442–477
Management	478–489
Marketing	490–492
Mass Media & Communication	
Medicine	507–517
Health	518–523
Mythology	524–532
Natural History	533–552
Bird	553–556
Non-Violence	557
Occultism	558–565
Oceanography	556–568
Peace	569–570
Philosophy	571–578
Photography	579–580
Physics	581–590
Plastic	591–594
Psychology	595–607
Religion	608–624
Buddhism	625–626
Christian	627–631
Islam	632–635
Jainism	636–637
Jewis	638–639

Sikkhism	640–641
Hindu	642–652
Zionism	653
Science	654–677
Biography	678–680
Technology	681–687
Social Research	688
Social Science	689–692
Social Work	693–697
Sociology	698–712
Anthropology	713–720
Family	721–726
Tribes	727–736
Women	737–739
Space Science	740–742
Sports	743–754
Statistics	755–757
Technology	756–771
Chemical	772–778
Electronics	779–784
United Nations	785–786
Yoga	787
Miscellaneous	788–803
Dog	
Horseman	
Laboratory Technique	

Magnetic
Microscopy
Mountain
Paleontology
River
Signistics
Spectroscopy
Stamps
Timber
Typography
Wood
ગુજરાતી : વિષયસૂચિ
સામાન્ય 1–14
વિષય કોશો
તત્વજ્ઞાન 15
ધર્મ-હિન્દુ 16
સાહિત્ય 17–21
વિજ્ઞાન 22
વ્યાયામ વિજ્ઞાન 23–25
પ્રકીર્ણ 26–30
હિન્દી : વિષયસૂચિ
सामान्य 1–9
विषय कोशो
आयुर्वेद 10
इतिहास 11–13
कृषि 14

खेल	15–17
दर्शन	18–20
धर्म : जैन	21–23
धर्म : हिन्दु	24–27
पर्यावरण	28
ॉफोटोग्राफी	29
मनोविज्ञान	30
राजनीति	31–32
शिक्षा विज्ञान	33
समाज विज्ञान	34–37
साहित्य	38–55
संस्कृति	56–57
विज्ञान	58–62

Bibiography of Encyclopedias in Modern Indian Languages other than Gujarati & Hindi Languages Page No.

Assamese	234
Bengali	234
Kannada	235
Malayalam	235
Tamil	236
Telugu	236
Marathi	238
Punjabi	239
Sanskrit	239
Urdu	239
Title Index	241

General

1 Academic American Enc. Vol. 1-21: France, Saundra Ed. Danbury, Grolier Inc., 1983

2 American Spectrum Enc.: Harkavy, Michcael D. Ed. American Book Sellers Association, 1991

3 Britannica Perpectives Vol. 1-3: Chicago, Enc. Britannic Inc., 1970

4 Cadillac Modern Enc.: Shapira, Max S. N.Y. Cadillac Co., 1973

5 Cambridge Biographical Enc.: Crystal, David: Cambridge, Cambridge University Press, 1994

6 Cambridge Concise Enc.:Crystal, David: UK, Cambridge University Press 1992

7 Cambridge Enc. Edn. 2: Crystal, David UK Cambridge University Press 1990

8 Century Enc. of Names Vol. 1-3: Bornhart Clorence L. Ed. N. Y., Appleton Century Crofts Inc., 1954

9 Chamber's Enc. New Rev. Edn. Vol. 1-15: Oxford Pergamon Press 1967

10 Chambers's Enc.: a dictionary of universal Knowledge for the People Rev. Edn.: N. Y., Collier

11 Collins Modern Enc. in Colour: London, Collins, 1970

12 Colombo's Canadian Reference: John Robert: UK, Oxford Uni.press, 1976

13 Columbia Enc. Vol. 1-5 Edn. 3: Bridgwater William N. Y. Columbia Uni. Press, 1963

14 Compton's Enc. Vol 1-26: USA, Encyclopedia Britannica Inc., 1980

15 Dictionary of Ideas: London, Brockhampton Press, 1997

16 Dictionary of The History of Ideas: Vol. 1–4 Wiener, Philip P.: USA, Charles Scribners's Sons., 1973

17 Dictionary of Universial Information Part 1–4: Ind, Logos Press (First Published 1862)

18 Encyclopaedia Americana: Vol. 1–30: N.Y. American Corporation., 1965

19 Encyclopedia of Facts Vols. 1-3 Braddy, Neela & Others Eds.: Anmol Publication, 1994

20 Encyclopedia of Human Knowledge: Vol. 1-6: Cox, George W. & Brande, W. T. Eds.: Ind, Caxton (F. P. 1867) 1990

21 Encyclopedia of Ideas That Changed The World: Ingpen, Robert: UK, Parkgate Books, 199

22 Encyclopedia of the Loch Ness Monster: Harrison, Paul: London, R, Hale, 1999

23 Encyclopedia:Library of World Knowledge Vol. 1–3: Mcdonnald, A. H.: Ind, Akash Deep Publishing House. 1989

24 Everyman's Enc. Vol. 112, Edn. 6: Girling, D. A.: UK, J.M. Dent & Sons Ltd., 1978

25 General Knowledge Enc. Rev Edn.: Shridharani, Krishnalal & Others: Delhi, Malhotra Bros., 1949

26 Great Soviet Enc.: Vol-1. 31 (Translation of The 3rd Edition) Prokhorov, A. M.: UK, Collier Macmillan Ltd., 1973–1982

27 Grolier Enc. of Knowledge Vol. 1-20: Danbury: Grolier, 1993

28 Guinness Enc. Guinness Publishing, 1990

29 Hutchinson Enc. 2000 Millennium Edition: London, Helicon Publishing, 2000

30 Hutchinson Enc. Edn. 8: UK, Hutchinson & Co. Ltd., 1988

31 I See All: World's First Picture Enc. Vol. 1-5: Arthor, Mee: London, Amalgamed Press

32 Illustrated World Enc. Vol-1–21: Ind, International Writers Emporium, 1969

33 Illustrated World Enc.: N. Y., Bobley Publishing Corporation

34 Joy of Knowledge Encyclopedia: Michal James Ed.: London, Mitchell Beazley ,1976 Vol. 1: Science & The Universe, Vol. 2: Physical Earth, Vol. 3: Natural World, Vol. 4: Man & Society, Vol. 5: History & Culture 1-2, Vol. 6: Man & Machines, Vol. 7: Modern World, Vol. 8: Fact Index A-k, Vol. 9: Fact Index L-z

35 Junior Enc.: Vol-1–20: Oth, Mcgraw-hill Far Eastern Publisher, 1970

36 Junior Enc. of General Knowledge: UK, Octopus Books. 1978

37 Knowledge Enc.: Paton John: Windward, 1981

38 Larousse Desk Refrence Encyclopedia: Hughes, James: Larousse, 1995

39 Lexicon Universal Ency. Vol. 1-21: New York, Lexicon Publications Inc., 1983

40 Lincoln Enc. Shaw, Archer H.: N. Y., Macmillan Company, 1950

41 Macmillan Enc.: USA Macmillan & Co. Ltd., 1981

42 Millennium Year By Year: Mercer, Derrik Ed.: London, Dorling Kindersley, 2000

43 Modern Enc. of Universal Information Vol. 1–8: Annandale, Charles: Ind, Akash Deep Publishing House, 1990

44 Modern Enc. Vol-1–8: Gorell, Lord: UK, Odhams Press Limited, 1968

45 Modern Reference Enc. 1–20: USA, Grolier Inc., 1970

46 My First Colour Enc.: Watson, Jane W.: USA, Hamlyn Publisher, 1973

47 My First Pictorial Encyclopedia Courteney J.l.: London, Ward Lock, 1969

48 New Age Enc. Vol. 1–30: Girling, D. A.: Aus, Bay Books Pvt Ltd., 1983

49 New Caxton Enc. Vol. 1–20: UK, Caxton Publishing Co. Ltd. 1977

50 New College Enc.: New York: Galahad Books, 1978

51 New Columbia Enc. Harris, William H. Ed.: New York, Columbia Uni. Press 1975

52 New Enc. Britannica Vol. 1-32: Edn. 15, London, Enc. Britannica Inc., 1985

53 New Golden Enc.: Bennett, Dorothy: UK, Paul Hamilton., 1964

54 New Masters Pictorial Enc. Vols. 1-8: Adams, Lews M. Ed.: N.Y., Books, 1956

55 New Modern Enc.: N.Y., W. H. Wise & Co., 1947

56 New Standard Enc. & World Atlas: Parrish J. M. & Others: Bombay, Times of India, 1936

57 New Standard Enc. Vol. 1-17: Chicago, Standard Educational Corporation, 1983

58 New Universal Enc. Vol. 1-15: Stowell, Gordon: London, Educational Book Co.

59 New University One Volume Enc. Dunham, Franklin Edn.: N. Y. New Uni. Enc. Division. 1967

60 New Webster's International Enc. Vol. 1-10: Harkavy, Michael D. Ed.: Trident Press International, 1996

61 New World Enc. Vol. 1–16: UK, Caxton Publishing Co. Ltd., 1974

62 Oxford Illustrated Enc.: Physical World Fuchs Viruian Ed.: N. Y., Oxford Uni. Press, 1985

63 Pears Enc. 1999-2000: Cook, Christopher UK Penguin Books Ltd. 1999

64 Penguin Concise Columbia Enc.: Levey, Judeth S: UK, Penguin, 1987

65 Pocket Enc.: Hutchinson UK, Hutchinson & Co. Ltd., 1987

66 Purnell's Concise Enc.: Dempsey, Michael W. UK Purnell & Sons., 1970

67 Purnell's First Enc. In Colour. Ind, Purna Prakashan. 1972

68 Reader's Digest Great Enc. Dictionary Vol. 1-3 Edn. 3: London, Reader's Digest Association 1979

69 Reader's Digest Library of Modern Knowledge Vol.1–3: London, Readers Digest Asso. Ltd. 1978

70 Reader's Enc. Edn. 2: Benet, William Rose: USA, Thomas Y. Crowell Co. 1965

71 Reader's Enc. of The American West: USA, Thomas Y. Crowell Co., 1977

72 Roydon Enc. Thousands of Facts: London, Roydon Publishing Co. Ltd., 1985

73 Slavonic Enc. Roucek, Joseph H. Ed.: New York, Philosophical Library 1949

74 Star Trek Encyclopedia: Okuda, Michael, 1999

75 Student's Britanica India Vol. 1-7: N. D., Ency. Britanica (I) Pvt. Ltd., 2000

76 Twentieth Century Internatonal Encyclopedia Vol.1–2, Edn. 39: USA, J.g.ferguson Publishing Co., 1978

77 Ward Lock's Enc.: Harold, Boswell Taylor, London, Ward Lock Ltd., 1978

78 Wonderland of Knowledge: Pictorial Enc. Vol. 1–12: Sentman, Everett E.: USA Wonder Land of Knowledge Corporation 1971

79 World Book Enc. Vol. 1-22: London, World Book International, 1996

80 Young People's Illustrated Enc. Vol. 1–20: Tunney, C. J.: Oth, Mcgraw-hill Far Eastern Publishers 1972

81 Young Students Enc. Vol. 1-22: Harking, Richard Ed.: Connecticut, Xerox Education

Astrology

82 Dictionary of Astrology: Wilson, James: N. Y., Samuel Weiser, 1974

83 Encyclopaedia of Astrology: Shulaman Sandra: London, Hamlyn, 1976

84 Encyclopedia of Face And Form Reading Edn. 3: Stanton M. O.: Philadelphia, T. A. Davis Company Pub., 1913

85 Larousse Enc. of Astrology: Weaver, Helen Ed.: N. Y., Mcgraw Hill Book Comp., 1977

Automobile

86 Illustrated Enc. of Automobiles: Wise, David Burgess Ed.: London, Hamlyn, 1979

87 Illustrated Enc. of Automobiles: New Jersey, Chartwell Books, 1980 Antiques

88 Antiques (Enc. of the Decorative): Atterbury, Paul England, Galley Press 1984

89 Complete Enc. of Antiques: London, Connoisseur, 1969

90 Collectors Encyclopedia of Antiques: London, Bloomsburg Books, 1990

91 Encyclopedia of Antiques: Klein, Rosemary UK Octopus Books, 1976

Archaeology

92 Cambridge Enc. of Archaeology: USA, Cambridge University Press, 1980

93 Concise Enc. of Archaeology Edn. 2: Cottrell, Leonard: UK, Hutchinson & Co., 1970

94 Encyclopaedia of Indian Archaeology Vol. 1–2: Ghosh, A.: Ind, Munshiram Manoharlal, 1989

95 Oxford Companion To Archaeology: Fagun, Brain M.: UK, Oxford Uni.press, 1996

Astronomy

96 Astronomy Enc.: More P. Ed.: UK, Mitbea, 1987

97 Cambridge Enc. of Astronomy: Mitton, Simon Ed.: UK, Jonathan Cape Ltd., 1977

98 Encyclopedia of Astronomy: Ronan Colin Ed.: London, Hamlyn, 1979

99 Encyclopedia of Astronomy: Satterthwaite G. E.: U. K., Hamlyn, 1970

100 Larousse Enc. of Astronomy: Rudaux L.: London, Butterworth Press Ltd., 1959

Behavioural Science

101 Encyclopedia of Human Behaviour Vol. 1–4: Ramchandran, V. S.: UK, Academic Press., 1994

102 International Enc. of The Social & Behavioural Sciences Vols. 1-26: Smelser, Neil J And Baltes, Paul B

Biology

103 Encyclopedia of Evolution: Milner, Richard: USA, Facts On File, 1990

104 Encyclopedia of The Biological Sciences: Gray Peter Ed.: N. Y., Reinhold Pub. Corp. 1961

105 Encyclopedia of Vanished Specie: Day, David: Ind, Wilco Publishing House, 1989

106 Grzimek's Enc. of Evolution: Grzimek, Bernhard: UK, Van Nostrand Reinhold Company, 1972

Botany

107 Encyclopaedia of The Treasury of Botany Vol.1–2: Lindley, John: Ind, Neeraj Publication House, 1981

108 Encyclopedia of Herbs & Spices.: Westland, Pamela: Oth, Omega Books, 1987

109 Encyclopedia of Plant Anatomy Vol. 1-9: Esau K., Berlin: Gebruder Bortraeger, 1969

110 Encyclopedia of Plant Physiology Vol. 1-15: Ruhland W.: Berlin Springer Verlag, 1965

111 Encyclopedia of Plants Part-1-2: Louden Ed.: Jaipur, Prakash Publishers, 1973

112 Illustrated Enc. of Succelents Cacti: Rowley Gordon: Leisure Books, 1978

113 Oxford Encyclopedia of Trees of The World: Hora, Bayard: UK, Oxford Uni.press, 1981

114 Plants And Animals: Michael Bisacre Ed.: London, Marshall Cavendish Books Ltd., 1979

Childrens Encyclopedia

115 Black's Children's Enc. Vol-1–2 Edn. 3: Unstead, R.J.: UK, Adam & Charles Black, 1971

116 Books of Knowledge Children Enc. Vol. 1-20: Martin, Lowell A: N. Y., Grolier incorporated, 1961

117 Chidren's Enc. Vol. 1-10: London, Educational Book Co., Ltd.

118 Children's Wonderful World Enc.: USA, Hamlyn Pub., 1980

119 Dorling Kindersley Children's Illustrated Encyclopedia: UK, Dorling Kindersley, 1991

120 Encyclopedia of Walt Disney's Animated Characters: Grant John, 1998

121 Junior Enc.: USA Hamlyn Publishers, 1972

122 Junior Pears Enc. Edn. 26: Blishen, Edward: UK, Pelham Books. 1986

123 Kingfisher Children's Enc.: Paton, John UK Kingfisher Books, 1995

124 Oxford Children's Enc. Vol. 1–7: Worrall, Mary: UK, Oxford University Press, 1991

125 Oxford Junior Enc. Vol.1–13: UK, Oxford University press, 1976

126 Young Children's Enc.: Vol. 1–16: USA Encyclopedia Britannica Inc. 1970

127 Younger Children's Enc.: Bailey, Kenneth: USA Hamlyn Publisher, 1984

128 Younger Children's Enc. Edn. 2: Hill, J. C.: UK, Odhams Press, Limited, 1973

Ceramic

129 Ceramics Industry Enc. Vol. 1-4: Garcia, David F: Spain, Daly Technical Books

130 Concise Enc. of English Pottery And Porcelain: Mankwitz, Wolf: UK, Andre Deutsch, 1968

131 Sotheby's Concise Enc. of Glass: Battie, David Ed.: London, Conran Octopus, 2000

Chemistry

132 Encyclopedia of Chemistry: Clark, George N. Y., Reinhold Publishing Corporation, 1958

133 Encyclopedia of Electrochemistry: Hampel C A Ed.: USA, Robkri, 1972

134 Encyclopedia of Chemistry: Hawley, G. G.: UK, Van Nostrand Reinhold Company, 1973

135 Encyclopedia of Inorganic Chemistry Vol. 1-8: King, R. Bruce Ed.: N. Y., John Willey & Sons, Inc., 1973 1994

136 Encyclopedia of Lectochemistry of The Lements Vol. 1-3: Bard, Allen J.: N. Y., Marcel Dekker

137 Mcgraw-hill Enc. of Chemistry: Parker, Sybil P. Ed.: N. Y. Mcgraw-hill, 1983

Cinema

138 American Movies Pictoirial Enc.: History, Films, Awards: Micoael, Paul Ed.: N. Y., Garland

Books

139 Encycylopedia of Indian Cinema: Rajadhyaksha, Ashish And Willemen Paul Ed.: New Delhi, Oxford Uni Press, 1999

140 Oxford Companion To Film: Bawden Liz-anne Ed.

Computer

141 Condensed Computer Enc.: Breslau, Michael Ed.: N. Y., McGraw Hill Book Company, 1969

142 Enc. of Macintosh: Danuloff, Craig: Singapore, Tech Publications, 1990

143 Encyclopedia C.: Radcliffe, Robert A.: Ind, B.P.B. Publications 1992

144 Encyclopedia Autocad Release II.: Thomas, Robert M.: Ind B.P.B. Publications. 1992

145 Encyclopedia of Computer Science And Engineering Edn. 2: Ralston, Anthony: N.Y., Van Nostrand Reinhold Company, 1983

146 Encyclopedia of Computer Science and Technology Vol. 1-15: Belzer, Jack Ed.: N. Y., Marcal Dekker, 1975

147 Encyclopedia of Computer Scince: Ralston A. Ed.: USA, Petroc, 1976

148 Encyclopedic Dictionary of Computer Science Vol. 1-4: Madanlal & Others Eds.: N.D., Anmol

publications 1989

149 Novell's Enc. of Networking: Shater, Kevin Comdex Publication, 2000

Economics

150 Company Formation Capital Issue Enc. Bhandari M. C.: Calcutta, Author, M. C. 1963

151 Concise Enc. of Industrial Relations Marsh, Arthur: UK, Gower Press, 1979

152 Dictionary of Business And Economics: Ammer, Christine: N.Y., Macmillian Inc., 1984

153 Encyclopaedia of Economic Planning And Development Vol-1–5: Yadav, K. P.: Ind, Sarup & Sons, 1999

154 Encyclopaodia of Occupational Health & Safety Vol. 1–4 Edn. 4: Jean, Stellman Mager Ed.: Geneva, International Labour Organisation, 1998

155 Encyclopedia Buying Guide: A Consumer Guide To General Ency: Kister, Kenneth F.: USA, R., R. Bowker & Co., 1978

156 Encyclopedia Consumer Movement: Brobeck, Stephen Ed.: California, Abc-clio 1997

157 Encyclopedia of Banking And Finance Edn. 7: Garcia Fl. Boston Bankers Pub. Co. 1973

158 Encyclopedia of Banking Terminology: Lall G. S.: Ind, Lall-son, 1984

159 Encyclopedia of Child Labour Priorities & 21st Century Vol. 1-3: Shukla, C. K & Ali, S:N.D., Sarup & Sons, 2000

160 Encyclopedia of Economics: Greenwald, Douglas: USA, Mac-millan & Co. Ltd., 1982

161 Encyclopedia of Entrepreneurship: Kent, Calvin A. USA Prentice-hall Inc. 1982

162 Encyclopedia of Govt. Accountancy Stores And Security Vol. 1-2: Srivastav, Raj Kishor: Allhabad, Kitab Mahal, 1965

163 Encyclopedia of Rural Planning & Development Vol. 1-3: Singh K. K. & Ali, S.: N. D., Sarup & Sons, 2000

164 Fortune Enc. of Economics: Henderson, David R.: USA, War-ner Books Inc., 1993

165 International Enc. of Economics Vol 1–2: Magill, Frank N.: Ind, S.Chand & Co., 2000

166 International Enc. of Population Vol 1–2: Ross, John A.: UK Free Press 1982

167 Investors' Enc. 1960: Ind, Kothari & Sons., 1960

168 Modern Farmers Cyclopedia of Agriculture: Wilcox, Earley Vernon, 1949

Transportation

169 Encyclopedia of Aviation: Burge, C. G. Ed.: London, Pitman & Sons Ltd.

170 Encyclopedia of Railways: Nock, O.S.: UK, Octopus Books, 1977

171 Encyclopedia of Ships: Marshall, Chris Ed. Blitz Editions, 1995

172 Pictorial Enc. of Railways: Ellis, Hamilton ~ 1968

173 Purnell's Pictorial Enc. of Trains & Railways: Sussex, Purnell Books, 1980

Education

174 College Enc.: USA, Roy Publishers, 1985

175 Cyclopedia of Education: Vol 1-5: Monroe, Paul: UK, Macmillan & Co. Ltd., 1914

176 Ency. of Education For All Vol. 1-5: Rao Digumarti Bhaskara: N. D., Aph Pub. Corporation, 1998

177 Encyclopaedia And Dictionary of Education. Vol. 1–4: Ind, Akash Deep Publishing House, 1989

178 Encyclopaedia of Education And Culture In Free India Vol. 1–22: Sharma, Sita Ram:: Ind, Rima Pulbishing House., 1994

179 Encyclopaedia of Education System In India Vol-1–12: Sankhdher, B. M.: Ind, Deep & Deep Publications, 1999

180 Encyclopaedia of Education Vol-1–5: Patnaik, M. S.: Ind, Indian Publications, 2000

181 Encyclopaedia of Educational Administration Vol. 1–4: Vashist, S. R.: Ind, Anmol Publications., 1993

182 Encyclopaedia of Educational Problems: Hall, G. Stanley: Ind, Anmol Publications, 1989

183 Encyclopaedia of Rural Education In India Vol. 1-10: Vashist, S. R.: Ind, Akash Deep

Publishing House, 1991

184 Encyclopaedia of Value And Moral Education Vol. 1–5: Sharma, S. R.: Ind, Cosmo Publication, 1998

185 Encyclopedia of Education Vol. 1–10: UK, Macmillan & Co. Ltd., 1971

186 Golden Home And High School Enc. Vol. 1-20: Thatcher Virginina S.: N. Y., Golden Press, 1961

187 International Enc. of Education Vol. 1-10: Husen Torsten Ed.: N. Y., Pergamon Press, 1985

188 International Enc. of Higher Education Vol.1–10: Knowles, Asa S.: Oth, Jossey-bass, 1977

189 Merriam-webster℠s Collegiate Encyclopaedia

190 Modern Enc. of Educational Technology Vol-1–4: Bhatt, B. D.: Ind, Kanishka Prakashan, 1994

191 New College Enc.: Ind, Galahad Books, 1978

192 New Educator Encyclopedia Vol. 1–10: Foster, Ellsworth D.: Ind, Akash Deep Publishing House, 1990

193 Philosophy of Education Enc.: Chambliss J. J. Ed.: N. Y., Garland Publishing Inc., 1996

194 World Education Enc. Vol. 1–3.: Kurian, George Thomas: Ind, Jaico Publishing House., 1993

Physical

195 Encyclopedia of Health Physical Education & Sports Science: Sharma O. P.: Delhi, Khel Sahitya Kendra 1997

196 Encyclopedia of Sports, Health And Physical Education Vol. 1-5: Sharma, S. R.: Ind, Mittal Publications. 1994

Research

197 Encyclopaedia of Mordern Educational Research Vol.1-10: Sharma, S. R.: Ind, Anmol Publications., 1994

198 Encyclopedia of Educational Research Vol.1–4: Best, John Hardin: UK, Free Press, 1982

199 International Enc. of Education: Research And Studies Husen, Torsten USA Pergamon Press., 1985

Teaching

200 Encyclopaedia of Teaching of Social Studies Vol. 1–5: Vashist, S. R.: Ind, Anmol Publications. 1993

201 Encyclopedia of Teaching Languages In India Vol. 1-35: Sharma Sita Ram: N. D., Anmol

Publication, 1992

202 International Enc. of Teaching & Teacher Education: Dunkin, Michael J.: USA Pergamon Press Inc. 1987

Vocational Guidance

203 Encyclopaedia of Guidance And Counselling Vol. 1–3: Lakshmi, K. S.: Ind, Mittal Publications, 2000

204 Careers Enc: Segal, Audrey: UK, Cassel & Co. Ltd., 1978

205 Encyclopedia of Careers And Vocational Guidanc Vol. 1-2: Hopke Willaim E. Ed.: Chicago, J. G. Ferguson Pub. Comp., 1972

206 Encyclopedia of Vocational Guidance Vol.1-2: Kaplan, Oscar J.: USA, Philosophical Library, 1962

Engineering

207 Engineering Enc. Edn. 2: Jones F. D. Ed.: USA, Indpre 1963

208 Mcgraw-hill Enc. of Engineering: Parker, Sybil P. Ed.: N. Y., Mcgraw-hill, 1983

Environment

209 Encyclopaedia of Environmental, Agricultural Pollution And Its Control Vol. 1–2: Chhatwal, G. R.: Ind, Anmol Publications, 1999

210 Encyclopaedia of Nature And Environment: Sethi, M. S.: Ind, Discovery Publising House, 1998

211 Encyclopaedic of World Environment Vol-1–5: Trivedi, P. R.: Ind. A.P.H. Publishing House, 1999

212 Encyclopedia of Ecology & Environmental Management: Calow, Peter: Oxfod, Blackwell Scientific, 1999

213 Encyclopedia of Ecology, Environment And Pollution Vol. 1-15: Chitkara, M. C.: N. D., A.P.H. Publishing Corporation, 1998

214 Encyclopedia of Environmental Air Pollution Vol. 1-3: Chhatwal G. R. Ed.: N. D., Anmol Publication 1997

215 Encyclopedia of Environmental Biology Vol. 1-2: Chhatwal, G. R.: N. D., Anmol Publications, 1998

216 Encyclopedia of Environmental Pollution and Its C ontrol: Chhatwal G. R. Ed.: N. D., Anmol Publications, 1989

217 Encyclopedia of Environmental Science: Lapedes, Daniel N. USA Mcgraw Hill Book Co. 1974

218 Encyclopedia of Environmental Science And Engineering Vol. 1-2: Pfaffiin J. R.: N. Y., Gordon And Beach Science Pub. 1976

219 Encyclopedia of Geochemistry And Environmental Sciences: Fairbrdige, Rhodes W. Ed.: N. Y.,

Van Nostrand, 1972

220 Encyclopedic Dictionary of Environment Vol. 1: Chhatwal G. R. Ed.: N. D. Anmol Publication 1988

221 Environmental Encyclopedia: William P. Cunningham Ed.: Bombay, Jaico Pub. House, 1999

222 Mcgraw-hill Enc. of Environmental Science & Engineering Edn. 3: Parker, Sybil P. N.Y., Mcgraw-hill, 1993

Ethics

223 Encyclopedia of Bioethics Vol 1–4: Reich, Warren T.: UK, Free Press, 1978

224 Encyclopedia of Etjocs: Terlel, Susan N.: N. Y., Facts On File Inc., 2000

225 Encyclopedia of Morals: Jerm, Vergilius: USA, Philosophical Library, 1956

226 International Enc. of Ethics.: Roth, John K.: Ind, S.Chand & Co. 2000

Fine Art

227 Illustrated Enc. of Arts & Industry of All Nation Vol. 1-2: Knight, Charles Ed.: Aryan Books, 1993

228 Dance Enc.: Chujoy, Anatde: N.Y., A. S. Barnes And Company, 1949

229 Encyclopedia of Aesthetics Vol. 1-4: Kelly, Michel Ed.: N.Y., Oxford, 1998

230 International Cyclopedia of Music & Musicians Edn. 10: Thompson, Oscar Ed.: N. Y., Dodd Mead & Co., 1975

231 Larousse Enc. of Music: Hindley, Geoffrey Ed.: London, Hamlyn 1997

232 Larousse Enc. of Renaissance And Baroque Art: N. Y., Prometheus Press, 1964

233 Music: Illustrated Enc.: Ardley, Neil: London, Hamlyn, 1990

234 Encyclopaedia of Art, Archaeology And Literature In Central India Vol. 1–3: Sharma, R. K.: Ind, Aryan Books International, 1998

235 Ward Lock's New World Enc. Vol-1–3: UK, Ward Lock Ltd., 1973

236 Encyclopaedia of Art Part 1–5 Mall: Ind, Vikas Publishing House, 1971

237 Encyclopaedic Dictionary of Art,Literature And Science Vol 1–2: Brande, W. T.; Ind, Deep & Deep Pub. 1989

238 Encyclopedia of Australian Art: Hutchinson Group (Australia) Pvt. Ltd. 1977

239 Encyclopedia of Visual Art-1–10: Gowing, Lawrence USA Enc. Britannica Inc., 1994

240 Larousse Enc. of Modern Art: Form 1800 To The Present: Kariysse: UK, Paul Hamlyn, 1961

241 Macmillan Enc. of Art: London, Macmillan, 1980

242 Oxford Companion to Art: Osborne, Harold Ed.: London, Oxford Uni. Press, 1978

243 Phaidon Enc. of Art And Artists: Oxford Phaidon Press Ltd., 1978

244 Thames And Hudson Ency. of The Arts Read: Herbert Ed. London Thames And Hudson 1966

Architecture

245 Elements of Style: Practical Enc. of Interior Architectural Details form 1485 to the Present: Calloway, Stephen, 1997

246 Enc. of Early Medieval Hindu Iconography Vol. 1-4: Delhi, Sharda Publishing House

247 Encyclopaedia of Indian Temple Architecture: Vol 1–6: Meister, Michael W.: Delhi, American Institute of Indian Studies, 1988–98

248 Encyclopaedia of World Architecture: Fergusson, James: Ind, Aryan Books International 1998

249 Encyclopedia of Hindu Architecture Vol. 1–2: Acharya, Prasanna Kumar: Ind, Cosmo Publications, 1994 Publications, 1994

250 Macmillan Enc. of Architects Vol. 1-4: Plaezk, Adolf K. Ed.: N. Y., The Free Press

Geography

251 Encyclopaedic World Geography: Vol. 1–2: Bloomfield, E.: Ind, Akash Deep Publishing House. 1989

252 Encyclopedia of A World And Its People Vol.1–27: Aus, Bay Books Pvt Ltd., 1978

253 Encyclopedia of Discovry And Exploration-1–18: Barker, Felix: UK, Aldus Books., 1971

254 Encyclopedia of Great Events, Places & Personalities Vol. 1-3: Woodward, B. B.: Ind, Caxton 1993

255 Encyclopedia of Historic Places Vol. 1–3: Canby, Courtland T: UK, Mansell Pub. 1984

256 Encyclopedia of World Geography: B'bay Rajendra: Pub. House Pvt Ltd. 1993

257 Encyclopedia World Atlas: Oxford University Press

258 Illustrated Encyclopaedia of Historic Places: Schellinger, Paul E.: Ind, Aryan Books International, 1997

259 Instant Enc. of Geography Vol. 1- 25 Sinha, S. P. Ind Mittal Publications., 1993

260 International Geographic Enc. And Atlas.: USA, Macmillan & Co. Ltd. 1979

261 Lands And People,Vol-1–6: Grolier USA Grolier Inc., 1997

262 Larousse Enc. of World Geography: Deftontaines Pierret, USA: Odyssey Press. 1965

263 Penguin Enc. of Places: Moore, W. G.: UK, Penguin, 1971

264 World Geographical Enc.: Vol. 15: Parker, Sybil P. Oth, Mcgraw Hill International., 1995

Geology

265 Cambridge Enc. of Earth Sciences: Smith, D G Ed. UK, Camup, 1981

266 Colour Encyclopedia of Gemstones: Aren Joel E. UK, Van Nostrand Reinhold Company. 1977

267 Enc. of Geochemistry & Environmental Sciences: Fairbridge, R. W.: USA Van Nostrand, 1972

268 Ency. of Minerals: Roberts Rapp Weber: N. Y., Van Nostrand Reinhold Company, 1974

269 Encyclopedia of Atmospheric Sciences & Astrogeoglogy: Fairbridge R. W. Ed. USA, REINBC 1967

270 Encyclopedia of Geomorphology: Fairbridge, Rhodes W. Ed.: U.S.A. REINBC, 1968

271 Encyclopedia of Minerals And Gemstones. O'donghue, Michale: UK, Orbis Pub. Ltd., 1976

272 Encyclopedia of World Regional Geology Pt. I: Fairbridge R. W.: Ed.: UK., Dohros 1975

273 Hutchinson Enc. of The Earth: Smith, Peter J. 1987

274 Illustrated Enc. of The Earth's Resouces. Bisacre, Michael: UK, Marshall Cavendish. 1984

275 Mcgraw-hill Enc. of The Geological Sciences: Lapedes, Daniel: USA, Mcgraw Hill Book Co. 1978

276 Mind Alive Enc.: The Earth: Brone, Thomas: UK Marshall Cavendish., 1977

277 New Larousse Enc. of The Earth: Bertin, Leon: USA, Hamlyn Pub. 1961

278 Sachitra Vishvakosh: Pruthvi, Akash Khanij. Balkrushna: Ind, Rajpal And Sons., 1991

279 Sciences of The Earth: Enc. of Events, People And Phenomana Good Gregory, 1998

280 Water Encyclopedia: Compendium of Useful Information On Water Resources: Todd D. K. Ed.: USA, Watinf, 1970

Government/Politics

281 Blackwell Enc. of Political Institutions: Bogdanor, Vernon UK Basil Blackwell, 1987

282 Blackwell Enc. of Political Thought: Miller, David Ed.: Blackwell Reference, 1987

283 Encyclopaedia of Indian Government And Politics Vol-110: Nair, Jeevan: Ind, Pointer Publishers, 2000

284 Encyclopedia of Contemporary International Affairs: Gupta, M. G.: Ind, Y. K., Publishers, 1987

285 Encyclopedia of Elections: Shivlal, 1975

286 Encyclopedia of Indian Parliament Vol. 1-10: Hans Raj: N. D., Anmol Publications Ltd., 1996

287 Encyclopedia of Military Histroy From 3500b.c. To The Present: Dupuy, R. Ernest: UK, Macdonald Co., 1970

288 Encyclopedia of Parliament: Wilding, Norman: London, Cassell And Company Ltd., 1958

289 Encyclopedia of Political Parties Vol. 1–97: Ralhan, O. P.: Ind, Anmol Publications., 1996–2001

290 Encyclopedia of SAARC Nations Vol. 1-7: Grover, Verinder: Deep & Deep Publications.

291 Encyclopedia of Sociology of Politics Vol. 1-3: Motwani, K & Saksena, R. D.: N. D., Cosmo Publications, 2000

292 Encyclopedia of The Third World Vol.1-2: Kurian, George Thomas: UK Mansell Publications, 1979

293 International Enc. of Govt. And Politics-1–2: Magill, Frank N.: Ind, S.chand & Co., 2000

294 Marxism,Communism And Western Society:A Comparative Enc. Vol 1–8: Kerning, C. D.: USA, Harder & Harder., 1973

295 Warfare In The Classical World: Illustrated Enc. of Weapons, Warriors & Warfare In An Ancient Civilisations of Greece & Rome: Warry, John: Gibson, 1995

296 World Enc. of Political Systems Vol.12: Delury, George E.: Oth, Harlow Longman, 1983

297 World Mark Enc. of The States Edn. 2:USA, World Mark Press. 1981

History

298 Kingfisher History Enc., 1999

299 Encyclopaedia of Indian Nationalism Vol-1–14: Choudhary, Sukhbir: Ind, Anmol Publications, 1994

300 Encyclopaedic History of The World's Progress: Beale, Charles: Ind, Cosmo Publications, 1989

301 Encyclopedia Mundarica Vol. 1–26: Hoffmann, John: Ind, Gian Publishing House. 1990

302 Encyclopedia of Asian History: Embree, Ainslie T.: Ind, Centre For Social Studies, 1988

303 Encyclopedia of Ephemera: Guide To The Fragmentary Documents of Everyday Life For The Collector, Curator And Historian: Rickards, Maurice Ed., 2000

304 Teach Yourself Enc. of Dates And Events: Pascoe, L. C.: UK, English University Press. 1968

305 Encyclopaedia Asiatica: Commercial, Industrial & Scientitic..... Vol. 1–9 Edn. 3 Balfour, Edward G. Ind Cosmo Publications (F. P. 1858) 1976

Africa

306 African Enc.: Oxford, Oxford University Press. 1974

307 Africana: Enc. of The African And American Experience And Appiah, Kwame Anthony , 1999

308 Encyclopaedia of Southern Africa: Rosenthal, Eric: UK, Frederick Warne & Co. 1961

America

309 Encyclopedia of Americal Revolution: Boatner, Mark M, 1994

310 Encyclopedia of American Facts And Dates: Edn. 10 Carruth, Gorton Ed. N. Y. Thomas Y. Crowell Co. 1997

311 Encyclopedia of American History Updated & Revised: Morris, Richard B. Ed., Delhi University

Book Stall

312 Encyclopedia of New York City: Jackson, Kenneth Ed.: N. Y., Historical Society 1995

313 Renaissance: Illustrated Enc. Raohum, Ilam UK Octopus Books., 1979

Australia

314 Australian Enc. Vol. 1-10: Sydney, Angus & Robertson 1958

China

315 Cambridge Enc. of China: Hook, Brian UK, Cambridge University Press 1991

316 Encyclopedia of China Today: UK, Macmillan Press. 1979

Indian

317 Encyclopeadia of Indian Events And Dates: Bhattacherje, S. B. Ind Sterling Publishers 1986

318 Encyclopedia of Nationalism: Snyder, Louis L.: N. Y.: Paragon House, 1990

319 Mizoram Encyclopaedia Vol. 1–3: Chatterjee, Suhas: Ind, Jaico Publishing House. 1990

320 Indian Chronology (Solar, Lunar And Planetary B.c. To A.d. 2000): Pillai, Swamikannu Ind Asian Educational Service. (F. P. 1911) Reprint 1982

321 Cambridge Enc. of India, Pakistan, Bangladesh, Srilanka: Robinson, Francis Ed.: USA, Cambridge University Press, 1989

322 Congress Enc. Dutt K. Iswara: N. D., Pub. By Author 1880–1941

323 Encyclopadia of India's Struggle For Freedom: Sharma, Jagdish Saran: Ind, S.chand & Co. 1971

324 Encyclopaedia Indica: India Pakistan Bangladesh Vol. 1-70: Shashi, S. S.: Ind, Anmol Publications. 1999

325 Encyclopaedia of Himalayas Vol. 1–4: Sharma, Kadambari: Delhi, Anmol Publications., 1999

326 Encyclopaedia of India: Vol.1–31: Chopra, Prabhu: Ind, Rima Pulbishing House. 1992

327 Encyclopaedia of Indian History Vol. 1–4: Chander, Prakash: India, A.p.h. Publishing House. 1999

328 Encyclopaedia of Indian National Congress Vol. 1–28: Zaidi, A. M. Ind S.chand & Co. 1977

329 Encyclopedia Indica: Sharma, J. S.: N. D., S. Chand & Co. 1975

330 Encyclopedia of India: Ind, Oriental Press. 1992 (First Published1907)

331 Encyclopedia of India And of Eastern & Southern Asia Vol. 1-3 Edn. 3: Balfour, Edward Ed.: Graz-austrial Akademische Druck, 1968

332 India: An Enc. Survey: Chopra, P. N.: Ind, S.chand & Co. 1984

333 India Since Independence: Vol. 1-2: 1947-1977. Kaul, Vimla A: Ind, Sagar Publications 1978

334 National Congress Vol.11, 1936-1938 Zaidi, A. M.: Ind, S.chand & Co. 1980

335 Reference Enc. India 2001 Vol. 1-2: Myer, Hanna: Banglore, Indmark Publishing 2000

Japan

336 Cambridge Enc. of Japan: Bowring, Richard Ed.: N. Y. Cambridge Uni. Prss 2000

Russia

337 Blackwell Enc. of The Russian Revolution: Shukman, Harold: UK, Basil Blackwell. 1988

338 Mcgraw-hill Enc. of Russia And The Soviet-union. Florinsky, Michael J.: USA, Mcgraw Hill Book Co. 1961

Scotland

339 Collins Enc. of Scotland Rev. Edn. Keay, John And Julia London, Harper-collins, 2000World

340 Chronicle of The 20th Century: Ind, Chronicle Publishing House 1988

341 Concise Enc. of World History: Munby, Lionel USA Berkley, 1980

342 Encyclopdeia of World War 2: Keegan, John: USA, Hamlyn Pub. 1977

343 Encyclopedia of The 20th Century: Drexel, John Ind Jaico Publishing House., 1994

344 Encyclopedia of World History: Langer William L.: U. S. A., Riberside Press 1940

345 Holocaust Encyclopedia: Laqueur Walter

346 Illustrated Enc. of World History: Baker, W. J. UK, Longman Group Ltd., 1989

347 International Encylopedia of Facts Vol. 1-2: Danbar, F. L. Comp. Wheeler, Harold Ed. N. D., Castle Books P. Ltd., 1992

348 Longman Illustrated Companion World History: Uden, Grant: UK, Longman. 1976

349 Longman Illustrated Enc. of World History: London, Peerage Books, 1990

350 MindAliveEnc.ofWorldHistory:UK,MarshallCavendish.1974

351 New Enc. of The World: Kerrod Robin, 1976

352 New Illustrated Encyclopedia of World History: Langer, William L.: USA, Harry N. Abrams., 1975

353 Oxford Dictionary of The World:. Munro, David UK, Oxford Uni.press, 1998

354 Oxford Illustrated Enc.: World History From Earliest: Judge, Harry: UK, Oxford University Press. 1988

History and Culture

355 Encyclopaedia of Indian Culture Vol 1-3: Saletore, R. N. Ind, Sterling Pub. 1981/85

356 Encyclopedia of Ancient Indian Culture: Delhi, Manohar Publishing & Distributors, 1998

357 Encyclopedia of Asian Civilizations Vol-1–10: Fredric, Louis: UK, Jean Michael Place 1984

358 Geographical Enc. of Ancient & Medieval India: Bajpai K. D.: Varansi, Indic Academy 1967

359 Illustrated Enc. of Medieval Civilization.: UK. Octopus Books Limited 1980

360 Illustrated Enc. of Peoples And Cultures of The World: Brown, Robert, Ind Aryan Books International 1994

361 Larousse Enc. of Ancient And Medieval History: Dunan, Marcel: UK, Paul Hamilton. 1963

362 Larousse Enc. of History: 1500-1945: Dunan, Marcel: UK, Chancellor Press. 1997

363 Larousse Enc. of Modern History From 1500 To The Present: Dunan, Marcel UK Paul Hamilton, 1964

364 Larousse Enc. of Prehistoric & Ancient Art: Huyghe, Rene: London, Hamlyn, 1960

365 Mind Alive Enc.: Early Civilization. Mind UK Marshall Cavendish. 1977

Home Science

366 Better Living Enc. Vol. 1-6: N. Y., Home Library Press, 1966

367 Complete Handyman Do It Your Self Encyclopedia Vol. 1–21: USA, H.s. Stuttman Co. Inc., 1975

368 Design Enc.: Byars, Mel N. Y. Laurence King 1990

369 Disney Enc. of Baby And Child Care Vol. 1–11: Palfrey, Judith ~~ Author. 1995

370 Domestic Dictionary (Enc. For The House): London Eassell Petter Galpin & Co.

371 Ency. of Cooking: N. Y., Exeter Books 1964

372 Encyclopaedia of Child Care, Welfare And Guidance Vol. 1–2: Wadhwa, Vijay Ind Sarup & Sons., 1999

373 Encyclopedia of Crafts:Vol. 1-3: Torbet, Laura: N. Y., Charles Scribners's Sons., 1980

374 Encyclopedia of Dressmaking: London Marshall Cavendish Books Ltd. 1775

375 Encyclopedia of Flower Arranging: Skargon, Yvonne UK Faber And Faber, 1967

376 Encyclopedia of Food, Agriculture & Nutrition: Lapedes, Daniel N. USA Mcgraw Hill Book Co., 1977

377 Encyclopedia of Home Sewing:Deutch, Yvonne UK Marshall Cavendish., 1977

378 Encyclopedia of Knitting And Crochet: UK, Marshall Cavendish. 1984

379 Encyclopedia of Ornament: Racinet, A.: London, Studio Editors, 1990

380 Encyclopedia of Textiles Edn. 2: American Fabrics Magazine: N. J., Prentice-hall Inc., 1972

381 Historical Enc. of Costume: Racinet, Albert: England, Studio Editions Ltd, 1988

382 Home Handyman Enc. King, Harold: UK, Octopus Books., 1974

383 How Things Work: Universal Enc. of Machines Granada

384 How-to-do-it Ency. Vol. 1-20: Danbory Press

385 Illustrated Enc. of Costumes & Fashion: Cassin-scott, Jack London, Studio Vista, 2000

386 Illustrated Practical Home Enc. 1001 Step: Malone, Margaret: London, Lorenz Books, 2000

387 Macdonald Enc. of Flowers For Balcony And.....: Mondadori, Arnold: London, Macdonald, 1980

388 Man-made Textile Enc.: Press J. J. Ed.: London, Textile Book Publisher, 1959

389 Modern Enc. of Baby And Child Care Vol. 1-10: Miller, B. F.: USA, Golden Press, 1966

390 Mother's Enc. For Care And Raising Children: N. Y., Books Enterprises Inc., 1958

391 Pictorial Enc. of Fashion: Herbenova, Olga: UK, Paul Hamlyn., 1970

392 Popular Mechanics Do It Yourself Enc. Vol.1–16: USA, Hearst Corporation., 1968

393 Popular Science: Homeowener's Enc. Vol-1–5: Oth, Fuller & Dees, 1974

394 Simply Beautiful: Beauty Enc.: Soni, Rima: Mumbai, BPG Pvt. Ltd., 2000

Horticulture

395 A. Z. Enc. of Garden Plants: Brickell Christopher Ed.: London, Dorling Kindersley 1996

396 Encyclopedia of Gandering: Taylor Norman Ed.: Boston, Houghton Mifflin Comp. 1961

397 Encyclopedia of Garden Plants And Flowers: London, The Readers Digest Association Ltd. 1975

398 Encyclopedia of Garden Work & Terms: Hellyer S. V.: Collingridge, 1963

399 Encyclopedia of Practical Gardening: Brooks, Andrey: UK, Royal Horticultural Society., 1980

400 Gardener's Enc. of Plants And Flowers: Brickell, Christopher: N. Y., Dorling Kindersley 1994

401 Gardening Enc.: UK, Windward 1982

402 Readers Digest Enc. of Garden Plants And Flowers: USA Reader's Digest Association., 1971

403 Sanders' Enc. of Gardening Edn. 22: Saunders UK Collingridge Books, (First Published 1895) 1972

404 Simon & Schuster Step By Step Enc. of Practical Gardening Titchrnarsh, Alan: UK, Royal Horticultural Society. 1981

405 Standard Enc. of Horticulture Vol. 1-3: Bailey L. H.: N. Y., Macmillan Company

406 Time Life Enc. of Gardening Annuals: Crockett, J. U. Oth Time Life Books. 1971

407 Time Life Enc. of Gardening Bulbs: Crockett, J. U.: Oth, Time Life Books. 1971

408 Time Life Enc. of Gardening Evergreens: Crockett, J. U.: Oth, Time Life Books. 1971

409 Time Life Enc. of Gardening Flowering House Plants: Crockett, J. U.: Oth, Time Life Books., 1971

410 Time Life Enc. of Gardening Flowering Shrubs: Crockett, J. U.: Oth, Time Life Books., 1971

411 Time Life Enc. of Gardening Landscape Gardening: Crockett, J. U.: Oth, Time Life Books. 1971

412 Time Life Enc. of Gardening Lawns And Ground Covers: Crockett, J. U.: Oth, Time Life Books., 1971

413 Time Life Enc. of Gardening Perennials: Crockett, J. U.: Oth, Time Life Books., 1971

414 Time Life Enc. of Gardening Roses: Crockett, J. U.: Oth, Time Life Books., 1971

415 Time Life Enc. of Gardening Tree: Crockett, J. U.: Oth, Time Life Books., 1971

416 Time Life Enc. of Gardening Vegetables And Fruits: Crockett, J. U. Oth Time Life Books., 1971

417 Tropical Look: Enc. of Landscape Plants: Riffle, Robert Lee: London, Thames & Hudson, 2000

418 Wyman's Gardening Enc.: Wyman, Donald M.: USA, Macmillan & Co. Ltd., 1971

Human Rights

419 Encyclopaedia of Human Rights And Woman's Development Vol-1–2: Kaushik, Vijay: Ind,

Sarup & Sons. 1996

420 Encyclopaedia of Human Rights Vol. 1–20: Sharma, S. R.: Ind, Rima Pulbishing House., 1996

421 Encyclopedia of Human Rights Edn. 2: Lawson, Edward

Information Technology

422 Concise Ency. of Information Technolgoy: Stokes Adrian V.: Gower 1982

423 International Encyclopaedia of Information Technology And Library Science Kumar T.: Ind, Castle Books Private Limited 1992

424 It Encyclopedia Com.: Fundamentals of Information & Technology Vol. 1-10 Diwan, Parag And Others Ed.: N. D., Pentagon Press 2000 Vol. 1: Fundaments of Information Technology Vol. 2: Information System Management Vol. 3: Software Engineering Vol. 4: Computer Networks & E-commerce Vol. 5: Multimedia System Vol. 6: Graphical User Interface Vol. 7: Enterprice Resource Planning Vol. 8: E-commerce Vol. 9: Information Technology of Gws Vol. 10: Directory of It Terms

Language

425 Cambridge Enc. of The English Language: Crystal, David: N. Y., Cambridge Uni. Press, 2000

426 Encyclopaedia of Linguistics, Information And Control: Meetham, A. R.: Author, 1979

427 Encyclopedia of Language: Collinge N. E. Ed., London, Routledge, 1985

428 International Enc. of Linguistics Vol. 1-4: Bright, William Ed.: N. Y., Oxford Uni. Press, 1992

429 Speak Norfolk Today: Enc. of The Norfolk Island Language: Norfolk Island, Himi Publishing Company, 1999

Law

430 Ency. of International Law Vol. 1-8: Lall Vinod K. Ed.: N. D., Anmol Publication 1997

431 Oxford Companion to Law: Walker, David M.: N. Y., Clarendon Press Oxford 1980

Library and Information Science

432 Ala World Enc. of Library And Information Services. Edn. 2: USA American Library

Association., 1986

433 Ency. of Library and Information Science Vol. 1-5: Goswami, I.M.: N. D., Commonwealth Publisher, 1997

434 Encyclopaedia of Information And Library Science Vol-1–10: Corea, Ishvari: Delhi, Akash Deep Publishing House, 1993

435 Encyclopaedia of Librarianship Edn. 3: UK, Bowes & Bowes, 1966

436 Encyclopaedic Dictionary of Library And Information Science Vol. 1-4: Parmar, P. P.: Ind, Anmol Publications. 1989

437 Encyclopedia of Information Systems and Serivcs: Edn. 4: Kruzas, Anthony T and Schmittroth John Eds. Michigan, Gale Research Co. 1981

438 Encyclopedia of Library And Information Science Vol 1-67: Kent, Allen & Lancour, Harold Eds.: N.Y., Marcel Dekker, 1968–2000

439 International Enc. of Library Development Vol-1–5: Khan, M. A.: Ind, Cosmo Publications, 1998

440 School Librian's Enc. Dictionary: Marshall, Faye Dix: USA, Parker Pub. Company. 1979

441 World Enc. of Library And Information Science Education Vol. 1-3: Kawatra Panjit Singh: N. D., Crest Publishing House, 1994

Literature

442 Abhidhana Chintamani (Enc. of Tamil Literature) Edn. 2: Mudaliar, A. Singarvelu: N. D. Asian Educational Services, 1983

443 Cassel's Enc. of World Literature-vol. 1–3 Edn. 2: Steinberg, S. H.: UK, Cassel & Co. Ltd. 1973

444 Chambers Enc. of English Literature Vol. 1-3 Edn. 3: Patrick, David London, W. & R. Chambers Ltd., 1906

445 Concise Enc. of English: Ind, Award Publishing House, 1981

446 Concise Enc. of Modern World Literature: Grigson: London, Hutchinson, 1963

447 Ency. of Literature And Critics: Coyle, Martin Ed.: N. Y., Gale Research Inc. 1991

448 Encyclopaedia of Commonwealth Literature Vol. 1-2: Gowda, H. H.: Ind, Cosmo Publications 1998

449 Encyclopedia of English Literature Vol. 1-4: Partrick David: Jaipur, Printwell, 1994

450 Encyclopedia of Famous World Literature Vol-1–20: Garnett, Richard: Ind, Akash Deep Publishing House. 1988

451 Encyclopedia of Indian Literature: Garg, Gangaram: Delhi, Mittal Publications 1982

452 Encyclopedia of Indian Literature Vol. 1-6: Paramabhichandani: N. D., Sahitya Acadami 1987–94

453 Encyclopedia of Jewish Humor: USA, Jonathan David Publications 1978

454 Encyclopedia of Literary Characters: Magill Frank N.: N. Y., Harper & Row Publishwes 1963

455 Encyclopedia of Opera: Orrey, Leslie: UK, Pitman Medical, 1976

456 Encyclopedia of Science Fiction: Hold Stock Robert, London Octopus Books Ltd., 1978

457 Encyclopedia of Science Fiction Illustrated: Nichollas, Peter: U.K., Grandreams Limited, 1981

458 Encyclopedia of Shakespeare: Campbell, Oscar James: USA, Thomas Y. Crowell Co., 1966

459 Encyclopedia of The Essay: Chevalier Ed.: Tracy, 1998

460 Encyclopedia of World Drama Vol. 1–4: USA, Mcgraw Hill Book Co, 1972

461 Encylopedia of Indian Literature: Garg, Ganga Ram: Ind, Mittal Publications, 1982

462 International Dictionary of Thoughts:An Enc. of Quotations: Bradley, John P.: USA, J.g.ferguson Publishing Co., 1969

463 International Enc. of Indian Literature Vol. 1-9: Garg Gangaram: N. D., Mittal Publications, 1995

464 Longman Companion To English Literature: Ortnick, Jane: UK, Longman Group Ltd., 1980

465 Modern World Drama An Enc: Myron, Matlaw: London, Seeker & Warburg, 1972

466 Oxford Companion To American Literature Edn. 5 Hart, James D: UK, Oxford Uni.press, 1983

467 Oxford Companion To Canadian History And Literature: Story, Norah: UK, Oxford Uni.press 1967

468 Oxford Companion To English Literature: Drabble, Margaret: UK, Oxford Uni.press, 1985

469 Oxford Companion To French Literature: Harvey, Paul: Oxford, Clarcndon Press, 1959

470 Oxford Companion To German Literature: Henry: UK, Clarendon Press, 1976

471 Oxford Companion To The Theatre Edn. 3: Hartnoll, Phyllis Ed.: London, Oxford Uni Press, 1978

472 Oxford Dictionary of Quotations. Edn. 3: UK, Oxford Uni. press, 1983

473 Princeton Enc. of Poetry And Poetics: Preminger, Alex: UK, Macmillan Reference Books, 1965

474 Shakespeare Enc.: Quina, Edward: UK, Methuen & Co. Ltd., 1966

475 Spearker's Enc. of Stories Quotations And Anecdotes: Braude, Jacob: N. Y., Prentice-hall Inc. 1955

476 Theatre And Stage: An Encyclopaedic Guide To The Performance of All Amateur Dramatic, Operatic And Theartrical Work Vol. 1-2: Downs, Harold Ed.: London New Era Pub. Co. Ltd.

477 World's Wit And Humor: Enc. of The Classic Wit And Humor: Harris, Joel Chandler: Oth, Miniprint. 1973

Management

478 Business Executive's Encyclopedia Vol. 1–10: USA, Prentice-hall Inc., 1959

479 Enc. of Management: Heyel, Carl: N. Y., Van Nostrand

480 Encyclopaedia of Cooperative Management Vol. 1–5: Bhatia, B. S.: Ind, Deep & Deep Publications 1994

481 Encyclopaedia of Disaster Management: Vol. 1–10: Sinha, P. C.: Ind, Anmol Publications, 1998

482 Encyclopaedia of Management Vol.1–7: Taffinder, Paul: Ind, Crest Associates, 1999

483 Encyclopaedia of Personnel Management: Torrington, Derck 1974

484 Encyclopaedic Dictionary of Project Management: Kumar, Vinod: Ind, Anmol Publications, 1998

485 Encyclopedia of Management Development Methods: Huczynski, Andrej: England, Gower Pub. Co. Ltd., 1983

486 Encyclopedia of Managment Edn. 2: Heyel, Carl N. Y., Van Nostrand Reinhold, 1973

487 Encyclopedia of Professional Management 1-2 Mogan, W. Hodson And Carson, Beatrice Ed.: Danbury, Grolier International, 1978

488 Encylopaedic Dictionarty of Managment Vol. 1-10: Ghosh P. K. Ed.: N. D., Anmol Publications 1988

489 Management In Eighty Days Vol. 1–10: Diwan, Parag: Ind, Deep & Deep Publications, 1997

Marketing

490 Encyclopaedia of Agricultural Marketing Vol. 1–5: Prasad, Jagdish: Ind, Mittal Publications, 1999/2000

491 Encyclopaedia of Marketing Research Vol. 1–3: Ranjan, Rajanee: Ind, Anmol Publications. 1998

492 Marketing Enc.: Issue & Trends Shaping The Future: Heilrunn, Jeffrey Ed. Lincolwood, Nic Business Books, 1995

Mass Media and Communication

493 Encyclopaedia of Advanced Journalism Vol-1: Edn. 3 D'souza, Y.K.: Ind, Anmol Publications. 2000

494 Encyclopaedia of Communication Media Vol. 1–4: D'souza, Y. K. Ind Anmol Publications. 2000

495 Encyclopaedia of Mass Communication Vol-1–3: Yadav, K. P.: Ind, Sarup & Sons., 1998

496 Encyclopaedia of Mass Media And Communication Vol.1–4: Kumar Arvind: Ind, Anmol Publications, 1998

497 Encyclopaedic Dictionary of Journalism And Mass Communication Vol 1–3: Ravindran, R. K.: Ind, Dominant Publication 1999

498 Encyclopedia of Mass Communication: Mass Communication: Today & Tomorrow Vol. 2: Yadav K. P.: N. D., Institute For Environmental Development Studies, 1998

499 Encyclopedia of Mass Communication: Media & Cultural Heritage Vol. 3: Yadav K. P.: N. D. Institute For Environmental Development Studies 1998

500 Encyclopedia of Mass Communication: Media Towards 21st Century Vol. 1: Yadav K. P.: N. D., Sarup & Sons, 1998

501 Encyclopedia of Mass Media & Social Development Vol. 1-2: Yadav, K. P.: N. D., Sarup & Sons, 2000

502 Gatf Enc. of Graphic Communication: Ramano, Richard M.: New Jersey, Prentice-hall, 2000

503 International Encyclopedia of Communications Vol. 1–4: Barnouw, Erik: UK, Oxford Uni.press, 1990

504 On The Air: Enc. of Old-time Radio: Dunning, John: 1998

505 Television And Radar Enc.: Maclanachan W.: London, George Newnas Ltd., 1955

506 World Press Enc. Vol. 1-2: Kurian George Thames: N. Y., Facts On File Inc., 1982

Medicine

507 Ayurveda Enc.: Tirth Swami, Sadashiv Khalsa, Amrutkaur Ed.: Delhi, Satguru Publication, 1998

508 British Enc. of Medical Practice Vol. 1-12: Rolleston, Humphry Ed.: Buttorworth & Co. Ltd., 1939

509 Ency. of Indian Medicine Vol. 1-3: Rao, S. K.: Ramchandra Ed.: Bombay, Popular Prakashan, 1987

510 Encyclopedia of Indian Medicine Vol. 1: Ramchandra Rao, S. K.: Ind, Popular Prakashan, 1985

511 Encyclopedia of Medical Self-help: Medicine For The Million: Rosenberg, M. A.: Oth, Omega Books. 1979

512 Encyclopedia of Medicinal Herbs.: Kadans, Joseph M.: UK Welling Borough Thorsons Pub. 1970

513 Encyclopedia of Meta Physical Medicine: Walker, Benjamin: UK, Routledge & Kegan Paul, 1979

514 Encyclopedia of Tibetan Medicine Vol. 1-5: Dash, Vaidya Bhagwan: Delhi, Indian Books Centre 1998

515 Encylopedia of Alternative Medicine And Self Help.: Hulke Malcolm: UK, Rider. 1978

516 Family Health Guide And Medical Encyclopedia: Maxwell James A.: Ed.: N. Y., Readers Digest Association Inc, 1970

517 New Home Medical Enc. Vol. 1-4: Andeernan S. C.: USA, Quadra 1973

Health

518 Enc. of Health Sciences: Palo Atlo: Medical Readings Inc., 1974

519 Ency. of Health Vol. 1-8: Macfadden Bernarr Ed.: N. Y., Macfadden Book Comp. Inc., 1937

520 Illustrated Medical And health Ency. Vol. 1-8: Fishein, Morris Ed.: N. Y., H. S. Stuttman Publisher, 1959

521 New Complets Medical & Health Enc. Vol 1. USA J.G.ferguson Publishing Co., 1977

522 Nutrition And Health Enc. Edn. 2: Russell, Percy UK, Van Nostrand Reinhold Company, 1989

523 Rodale's Enc. of Natural Home Remedies: Bricklin Markant: Ind, D.B.Taraporevala. 1986

Mythology

524 Encyclopaedia of Myth And Legend In Art, Religion, Culture Vol 1–7: Mackenzie, Donald A.: Ind, Caxton, 1992

525 Encyclopedia of Classical Mythology And Culture Vol. 1-3: Marindin, G. E And Smith, Willian Ed. Delhi Aryan Books International, 1996

526 Encyclopedia of Irish Folklore And Hu Spalding, Henry D.: USA, Jonathan David Publisher. 1978

527 Indian Mythology: Knappert, Jan: N. D., Jan Knappert 1991

528 Larousse World Mythology: Grimal Pierre: USA Hamlyn Publisher, 1977

529 Mythology: Illustrated Enc: Cavendish, Richard: USA, Rizzoli International Publisher inc., 1980

530 New Lorousse Enc. of Mythology: Graves, Robert: UK, Paul Hamlyn, 1970

531 Pears Enc. of Myths And Legends: Savill Sheila, London, Pelham Books, 1977

532 Encyclopedia of World Mythology: London, Octopus Books Ltd., 1975

Natural History

533 Ashish Enc. of Natural History Vol. 1–6: Duncan, P. Martin: Ind, Ashish Publication House 1990

534 Children's Animal World Enc.: In Colour USA, Hamlyn 1972

535 Concise Enc. of Nature Chinery: Michael: UK, Purnell & Sons, 1971

536 Ency. of Mamals Vol. 1-2: David, Macdonald,: London, George Allen & Unwin 1984

537 Encyclopaedia of Natural History-vol. 1–6: Duncan, P. Martin: Ind, Ashish Publication House 1990

538 Encyclopedia of Animal World Vol-1–21: Oth, Elsevier, 1972

539 Encyclopedia of Indian Natural History: Hawkins R. E. Ed.: Bombay, Natural History Society, 1986

540 Encyclopedia of Natural History: Pope Joyce: Octopus

541 Funk & Wagnall's Wildlife Ency. Vol. 1-4 USA, B. P. C. Publishing Ltd., 1970

542 Grzimek's Animal Life Enc. Vol.1–13: Grzimek, Bernhard: N. Y.,Van Nostrand Reinhold Company, 1975

543 Grzimek's Enc. of Ethology: Grzimek, Bernhard N.y., Van Nostrand Reinhold Company, 1977

544 Hamlyn Junior Enc. of Nature: Moore, Leonard: USA, Hamlyn Publisher, 1974

545 Illustrated Enc. of Animal Life Vol. 1-16: Drimmer Fredrick: London, Odhams Book Ltd.

546 Illustrated Enc. of The Butterfly World: Li, Imtiaz UK, Salamander Book, 1981

547 Illustrated Library of Nature Vol. 1-16: USA, H.S. Stuttman Co. Inc., 1971

548 International Wildlife Enc. Vol. 1-20: Burton M. Maurice Ed.: London, Newcaxton Lib. Service Ltd., 1969

549 Longman Illustrated Animal Enc.: Philip Whitfield: London, Longman, 1984

550 Mind Alive Enc. Animal Kingdom: Brone, Thomas: UK, Marshall Cavendish. 1977

551 Pictorial Enc. of The Animal Kingdom: Stanek, V. J.: USA, Hamlyn 1971

552 Way Things Work Book of Nature: Cuthbert, Brown John: UK, George Allen & Unwin, 1981

Bird

553 Encyclopedia of Brids Vol. 1-3: Perrins, Christopher: London, George Allen & Unwin, 1985

554 Illustrated Enc. of Birds: Headline, 1990

555 Macdonald Enc. of Birds of The World: Bologna Gianfranco: London, Macdonald, 1980

556 Pictorial Enc. of Birds: Campball, Bruce: UK, Paul Hamlyn, 1967

Non-Violence

557 International Enc. of Nonviolence: Vol-1–5: Sharma, S. R.: Ind, Cosmo Publication, 2000

Occultism

558 Encyclopedia of Mind, Magic & Mysteries: King Francis: X. London, D. K. Book, 1991

559 Encyclopedia of Mystical & Paranormal Experience: Bradley, Marion Zimmer: London, Grange Books, 1993

560 Encyclopedia of Occult Sciences.: USA, Tudor Publishing Co., 1968

561 Encyclopedia of Occult Spence: Lewis, London, Bracken Books, 1988

562 Encyclopedia of Superstitions: Radford, M. A.: N. Y., Philosophical Library, 1949

563 Encyclopedia of The Occult: A Guide To Every Aspects of Occult: Urnham, Adrian: UK, Rider, 1986

564 Encyclopedia of Tibetan Symbols And Motifs: Beer Robert, 1999

565 Encyclopedia of Withcraft And Demonology. Robbins Rossell Hopegalshi: UK, Peter Nevill Limited, 1964

Oceanography

566 Oxford Companion To Ships & The Sea: Kemp, Peter Ed.: London, Oxford Uni. Press, 1976

567 Encyclopedia of Marine Resources: Firth, F. F. Ed.: USA, Van Nostramd, 1969

568 Encyclopedia of Oceanography: Fairbridge R. W.: Ed. USA Van Nostrand 1966

Peace

569 International Enc. of Peace, Security, Social Justice & Human Rights Vol. 1–7: Sinha, P. C.:

Ind Anmol Publications. 1996

570 World Enc. of Peace. Vol. 1–3 Laszlo, Edrvin: USA, Pergamon Press, 1986

Philosophy

571 Companion Enc. of Asian Philosophy: Carr, Brian Edn.: London, Routledge, 2000

572 Concise Encyclopedia of Western Philosophy & Philosophers: Urmson, J. O. Ed.: UK, Hutchinson & Co., 1975

573 Concise Routledge Enc. of Philosophy: London Routledge 2000

574 Encyclopaedia of Indian Philosophies Vol 1–8: Potter, Karl H.: Ind, Motilal Banarasidass. 1981–99

575 Encyclopaedia of Philosophy And Psychology Vol. 1–5: Baldwin, James Mark Ed.: Ind Cosmo Publication, 1986

576 Encyclopaedia of Philosophy. Parkinson G.H.R. USA, Routledge Press., 1988

577 Encyclopedia of Philosophy Vol. 18: Edwards, Paul: Ind, Macmilan Company of India Ltd., 1967

578 Oxford Companion To Philosophy: Honderich, Ted. Ed.: N. Y., Oxford Uni. Press, 2000

Photography

579 Encyclopedia of Practical Photography Vol. 1-14: Eastman Kodack Company Ed.: N. Y., American Photographic Book Pub. Comp. 1979

580 Focal Enc. of Photography Vol. 1-2: London, Focal Press, 1978

Physics

581 Encyclopedia of Cathode-ray Oscillscopes Rider John: N. Y., Rider Publishers, 1955

582 Encyclopedia of Modern Physics Meyers, Robert A Ed. N. Y. Academic Press, 1990

583 Encyclopedia of Physics: Lerner, Rita G.: Ed. Addison - Wesley

584 Encyclopedia of Physics Besancon R. M. Ed. USA, REINBC, 1966

585 Encyclopedia of Physics Edn. 2: Lerner R. G. Ed.: USA, VCH, 191

586 Encyclopedia of Physics Vol. 1-20: Flugge S.: Berlin, Springer Verlag 1956-1960

587 Encyclopedia of X-rays & Gama Rays: Clark G. L. Ed.: USA, Reinbc 1963

588 Encyclopedic Dictionary of Physics Vol. 1-7: Thewlis, J. Ed.: N. Y., Pergamon Press, 1962

589 Gas Enc. Liquide L Netherlands, Elsevier, 1976

590 Mcgraw-hill Enc. of Physics Edn. 2: Parker, Sybil P. Ed.: N. Y.: Mcgraw-hill 1993

Plastics

591 Encyclopedia of Basic Materials for Plastics Simonds H. R.: N. Y., Reinhold Publishig Corporation, 1967

592 Encyclopedia of Plastics Equipment: Simonds Herbert R., Ed.: London, N. Y. Reinhold Pub. Corporation 1964

593 Encyclopedia of Pvc Vol. 1-3: Nass, Leonard I.,: New York, Marcel Dekker, 1976

594 Modern Plastics Enc. Handbook: N. Y. Mcgraw-hill, 1990

Psychology

595 Encyclopaedia of Associations Vol. 1: Akey, Denise Ed.: Michigan, Gale Research Corp. 1981

596 Encyclopedia of Ignorance Duncan, R. Ed.: Pergamon Press

597 Encyclopedia of Mental Health Vol. 1-6 Deutsch Albert, N. Y., Division of Franklin Watts Inc., 1963

598 Encyclopedia of Psychoanalysis: Eidelberg, Ludwig Edn.: New York, Free Press, 1968

599 Encyclopedia of Psycholgy: Harriman Philip Law. Ed.: N. Y., Philosopical Library, 1946

600 Encyclopedia of Psychology Vol. 1-3: Eysenek H. J., Ed.: London, Searel Press, 1972

601 Encyclopedia of Psychology Vol. 1–4 Edn. 2: Corsini, Raymond J.: USA, Wiley Interscience Publication, 1994

602 Encyclopedia of Sex Psychology Vol. 1-6: Ellis, Havelock: Ind, Caxton 1988

603 Encyclopedic Dictionary of Psychology. Harre, Rom: USA, Basic Books, 1983

604 Encylclopedia of Epilepsy: Chadwick David Ed.: Maghull, Merseyside: Roby Education, 1997

605 International Encyclopedia of Psychiatry, Psychology, Psychoanalysis & Neurology Vol 1–12: Wolman, Benjamin Bed: UK, Van Nostrand Reinhold Company, 1977

606 Mind Alive Enc.: Mind & Body. UK, Marshall Cavendish, 1977

607 Zolar's Enc. And Dictionary of Dreams London, Frederick Muller Ltd., 1964

Religion

608 Eastern Definitions: Short Enc. of Religion of The Orient...: Rice, Edward: USA, Doubleday & Company, 1980

609 Encyclopaedia of Religions: Canney, Maurice A Ind, Nag Publishers 1976

610 Encyclopaedia of Religious Rites And Ceremonies of All Nations: Picart, Bernard Ind, Caxton 1992

611 Encyclopaedia of Sociology of Religion Vol. 1-3: Nayar, M. G.: Ind, Cosmo Publication 2000

612 Encyclopedia of Gods: London, Kyle Cathie Ltd., 1992

613 Encyclopedia of Religion Vol. 1–16: Eliade, Miracea Ed.: USA, Macmillan & Co. Ltd. 1987

614 Encyclopedia of Religion: Ferm, Vergilius Ed.: N. Y., Philosophical Library, 1945

615 Encyclopedia of Religion And Ethics Vol. 1-13 Hastings, James N. Y. Charles Scribner's Sons 1955

616 Encyclopedia of Religion And Society: Swatos, William H: N. D., Sage Publication 1998

617 Encyclopedia of Theology: The Concise Sacramentum: Mundi Karl, Rahner: USA, Cross Road, 1986

618 Encyclopedia of World Religion: Bettany G. T.: London, Brucken Books

619 Encyclopedia of World Religions: Doniger, Wendy: USA, Merriam Webster Inc., 1999

620 Encyclopedia of World Religions: London, Octopus Books Ltd. 1975

621 Hutchinson Enc. of Living Faiths Edn. 4: Zaehner, R. C.: UK, Hutchinson 1988

622 Illustrated Enc. of Mysticism & Religion: Ferguson, John: UK, Thames And Hudson. 1976

623 Oxford Dictionary of World Religions: Bowker, John N. Y., Oxford Uni. Press 1997

624 Wordsworth Enc. of World Religions: UK, Wordsworth Editions Pvt. Ltd., 1999

Buddhism

625 Encyclopaedic Dictionary of Buddhism Vol. 1-3: Nath, Samir: Ind, Sarup & Sons. 1998

626 International Encyclopaedia of Buddhism Vol. 1–3: Singh, Nagendrakumar: Ind, Anmol Publications. 1996

Christian

627 Catholic Concise Enc.: Broderick, Robert C.: USA Simon And Schuster. 1957

628 Harpercollins Enc. of Catholicism.: Mcbrien, Richard: USA, Harper Collins, 1995

629 Catholic Enc. Vol. 1-16: Herbermann, Charles G. Ed.: N. Y. Encyclopedia Press, Inc. 1913

630 Family Bible Enc. Vol. 1-22: N. Y., Curtiz Books Inc. 1972

631 World Christian Enc.: Barrett, David B.: N. Y. Oxford Uni. Press, 1982

Islam

632 ConciseEnc.ofIslam:Classe,Cyril:UK,StaceyInternational,1989

633 Dictionary of Islam: Hughes, Thomas P.: N. D., Cosmo Pub. 1982 (First Print 1885)

634 Encyclopaedia of Islam Vol. 1-5: New Edition Gibb, H. A. R.: Leiden, E. J. Brill, 1960–1986

635 Oxford Enc. of The Modern Islamic World Vol. 1-4: Esposito John L. Ed.: N. Y., Oxford 1995

Jainism

636 Encyclopedia of Jainsim Nahar, P. C. Ed.: Delhi, Indian Books Center, 1996

637 Jain Bibliography: Encyclopedic Work of Jain Reference In World: Upadhye, A. N.: Ind, Virsewa Mandir. 1982

Jewis

638 Encyclopaedia Judaica.1–16: Israel, Keter Pub. House, 1972

639 Halakhah: Enc. of The Law of Judaism Vols. 1-5: Neusner, Jacob: Leiden; Boston Brill, 2000

Sikhism

640 Encyclopedia of Sikhism Vol. 1-2: Ralhan O. P. Ed.: N. D., Anmol Publication, 1997

641 Encyclopedia of Sikhism And Sikhs Abroad: Sahi, Joginder Singh: Faridabad, Common World

Hindu

642 Encyclopaedia of The Hindu World Vol. 1–3: Garg, Ganga-ram: Ind, Concept Publishing Company, 1992

643 Encyclopaedia of The Upanisads: Subrahamanian, N. S.: Ind, Sterling Publishers 1990

644 Encyclopedia of Hindu Deities, Demons And Heroes With Special Focus On Iconography Attributes: Bunce, Fredrick W: New Delhi D. K. Print World, 2000

645 Encyclopedia of Hindu World Vol. 1-3: Garg Gangaram Ed.: N. D., Conept Pub. Company, 1992

646 Encyclopedia of Hinduism Vol. 1–45: Singh, Nagendra Ed.: Ind Anmol Publications, 1997

647 Encyclopedia of Hinduism Vol. 1-5: Sehgal, Sunil N. D., Sarup & Sons., 1999

648 Encyclopedia of Puranic Beliefs And Practices Vol. 1-5: N. D, Navrang, 1986

649 Encyelopedia of Tantra Vol. 1-5: Sadhu, Shantidev: Delhi, Cosmo Publications, 1999

650 Hindu World: Encyclopedic Survey of Hinduism Vol.1–2: Walker,Benjamin:Ind Munshiram Manoharlal Publishers,1983

651 Hindus Enc. of Hinduism Vol-1: Kapoor, Subodh Ind, Cosmo Publications, 2000

652 Puranic Enc. Edn. 5: Vettam Mani: Delhi, Motilal Banarasidass, 1975

Zionism

653 Encyclopedia of Zionism And Israel Vol-1–2: Patai, Raphael: USA, Mcgraw Hill Book Co., 1971

Science and Technology

654 Dorling Kindersley Science Enc.: UK, Dorling Kindersley, 1993

655 Encyclopedia Dictionary of Mathematics Vol. 1-4 Edn. 2: Ito, K. Ed.: UK, Mit 1987

656 Encyclopedia of The Sciences: Sill, William B.: UK, George Allen & Unwin, 1968

657 Encylopedia of Nature & Science Vol. 1–20: Aus, Bay Books Pvt Ltd, 1974

658 Family Enc. of Science: Ardley, Neil Ed.: London, Windward 1980

659 Golden Book Enc. of Natural Science Vol. 1–16: Ind, Golden Books, 1962

660 Guinness Enc. of Science: Youngson Robert M.: London, Guinness Publishing, 1994

661 Hamlyn Junior Science Enc.: Isaacs, Alan: USA Hamlyn Publisher, 1973

662 Harper Enc. of Science Edn. 2: Newman, James R.: USA Harper & Brothers., 1967

663 Harper Enc. of Science Vol. 1–4: Newman, James R. USA Harper & Row Publisher 1963

664 How It Work: Illustrated Enc. of Science Vol. 1-20: N. Y., Marshall Cavendish, 1980

665 How Thing Work: Universal Enc. of Machins Vol. 1-2: UK, Granad, 1974

666 Hutchinson's Pocket Technical Enc.: London, Scientific and Technical Publisher, 1952

667 Illustrated Enc. of Modern Science Vol. 1–2: USA, H.S. Stuttman Co. Inc., 1961

668 Illustrated Enc. of Science: Bisacre, Michael: UK, Marshall Cavendish. 1984

669 Illustrated World of Science Encyclopedia Vol. 1–20: Ind, Creative Publishers, 1972

670 Junior Pictorial Enc. of Science: Speck, G. E.: UK, Ward Lock Educational, 1961

671 Mcgraw-hill Enc. of Energy.: USA, Mcgraw Hill Book Co. 1976

672 Mind Alive Enc. Basic Science: UK, Marshall Cavendish. 1977

673 Raintree Illustrated Science Enc. Vol. 1-20: UK, Raintree Publishers Limited, 1979

674 Reader's Guide To The Mcgraw Hill Enc. of Science & Technology N. Y., Mcgraw Hill

675 Van Nostrand's Scientific Enc. Edn. 5: USA, Van Nostrand Reinhold Company, 1976

676 World Book Enc. Science Vol. 1-2: Kerrod, Robin Ed. Chicago, World Book, 1989

677 Young People's Science Enc. Vol. 1-20: Chicago Childerns Press Inc., 1962

Biography

678 Asimov's Biographical Enc. of Science & Technology UK, Pan 1975

679 Hinduja Foundation Enc. of Nobel Laureats 1901–1987India, KONPUB, 1990

680 Biographical Enc. of Scientists Vol. 2: Daintith J.: Bristol, Institute of Physics, 1994

Technology

681 Illustrated Enc. of Science And Technology Vol 1–20: Hancock, Ralph UK Marshall Cavendish. 1977

682 Illustrated Encyclopedia of Science & Technology: UK, Marshall Cavendish, 1979

683 Mcgraw-hill Enc. Science & Technology Vol. 1-20: Edn. 8 N. Y., Mcgraw-hill, 1997

684 Mcgraw-hill Multimedia of Science & Technology: N. Y., Mcgraw-hill 1994

685 Philip's Science & Technology Enc.: Luck, Steve London, G. Philip, 1999

686 Sceince And Technology Illustrated Enc. Vol. 1–28: USA, Encyclopedia Britannica Inc., 1984

687 Science & Technology Enc.: Chicago University, 2000

Social Research

688 Encyclopedia of Social Reasearch: Devi Laxmi Ed.: N. D., Anmol Publications, 1997

Social Science

689 Internatonal Enc. of The Social Sciences: Vol 1–18: UK, Free Press, 1979

690 Encyclopaedia of Social Change Vol.1–5: Devi, Laxmi: Ind, Anmol Publications, 1996

691 Encyclopedia of Social Science Vol. 1-15: Seligman Edwin R. A Ed. N. Y., Macmillan

Company, 1949

692 Social Science Enc. Edn. 2: Kuper, Jessica & Adam Ed.: UK, Routledge & Kegan Paul, 1996

Social Work

693 Enc. of Social Works Vol. 1–3: Edwards, Richard L.: USA, Nat.asso.of Social Workers., 1995

694 Encyclopedia of Woman As Human Resource In 21st Century And Beyond Vol. 1-4: Wal, S And Banerji, S.: N. D.: Sarup & Sons, 2001

695 Black Well Enc. of Social Work Davies: Martin Ed.: Oxford Blackwell, 2000

696 Encyclopaedia of Social Work In India: Vol-14: Ind, Ministry of Infor. & Broadcasting. 1987

697 Encyclopedia of Social Works Vol. 1-3: Edwards, Richard L.: USA, National Asso. of Social Workers 1995

Sociology

698 Dictionary of Sociology: Mitchell G. Duncan Ed.: London, Routdlege & Kegan Paul, 1968

799 Guinness Enc. of The Human Being: Robert M. Youngson: Guinness Publishing, 1994

700 International Enc. of Sociology Vol. 1–2: Magill, Frank N. 1995

701 Customs of The World. Vol. 1–2: Hutchinson, Walter: Ind, Concept Publishing Company, 1984

702 Encyclopedia of Black Folklore And Humor. Enc.: USA Jonathan David Publisher 1978

703 Encyclopedia of Crime And Jusitce Vol. 1–4: Kadish, Sanford H.: UK, Free Press 1983

704 Encyclopedia of Esoteric Man.: Walker, Benjamin: Ind, R. K. Paul. 1977

705 Encyclopedia of World Costume: Yarwood, Doreen: USA, Bonanza Books Ltd., 1986

706 Family Encyclopedia: Scotl, Geddes & Grosset Ltd., 1997

707 Historical Encyclopedia of Costume: Racinet Albert: London, Studio Edition, 1990

708 Kniffe Fighting Enc.: Hock, Hocheim W.

709 Oxford Family Encyclopedia Oxford University Press

710 Webster Family Encyclopedia. Vol 1–20: USA, Webster Publishers, 1984

711 World Enc. of 20th Century Murder: Nash, Jay Robert: N. Y., Paragon House 1992

712 World Enc. of Organized Crime: Nash, Jay Robert: N. Y., Paragon House, 1992

Anthropology

713 Illustrated Enc. of Mankind Vol. 1-20: UK, Marshall Cavendish, 1978

714 International Enc. of Anthroplogy Vol-1–12: Channa, S. M.: Ind, Cosmo Publications, 1998

715 Cambridge Enc. of Human Evolution: Jones, Steve USA, Cambridge Uni Press, 1992

716 Encyclopedia of Anatomica: Complete Collection of Anatomical Waxes: Monika Von, 1999

717 Encyclopedia of Physiology Vol. 1-17: Ruhland W.: Springer Berlin, Gottingen Hedelber 1955–1959

718 Illustrated Enc. of Human Development: Bisacre, Michael: UK, Marshall Cavendish. 1984

719 Illustrated Enc. of Human Development: London, Marshall Cavendish Ltd., 1975-84

720 Macfadden's Enc. of Physical Culture Vol. 1-8: Macfadan B.: N. Y., Macfaden Publishing Corporation 1914-1931

Family

721 Book of Health: Medical Enc. For Everyone Vol. 1-3: N. Y., Van Nostrand, 1962

722 Family Enc. Vol. 1-3: London, George Allen & Unwin Ltd.

723 Family Medical Encyclopedia: London, Hamlyn 1980

724 Good Housekeeping Family Health Encylopaedia: UK, Ebury Press, 1983

725 Illustrated Family Mediacal Encyclopaedia. Edn. 2 Reader's Digest ~~ Author. 1976

726 Penguin Enc. of Nutrition: Yudkin, John: USA Viking, 1985

Tribes

727 Encyclopaedic Profile of Indian Tribes Vol. 1-4: Sachchidan-da Prasad R. Ed.: R. N. D. Discovery Publishing House, 1996

728 Encyclopaedia of Caste, Customs, Rites & Superstitions of Race Vol. 1–2: Eliot, H. M.: Ind, Sumit Prakashan. 1985

729 Encyclopaedia of Human Races All Over The World Vol. 1–7: Hammerton J. A.: Ind, Gyan Publishing House. 1984

730 Encyclopaedia of Indian Tribals Vol. 1–2: Tiwari, Shivku-mar: Ind, Rahul Publishers, 1994

731 Encyclopaedia of Indian Tribes Vol.1–12: Shashi, S. S.: Ind, Anmol Publications, 1994

732 Encyclopedia of Indian Tribes: Sahu, C.: N. D., Sarup & Sons, 2000

733 Encyclopedia of North American Indians: Hoxie, Frederick E. Ed.: 1996

734 Encyclopedic Profile of Indian Tribes Vol-1–4: Sachchi-dananda: Ind, Discovery Publising House. 1996

735 Glossary of The Tribes And Casteism Vol. 1-3: Rose H. A.: Delhi, Amar Prakashan, 1980

736 Harvard Encyclopedia of American Ethnic Groups.: Thern-strom, Stephan UK Harvard University Press, 1980

Women

737 Encyclopaedia of Status And Empowerment of Women In India Vol 1–4: Pruthi, Raj Kumar & Devi Rameswari: Ind, Mangal Deep Publications, 1999

738 Encyclopaedia of Women, Society And Culture Vol-1–15: Pruthi, Raj Ind Anmol Publications 1994

739 Encyclopedia of World Women Vol. 1–10: Shashi, S. S.: Ind, Sundeep Prakashan. 1989

Space Science

740 Complete Illustrated Enc. of The World's Mondey, David: London, Burlington Books 1980

741 Encyclopedia of Space Science Vol. 1–4: Highland, Harold & Joseph D: USA, Theodore Audel And Company, 1963

742 Encyclopaedia Apollo Vol. 114: Lowther, Barbara Oth, Mc-graw-hill Far Eastern Publication 1970–72

Sports

743 Encyclopedia of Athletics: Thani Yograj Ed.: N. D., Gian Pub. House, 1991

744 Encyclopaedia of Sports, Health And Physical Education Vol. 1–5: Sharma, S. R.: Ind, Mittal Publications, 1994

745 Encyclopedia of Foot Ball, Rev. Edn. 13: Treat, Rogar,: London, A. S. Barnes & Co., 1975

746 Encyclopedia of Sports & Games Vol. 1-2: Than, Yograj Ed.: N. D., Gian Pub. House, 1992

747 Encyclopedia of Sports: Menke Frank G.: N. Y. Barnes And Company, 1953

748 Encyclopedia of Sports: Sitarma, Satinder: N. D., Reliance Pub. House, 1999

749 Encyclopedia of Sports And Games: Goel R. G. N. D.: Vikas Pub. House P. Ltd., 1975

750 Encyclopedia of Sports Records 1997: Francis, Antony: Ind, Sports Publication, 1997

751 Encyclopedia of Sports Vol. 1-4: Peek, Hedley: N. D., Gian Pub. House 1989

752 New Enc. of Sports: Hickok Ralph: N. Y., Mcgrawhill Compnay, 1977

753 Oxford Companion To Sports And Games: Arlott, John: UK, Oxford Uni.press, 1975

754 Sporting News Chronicle of 20th Century Sport. Smith, Ron: USA, Hamlyn 1992

755 Encyclopedia of Statistical Science Vol. 1-9: Kotz Johnson: N. John Wiley & Sons, 1988

756 International Enc. of Statistics Vol. 1-2: Kruskal, William H. Ed.: N. Y., The Free Press 1978

757 International Enc. of Statistics Vol. 1–2: Kruskal, William H. UK Free Press, 1978

Technology

758 Encyclopedia of Applied Physics: Fusion Technology To Imaging Techniques: Trigg, George L. Ed.

759 Encyclopedia of Food Techonology: Johnson, Arnold H.: West Port, Avi Publishing Company Inc. 1974

760 Encyclopedia of Inventions: London, Marshall Cavendish Books Ltd., 1983

761 Encyclopedia of Lasers & Optical Technology Meyers, Robert A Ed.: N. Y., Academic Press, 1991

762 Encyclopedia of Materials Handling Vol. 1-2: Woodley, Douglas R. Ed.: London, Pergamon Press, 1964

763 Encyclopedia of Modern Technology David Blackburn Ed. London Hutchinson Ltd. 1987

764 Encyclopedia of Polymer Science & Technology Vol. 1-10: Mark Herman: N. Y., Interscience Publisher, 1964-69

765 Encyclopedia of The History of Technology Mcnell, Ian,: London, Routledge, 1990

766 How It Work: Enc. of Great Inventors And.....: Clarke, Donald Ed.: London, Maschall Cavendish 1980

767 Materials & Technology: Systematic Enc. Vol. 1-3: Longmans Green & Co. 1968-1971

768 Mind Alive Enc.: Technology.: UK, Marshall Cavendish., 1977

769 Oxford Illustrated Enc. of Invention And Technology: Finniston, Monty Ed.: N. Y., Oxford Uni.press, 1992

770 Way Things Work: Illustrated Encyclopedia of Technology. Simon And Schuster: USA, Simon And Schuster., 1967

771 Wiley Enc. of Packaging Technology: Brody, Aaron L.: N. Y., John Wiley, 2000 Chemical

772 Chemical & Process Technology Enc.: Considine D M: USA, Mchipu, 1974

773 Concise Ency. of Chemical Technology Edn. 4: Kirk-othmer: N. Y. John Wiley & Sons Inc., 1999

774 Encyclopedia of Chemical Processing And Design Vol. 1-7: Mcketta John J.: N. Y., Marcel Dekker Inc., 1978

775 Encyclopedia of Chemical Technology Vol. 1-24: Edn. 3: Kirkothmer, N. Y., John Wiley & Sons 1984

776 Encyclopedia of Industrial Chemical Analysis Vol. 1-20: Snell, Foster Dee And Hilton, Clifford L. Eds.: N. Y., Interscience Publishars 1966-1974

777 International Enc. of Chemical Science. USA D.van Nostrand Company, 1964

778 Ullmann's Ency. of Industrial Chemistry Edn. 5 Vol. 1-3 Gerhartz, Wolfgang Ed. Vch 1988

Electronics

779 Enc. of Electronic Circuits Graf Rudolf F. Blue Ridge Summit

780 Encyclopedia of Electronics Edn. 2: Gibilisco Stan Pa., Tab Professional And Reference Books, 1990

781 Encyclopedia of Instrumentation And Control Considine, Douglas M. Ed.: N. Y., Mcgrawhill Book Company 1971

782 Encyclopedia of Semi Conductor Technology Grayson, Martin Ed.: N. Y., John Wiley & Sons 1984

783 Mcgrawhill Circuit Enc. And Troubleshooting Guide Vol. 1-2: Lnek John D.: N. Y., Mcgrawhill Inc., 1993

784 Mcgrawhill Enc. of Electronics And Computers Parker Sybil P.: N. Y., Mcgrawhill Book

Company

United Nations

785 Encyclopedia of The United Nations And International Agreement: Osmancgyk, Edmundjan UK, Taylor & Francis. 1985

786 World Mark Encyclopedia of The Nations Vol. 1–5: Sachs, Moshe Y.: USA, World Mark Press. 1984

Yoga

787 Encyclopedia of Yoga: Rai, Ram Kumar Jlo: Ind, Prachya Prakashan. 1975

Miscellaneous

788 Concise Enc. of Magnetic And Superconducting Materials: Evetts, Jan Ed.: Pergamon

789 Concise Enc. of World Timbers Rev. Edn. 2: Titmuss, F. H.: London, Technical Press 1959

790 Encyclopedia of Laboratory Techniques Vol. 1-10: Prakasha M & Arora C. K.: N. D., Anmol Publications, 1997

791 Encyclopedia of Microscopic Stains Gurr: Edward: London, Leonard Hill Books Ltd., 1960

792 Encyclopedia of Microscopy: Clark, George L.: USA, Reinhold Pub. Corporation. 1961

793 Encyclopedia of Paleontology Vol-1–2: Singer, Ronald: USA, Fitzroy Dearborn Publishers, 1999

794 Encyclopedia of Singnistcis Information & Control: Meetham A. R. Ed.: U.K.: Pergap, 1969

795 Encyclopedia of Spectroscopy: Clark, George L.: N. Y., Reinhold Publishing Corporation, 1960

796 Encyclopedia of The Dog: Fogle, Bruce: London Dorling Kindersley 1995

797 Encyclopedia of Wood. Ind, Sterling Publishers 1980

798 Encyclopedia of World Rivers. Ind, Rand Mcnally And Company, 1980

799 Horseman's Enc.: Self, Margaret Cabell Ed. A. S. Barnes & Co. 1946

800 Illustrated Encyclopedia of Stamp Collecting.: Hornung Otto 1970

801 International Public Relations Encyclopedia: Biddlecombe, Peter: UK, Grant Helm 1968

802 Standard Enc. of The World's Mountains: Huxley, Anthony: UK, Weidenfeel And Nicolson. 1962

803 Typography: Enc. Survey of Type Design And....: Friedle, Friedrich: N. Y. Black Dog, 2000

ગુજરાતી વિશ્વકોશો : વર્ગીકૃત સૂચિ

સામાન્ય કોશો

1 ગુજરાતી જ્ઞાનકોશ ગ્રં. 1-2 : શ્રીધર, વ્યંકટેશ, : પુના, ગુજરાતી જ્ઞાનકોશ મંડળ, 1929

2 ગુજરાતી વિશ્વકોશ : ભૂમિકાખંડ તથા ભા. 1-14 ઠાકર, ધીરુભાઈ સંપા. : અમદાવાદ, ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ, 1987–2001 (પ્રકાશિત થનાર કુલ 20 ગ્રંથોમાંથી અત્યાર સુધીમાં 14 ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ થયા છે.)

3 ગુજરાતી સંદર્ભ ગ્રંથો : શાહ, કનુભાઈ સંપા. : અ દાવાદ, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, 1995 (વર્ણનાત્મક સંદર્ભ ગ્રંથસૂચિ)

4 જ્ઞાનકોશ 1 : પરિચય ગ્રંથ : બારોટ, ચુનીલાલ પુ. સંપા. : અમદાવાદ, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, 1976

5 જ્ઞાનચક્ર યાને ગુજરાતી સાઇક્લોપીડિયા ગ્રં. 1-9 : શેઠના, રતનજી ફરામજી સંપા. : મુંબઈ, સંપાદક, 1899

6 જ્ઞાનમંજૂષા : મહેતા, વંદના સંપા. : મુંબઈ, નવભારત, 1981

7 જ્ઞાનવિજ્ઞાન દર્શન : કામદાર, છોટાલાલ માનસિંગ સંપા. : અમદાવાદ, લક્ષ્મી પુસ્તક ભંડાર, 1967

8 જ્ઞાનસંચય આ. 3 : શાહ, નટવરલાલ સંપા. : અમદાવાદ, અનડા, 1980

9 જ્ઞાનસંહિતા : આ. 5 શુક્લ બંસીધર સંપા. : અમદાવાદ, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, 2000

10 નવભારત જ્ઞાનકોશઃ સમાજવિદ્યા : પટેલ, કેશવલાલ : અમદાવાદ, નવભારત સાહિત્ય મંદિર, 1998

11 પ્રસન્નિકા જ્ઞાનકોશ ગ્રં. 1-7 : શુક્લ, બંસીધર સંપા. : અમદાવાદ, સંપાદક 1976

12 પ્રસન્નિકા વિક્રમકોષ : શુક્લ, બંસીધર : અમદાવાદ, ગૂર્જર પ્રકાશન, 1994

13 વિશ્વદર્શન (1964–65) આ. 5 : કામદાર, છોટાલાલ માનસિંગ સંપા. : અમદાવાદ, લક્ષ્મી પુસ્તક ભંડાર, 1964

14 સર્વવિદ્યામાળા અથવા ગુજરાતી સાઇક્લોપીડિયા ભા-1 : વાછા, માણેકજી એદલજી અને સોલન, અરદેશર ફરામજી સંપા. : મુંબઈ, લેખક, 1891

વિષયકોશો

તત્વજ્ઞાન

15 યોગકોશ : રાજકોટ કૈવલ્યધામ સ્વાધ્યાય મંદિર, 1977

ધર્મ : હિંદુ

16 પૌરાણિક કથા કોશ : ભા. 1-2 : દેરાસરી ડાહ્યાભાઈ : અમદાવાદ, ગ્રંથ-લોક, 1988

સાહિત્ય

17 આધુનિક સાહિત્યસંજ્ઞા કોશ : ટોપીવાલા, ચંદ્રકાન્ત અને બીજાઓ સંપા. : અમદાવાદ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, 1986

18 ગુજરાતી સાહિત્યકોશ ભા. 1-3 : કોઠારી, જયંત સંપા. : અમદાવાદ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, 1989 - 1996

19 નવલકથા સંદર્ભકોશ : વેગડ, પ્રકાશ સંપા. : અમદાવાદ, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, 1999

20 મધ્યકાલીન ગુજરાતી કથાકોશ ભા. 1-2 : ભાયાણી, હરિવલ્લભ સંપા. : ગાંધીનગર, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી 1991/2000

21 સાહિત્યનો વિશ્વકોશ યાને સાહિત્યપ્રિયનો સાથી : વૈદ્ય, વિજયરાય કલ્યા-ણરાય : ભાવનગર, રોહિણી પ્રતિષ્ઠાન, 1967

વિજ્ઞાન

22 વિજ્ઞાન અને યંત્રવિદ્યા કોશ ગ્રં. 1-10 : અમદાવાદ, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, 1977-1984

વ્યાયામ વિજ્ઞાન

23 મલ્લવિદ્યાશાસ્ત્ર ભા. 1-2 : પટ્ટવર્ધન, ગંગાધરરાવ ગણેશ સંપા. : વડોદરા, ધોંડો નારાયણ વિદ્વંસ, 1932

24 વ્યાયામ જ્ઞાનકોશ ગ્રં. 1-10 : મજુમદાર, દત્તાત્રય ચિંતામણ : વડોદરા, સંપાદક, 1941

25 વ્યાયામ વિજ્ઞાન કોશ ગ્રં. 1-10 : ભટ્ટ, શંભુપ્રસાદ કૃપાશંકર અને ભાસ્કરદાસ સંપા. : રાજપીપળા, ગુજરાત વ્યાયામ પ્રચારક મંડળ, 1979

પ્રકીર્ણ

26 જ્ઞાનગંગોત્રી ગ્રંથશ્રેણી 30 : ગાંધી, ભોગીલાલ મુખ્ય સંપાદક વલ્લભવિદ્યાનગર, સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી, 1967: માનવ વિદ્યાશાખા 20 ગ્રંથો અને વિજ્ઞાન વિદ્યાશાખા 10 ગ્રંથો

27 જૈનરત્ન ચિંતામણિ : સર્વસંગ્રહ સાર્થ ભા. 1-2 : દેવલુક, નંદલાલ બી. : ભાવનગર, અરિહંત પ્રકાશન 1985

28 પંખીજગત : દેસાઈ, પ્રદ્યુમ્ન કંચનરાય સંપા. : અમદાવાદ, પ્રકાશ સાહિત્ય ભંડાર, 1982

29 વિશ્વની અસ્મિતા મહાસંદર્ભગ્રંથ ભા. 1-2 : દેવલુક નંદલાલ બી. સંપા. : ભાવનગર, યોગેશ ઍડ્વર્ટાઇઝિંગ સર્વિસ 1977–1981

30 વિશ્વવિજ્ઞાન કોષ : વ્યાસ, રજની : અમદાવાદ, સમન્વય પ્રકાશન, 1994

हिन्दी विश्वकोश : वर्गीकृत सूचि

सामान्य कोश

१ ज्ञान सरोवर भाग १–५ तीसरा संस्करण : नई दिल्ली, सूचना और प्रसारण मंत्रालय, १९७१

२ राजस्थान ज्ञान कोष : श्रीवास्तव, प्रेमकुमार और श्रीवास्तव सुरेन्द्र संपा : उद–यपुर, शिवा पब्लिशर्स

३ विश्वज्ञान संहिता भा–१ : नई दिल्ली, हिंदी विकास समिति

(विषयानुसारी हिन्दी विश्वकोश १२ खंडो में)

४ सचित्र विश्वकोश खंड १–३ : बालकृष्ण संपा. : दिल्ली राजपाल एन्ड सन्स, १९९१

५ सचित्र विश्वकोश भाग १–१० : दिल्ली, राजपाल एन्ड सन्स, १९६७

६ हिन्दी तथा भारतीय भाषाओं के कोशों और विश्वकोशों की संदर्भिका : नई दिल्ली, केन्द्रीय हिन्दी निदेशालय, १९७०

७ हिन्दी विश्वकोश (Encyclopedia Indica) खंड १–२५ : वसु, नगेन्द्रनाथ : दिल्ली, वी. आर. पब्लिशिंग कोर्पोरेशन, (F. P. १९१९) पुनर्मुद्रित १९८६

८ हिंदी विश्वकोश खंड १–१२ : नवीन परिवर्धित संस्करण : वाराणसी, नागरी प्रचारिणी सभा १९७३

९ हिन्दी विश्वभारती खंड १–१० : द्विवेदी कृष्ण वल्लभ संपा. : लखनउ, हिन्दी विश्वभारती, १९५८

विषयकोश

आयुर्वेद

१० आयुर्वेदीय विश्वकोश खंड १–८ : सिंह, रामजीत और सिंह, दलजीत संपा. प्रयाग, हिन्दी साहित्य सम्मेलन, १९६६

इतिहास

११ भारतीय इतिहास कोश आ.-२ : (डिक्शनरी ऑफ इन्डियन हिस्ट्री का हिन्दी रूपान्तर) भट्टाचार्य, सच्चिदानन्द : लखनउ, उत्तर प्रदेश हिन्दी संस्थान, १९८९

१२ भारतीय पुरा-इतिहास कोश खंड १-२ : अरुण : दिल्ली, अभिरुचि प्रकाशन, २०००

१३ विश्व-इतिहास-कोष खंड १-४ : भण्डारी, चन्दराज : भानपुर, ज्ञानमंदिर, १९६२-६५

कृषि

१४ भारतीय कृषि ज्ञान कोश : चतुर्वेदी, रामगोपाल संपा. : नई दिल्ली, भारतीय कृषि अनुसंधान परिषद, १९७२

खेल

१५ खेलखेलाडी विश्वकोश : थानी योगराज : दिल्ली, राजपाल एन्ड सन्स, १९८९

१६ भारतीय क्रिकेट ज्ञान-कोष : माथुर एल. एन : अजमेर, कृष्णा बदर्स, १९७०

१७ स्पोर्ट्र्स एन्साइक्लोपीडिया : श्रीवास्तव, राजेन्द्र : दिल्ली, पुस्तक महल, १९९०

दर्शन

१८ मानविकी पारिभाषिक कोश: दर्शन खण्ड : नगेन्द्र : दिल्ली, राजकमल प्रकाशन, १९६५

१९ मानविकी पारिभाषिक कोश (भारती एवं पाश्चात्य सङ्कल्पना) आ. २ : अग्रवाल, पद्मा संपा. : दिल्ली, राजकमल प्रकाशन १९९८

२० भारतीय दर्शन परिभाषा कोश : शुकल, दीनानाथ : दिल्ली, प्रतिमा प्रकाशन, १९९३

धर्म : जैन

२१ आगमकोश (Agama Enc.) : वॉ. १-११ रामचन्द्रराव, एस. के. और दैवज्ञ, के. एन. सोमयी संपा. : बैंगलूर, कल्पतरु रिसर्च एकेडमी, १९९४

२२ क्रिया कोश (cyclopedia of kriya) : बांठिया, मोहनलाल संपा. : कल-कत्ता, जैन दर्शन समिति, १९६९

२३ जैनेन्द्र सिद्धान्त कोश : भा. १–५ : वर्णी, जिनेन्द्र, दिल्ली, भारतीय ज्ञानपीठ, १९४४

धर्म : हिन्दु

२४ पुराण कथा कोष : गौड, रामशरण : दिल्ली, विभूति प्रकाशन, १९८७

२५ पुराण संदर्भ कोष : मेनन, पदिमनी : कानपुर, ग्रन्थम्,, १९६९

२६ पौराणिक संदर्भ कोश : कुट्टन दिलेल, एन. पी. : हैदराबाद, किरण प्रकाशन, १९८४

२७ हिन्दू धर्मकोश : पाण्डेय, राजबली : लखनउ, उत्तरप्रदेश हिन्दी संस्थान, १९७८

पर्यावरण

२८ परिस्थितिकी एवं पर्यावरण विश्वकोश खंड १–१० : त्रिवेदी, प्रियरंजन : नई दिल्ली, भारतीय परिस्थिति की एवं पर्यावरण संस्थान, १९९४

फोटोग्राफी

२९ एन्साइक्लोपीडिया ऑफ फोटोग्राफी : बाजपेयी, सी. क : दिल्ली, पुस्तक महल, १९९३

मनोविज्ञान

३० मानविकी पारिभाषिक कोश : मनोविज्ञान खण्ड : नगेन्द्र : दिल्ली, राजकमल प्रकाशन, १९६८

राजनीति

३१ राजनीति कोश : काश्यप, सुभाष : दिल्ली, राजकमल प्रकाशन, १९७१

३२ राजनीतिक विचार विश्वकोश : गाबा, ओमप्रकाश : दिल्ली, नेशनल पब्लिशिंग हाउस, १९९५

शिक्षा विज्ञान

३३ शिक्षाविज्ञान कोश : जायस्वाल, सीताराम : दिल्ली, राजकमल प्रकाशन, १९६७

समाजविज्ञान

३४ समाजविज्ञान कोश : गाबा, ओमप्रकाश : दिल्ली, बी. आर. पब्लिशिंग कोर्पो-रेशन, १९८४

३५ समाजशास्त्र विश्वकोश : आ. २ (पूर्णतः संशोधित एवं परिवर्धित) रावत, हरिकृष्णं : जयपुर, रावत पब्लिकेशन, १९९८

३६ समाजशास्त्रीय विश्वकोश : त्रिपाठी, शंम्भूरत्न : कानपुर, किताबघर, १९६०

३७ सामाजिक विज्ञान हिंदी विश्वकोश खंड १-२ : शशि, श्यामसिंह संपा. : दिल्ली, रिसर्च फाउन्डेशन, १९९३

साहित्य

३८ अभिनव सूक्तिकोश : शरण : जयपुर, पंचशील प्रकाशन, १९८५

३९ आलोचना-संदर्भकोश : कुम्हार छोटाराम : जयपुर, राजस्थानी ग्रंथागार, १९९९

४० नाट्यशास्त्र विश्वकोश ग्रं. १-४ : त्रिपाठी, राधावल्लभ : दिल्ली, प्रतिभा प्र-काशन, १९९९

४१ बृहत् विश्व सूक्ति कोश खंड १-३ : वर्मा, श्याम बहादूर संपा. : दिल्ली प्रभात प्रकाशन, १९८५

४२ भारतीय मिथककोश : उषापुरी, नई दिल्ली, नेशनल पब्लिशिंग हाउस, १९९१

४३ भारतीय साहित्य कोश : नगेन्द्र : नई दिल्ली, नेशनल पब्लिशिंग हाउस, १९८१

४४ भारतीय साहित्यशास्त्र कोश : सहाय, राजवंश : पटना, बिहार हिंदी ग्रंथ अकादमी, १९७३

४५ मध्यकालीन काव्य-समीक्षा कोश : गौड, रामशरण : दिल्ली, कादम्बरी प्रकाशन, १९९

४६ मधुमती संदर्भकोश : पारीक, रमेश संपा. : जोधपुर, राजस्थानी ग्रन्थागार, १९८९

४७ रीतिकालीन साहित्य कोश : सिंह, विजयपाल : नयी दिल्ली, राधाकृष्ण, १९९७

४८ लोकोकित कोश : शर्मा, हरिवंशराय : दिल्ली, राजपाल एन्ड सन्स, १९९७

४९ विश्व सूक्ति कोश खंड १-५ : शरण : संपा. : नई दिल्ली : आर्य बुक डिपो, १९७५-६

५० शब्दार्थ विचार कोश : वर्मा, रामचन्द्र : दिल्ली, राजपाल एन्ड सन्स, १९९५

५१ संस्कृत वाङ्मय कोश खण्ड १–२ : वर्णेकर, श्रीधर भास्कर संपा. : कलकत्ता, भारतीय भाषा परिषद १९८८

५२ सुभाषित कोश : शर्मा, हरिवंशराय दिल्ली राजपाल, १९९७

५३ हिन्दी नाटक कोश : ओज्झा, दशरथ : दिल्ली, नेशनल पब्लिशिंग हाउस, १९७५

५४ हिन्दी भाषा एवं साहित्य विश्वकोश खण्ड १–३ : गुप्त, गणपतिचन्द्र संपा. : नई दिल्ली, एटलांटिक पब्लिशर्स एन्ड डिस्ट्रिब्युटर्स, १९९५

५५ हिन्दी साहित्य कोश भा. १–२ : वर्मा, धिरेन्द्र संपा. : वाराणसी, ज्ञानमण्डल लिमिटेड, अश्विन संवत–२०२०

संस्कृति

५६ प्राचीन भारतीय संस्कृति कोश : बाहरी, हरदेव : नई दिल्ली, विद्याप्रकाशन मन्दिर, १९८८

५७ सांस्कृतिक प्रतीक कोश : पाठक, शोभनाथ : दिल्ली, प्रभात प्रकाशन, १९९९

विज्ञान

५८ सचित्र ज्ञान विज्ञान कोशः नई दिल्ली, विज्ञानभारती १९८९

५९ सचित्र विज्ञान कोश : शर्मा, विश्वामित्र, संपा. : दिल्ली, शिक्षाभारती

६० सचित्र विज्ञान विश्वकोश : चौधरी, धनराज : जयपुर श्याम प्रकाशन, १९९७

६१ सरल बाल–विज्ञान कोश : दुबे, सी.एम. : दिल्ली, पांडुलिपि प्रकाशन, १९९५

६२ सुगम विज्ञान विश्वकोश : बालकृष्ण संपा. : दिल्ली, रवीन्द्र प्रेस, १९९४

Encyclopedias in Modern Indian Languages other than Gujarati and Hindi

Assamese*

1. Asamiya Viswakosh (1980) by Kanad Chandra Mahant. 5 Vols. out of 8 Vols. proposed.
2. Asamiya Viswakosh (1987) by Rajanikanto Debsoni. Assam Parishad.

Bengali*

1. Bharatkosh (1883–93) by Rajakrishna Roy and Sarat Chadra Deb, 3 Parts.
2. Viswakosh (1891–1911) by Rangalal Mukhopadyay, Trailokyanath Mukhopadhyaya and Nagendra Nath Basu. 22 Vols.
3. Bharat-Darpan (1894) by Radhikaraman Chhattopadhyay.
4. Bharat Parichaya (1927) by Prabhat Kumar Mukhopadhyay.
5. Shishu Bharati (1932–63) by Jogendra Kumar Gupta. 11 Vols.
6. Bangiya Mahakosh (1935) by Amulya Charan Vidyabhushan. 4 Vols.
7. Janibar Katha (1954) by Debiprasad Chattopadhyay. 10 Vols.
8. Navajnan Bharati (1958) by Prabhat Mukhopadyay. 2 Vols.
9. Bharatkosh (1964–73) by Shushil Kumar De. 5 Vols. Bangiya Sahitya Parishad, Calcutta.
10. Bangala Vishwakosh (1972–76) by Abdul Hakim. 4 Vols.
11. Vishwakosh (1977–89), 20 Vols. published by Paschimbanga Nirashkharata Durikaran Samiti and Viswakos Parishad, Calcutta.
12. Chhotader Viswakosh (1967) by Kshitindra Narayam Bhattacharya and Purna Chandra Chakravarti. 5 Vols.
13. Adhunik Viswakosh (1978) by Sudhangshusekhar Chakravarti and Nanigopal Aich. 4 Vols.

Kannada*

1. Balaprapanch (1936) by K. Shivaram Karanth. 3 Vols.
2. Vijnana Prapanch (1959–64) by K. Shivaram Karanth. 4 Vols.
3. Vichitra Viswa (1959) by H. R. Kidiyar.
4. Kannada Viswakosh (1969) by Deva Gowda and Javare Gowda. 14 Vols. Mysore Institute of Kannada Studies, Mysore University.
5. Jnana Gangotri (1970–74) by S. Niranjana. 7 Vol (For Children).
6. Karnatakada Kalegalu (1981) by Kannada Sahitya Parishat, Bangalore. 10 Vols.
7. Idunama Bharata (1977–78) by Swarana Khandapur, translated by N. Prahalad.
8. Kannada Vishaya Viswakosh (1979) by Mysore University. 30 Vols. (only one volume released).
9. Kannada Folk-Lore Encyclopaedia (1981) by Kannada Sahitya Parishat, Bangalore.
10. Encyclopaedia of Folk Medicine by Kannada Sahitya Parishat, Bangalore.
11. Kala Kosh (1985) by N. Marishamachar and N. Viswarupa.

Malayalam*

1. Vijnanam (1955–63) by L.A. Raviverma and Mathew Kuzhiveli. Balan publications, Trivandrum.
2. Sarvavijnanakosam, 20 Vols (1961) Encyclopaedia Department.
3. Viswavijnanakosham (1970–72) in 10 Vols. Sahitya Pravartak Co-operative Society.
4. Akhilavijnanakosam (1988) in 4 Vols. by D. C. Books, Kottayam.

5. Vidyarthimitram (1967).

6. Vijnanarthamitram (1956).

Tamil*

1. Abhidhanchintanmani (1910) by Singaravelu Mudaliar.

2. Vijnana-Kalaikkalanjiyam (1910) by C. Curmarasami Naidu and Sons.

3. Tamizarinar Akarati (1939) by Krishnaswami Pillai.

4. Kuzaviullam (1950) by E.T. Rajeswari.

5. Tamizpulavar akarati (1952) by N.C. Kantayya Pillai.

6. Kalaikkalanjiyam (1954–69) 10 Vols. by Tamiz Valarceik-ka-zahagam, Madras.

7. Pulvarakarati (1957) by P.V. Gopalan.

8. Tamil Valarchik Kazakam (1968–76) by Kuzhantaikal Ka-laikkalanchivam, Madras. 10 Vols.

9. Islamia Kalaikkalanjiyam (197679) 3 vols. by Abdul Rahim.

Telugu**

General Encyclopedias

1. Andhra Vignanamu. Rajahmundry, 193841. 7 Vols. Bala-surya Prasad Rao, Kandukuri ed.

2. Balala Vignana Sarvaswam : Samskruti Vibhagam. Vijayawa-da : Abinandana Publishers.

3. Bapinedu, Maganti ed. Andhra Sarwasawam. Madras : Vishalandhra Publishers, 1943. 576p. (a simple encyclopae-dic work on History, Social Services, Agriculture, Industries, Literature, Paintings with biographies of eminent Telugu people).

4. Krishna Mohan Rao, Komaragiri. Balala Vignana Kosamu, Machilipatnam : Jayaprada publications, 1980.

5. Krishna Veni, Gannavaram, Bala Viswa Vignana Sarvaswamu Manavudu Jivitam Madras : Author, 1986.

6. Mohammed Khaseem Khan, Balala Vignana Sarvaswam, Madras : Orient Publishig Company, 1956.

7. Narashimhacharyulu, Gudimella, Sri Bharatiya Vignana Sarvaswa Samanvayamu Kovvuru : Author, 1979.

8. Narendra dev, J. Vishwa Vignana Darshini Vijayawada : Pheonix Publishers, 1984. (a simple encyclopedia of Physics, Social Sciences and Arts).

9. Narottama Reddy, N. and others. Vignana Dipika. Hyderbad: Andhra Pradesh Sahitya Akademy, 1976, 84. (a somewhat comprehensive encyclopedia covering Sciences, Technologies, social Sciences, Arts and other subjects).

10. Shippin B. Katharin. Vignana nidhi. Tr by Rachamallu. Cuddapah; Vidyodaya Publications, 1957.

11. Venkata Laxman rao, Komarraju, comp Andhra Vignana Sarvaswam. Andhra Vignana Sarvaswam Saryalayamu, 1932-34.

12. Venkata Rangaiah, Mamidi Pubi. ed. Sangrahandhra Vignana Kosamu. Hyderabad: Sangrahandhra vignana kosa Samitit, 1958-71.

13. Venkatavadhani, Divakarla. ed. Vignana Sarwasamu Hyderabad : Telugu Bhasha Samiti, 1960.

14. Vignana Sarvasamu. Madras: Telugu Bhasha Samiti, 1959-83. 14 vols.

15. Adinarayana Sastri, Gatti. Andhra Nama Sangraham. Madras, 1876.

16. Andhra Nama Sangraham, Madras : Ananada Mudranalayam, 1876.

17. Andhra Nama Sangraham : Jeevaraksha Mudrakshara Sala, 1903.

18. Andhra Nama Sangraham : Sowbagya Ratnakaramudrakshara Sala, 1903. Andhra.

19. Samagrandhra Sahityam, Secunderabad : M. Seshachalam and Company, 1965.

20. Chandra Sekhara Sarma, Mallampalli, Mahabharatam Viswa Vignana Kosam, Hyderabad : Author 1989.

21. Laxmi Narasimha Sarma, Sadu. Purana Nama Sangraham, Kakinada, Author, 1982. 3,355, 61, 8p. (a source book on eminent persons and Telugu, Sanskrit poets, places of pilgrimage).

22. Charya, S.B., Arasha Vignana Sarvaswam Tirupati : P.V.R.K. Prasad, 1982. 516p. (an encyclopaedia work of vadas, Gods, castes, philosophy, social service, veda mantras, maharshis and ancient times).

23. Rama Krishna Sastri, Silappa. Arsha Vignana Sarvaswam, Chennuru (Adilabad dist.), 1967. V.2.584P.

24. Rama Krishna Sastri, Sista. Andhra Vangmaya Charitra Sarvaswam. Madras : Viswakala Parishattu, 1957.

25. Srinivas Rao, Vemuri. Purvagadhalahari, Bezawada : Saraswati Book Depot, 1938.

26. Subrahmanya Sastri, Kota ed. Andhra Sahitya Sarvaswam Madras : Andhra Publishing house, 1948.

Marathi*

1. Maharashtriya Jnanakosh (1920–27) by Shridhar Venkatesh Ketkar 23 Vols.

2. Vyavaharik Jnanakosh (1935–40) by G. R. Bhide. 5 Vols.

3. Vyayama Jnanakosh (1920–49) by D. C. Majumdar. 2 Vols.

4. Balakosh (1941) by G. R. Bhide.

5. Sulabha Viswakosa (1949–51) by Y. R. Date and C. G. Karve. 6 Vols.

6. Maharashtra Parichaya (1954) by C. G. Karve and S. Atmaram Jogelkara.

7. Abhinava Marathi Jnanakosh (1963–71) by G. R. Bhide. 6 Vols.

8. Marathi Viswakosh (1965–82) by Lakshman Shastri Joshi. 12 Vols.

9. Bharatiya Samskriti Kosh (1962–79) by Mahadeoshastri Joshi. 10 Vols.

10. Marathi-tattvajnana Mahakosh (1975) by D. D. Vadekar.

11. Samketkosh (1958) by S. S. Hammante.

12. Devi Kosh (1960–68) by R. K. Prabhudesai.

13. Dharmakosha by Prajna Pathasala.

14. Shroutakosha by Vaidic Samshodhan Mandal.

Sanskrit*

1. Sritatvanidhi (1901) by Krsnaraja Odeyar III.

2. Tantraloka : 12 Vols. (1938) by Abhinavagupta, Government of Jammu and Kashmir.

3. Abhilasitarthacintamani or Manasollasa (1939) 2 Vols. ed. by G. K. Srigondekar. Government of Baroda, Baroda

Punjabi*

1. Gurushababa Ratnakara Mahan-Kosu (1930–34) 4 Vols.

2. Punjabi Vishwakosh (1983) by Bhasha Vibhag, Punjab, Patiala. (7 Vols. published out of 25 vols planned).

Urdu*

1. Encyclopaedia of Islam (1954) from Urdu by the department of Urdu.
2. Encyclopaedia of Islam, Punjab University, Lahore.

* Source : Reference source in Modern Indian Languages : Padhim Pitambara, Bhubaneswar, Gayatridevi Publications, 1994.

** Source : Reference source in Telugu : Sankara Readdy, M. Delhi, B.R. Publishing Corporation, 1996.